

**PIWULANG MORAL WONTEN ING SERAT PAKELIRAN SEDALU
NATAS LAKON KARNA TANDING ANGGITANIPUN SALAM PURWA
SUTAPA**

SKRIPSI

**Dipunaturaken Dhumateng Fakultas Bahasa dan Seni
Universitas Negeri Yogyakarta
Minangka Saperangan Prasarat
Kangge Pikantuk Gelar Sarjana Pendidikan**

**dening:
Habib Hermanto
NIM 09205244035**

**PROGRAM STUDI PENDIDIKAN BAHASA JAWA
FAKULTAS BAHASA DAN SENI
UNIVERSITAS NEGERI YOGYAKARTA
2015**

PASARUJUKAN

Skripsi kanthi irah-irahan *Piwulang Moral Wonten Ing Serat Pakeliran Sedalu Natas Lakon Karna Tanding Anggitanipun Salam Purwa Sutapa* menika saged dipunujekaken awit sampun pikantuk palilah saking *pembimbing*.

Yogyakarta, 24 November 2014

Pembimbing I,

Dr. Suwardi, M.Hum

NIP. 19640403 199001 1 004

Yogyakarta, 24 November 2014

Pembimbing II,

Drs. Afendy Widayat, M.Phill

NIP. 19620416 1999203 1 002

PANGESAHAN

Skripsi kanthi irah-irahan *Piwulang Moral Wonten Ing Serat Pakeliran Sedulu Natas Lakon Karna Tanding Anggitanipun Salam Purwa Sutapa* menika sampun dipunandharaken ing pendadaran wonten sangajenging *Dewan Penguji* rikala surya kaping 24 Desember 2014 saha dipuntetepaken lulus.

 DEWAN PENGUJI				
Asma	Jabatan	Tanpak Asma	Tanggal	
Drs. Hardiyanto, M.Hum	Ketua Penguji		08-01-2015	
Drs. Afendy Widayat, M.Phil	Sekretaris Penguji		01-01-2015	
Dra. Sri Harti Widyastuti, M.Hum	Penguji Utama		06-01-2015	
Prof. Dr. Suwardi, M.Hum	Penguji Pendamping		06-01-2015	

Yogyakarta, Januari 2015

Fakultas Bahasa dan Seni

Universitas Negeri Yogyakarta

Dekan,

Prof. Dr. Zamzani, M. Pd.

NIP 19550505 198011 1 001

WEDHARAN

Ingkang tapak asma ing ngandhap menika, kula

Nama : **Habib Hermanto**

NIM : 09205244035

Program Studi : Pendidikan Bahasa Jawa

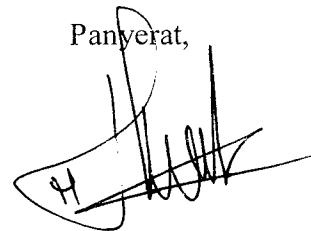
Fakultas : Bahasa dan Seni Universitas Negeri Yogyakarta

Ngandharaken bilih *karya ilmiah* menika asil panaliten kula piyambak. Samangertos kula, *karya ilmiah* menika boten ngandhut *materi* ingkang kaserat dening tiyang sanes, kajawi perangan-perangan tartamtu ingkang kula pendhet sarana kangge dhasar panyeratan kanthi nggatosaken tata cara saha paugeran panyeratan *karya ilmiah* ingkang umum.

Seratan ing wedharan menika kaserat kanthi saestu. Menawi kasunyatanipun kabukten bilih wedharan menika boten leres, bab menika dados tanggel jawab kula pribadi.

Yogyakarta, 24 November 2014

Panyerat,

A handwritten signature in black ink, consisting of stylized, overlapping loops and strokes, positioned above the printed name.

Habib Hermanto

SESANTI

“Blegegegeg ugeg – ugeg sadulita hemel – hemel”. Dados tiyang menika boten kepareng namung meneng ananging kedah budidaya saha makarya sanajan sakdulit pesthi wonten paedahe.

PISUNGSUNG

Kanthi raos syukur dhumateng Gusti Ingkang Maha Kuwaos,
skripsi menika kula pisungsungaken dhumateng Bapak saha Ibu kula
ingkang kula tresnani.

PRAWACANA

Alhamdulillah wa Syukurillah konjuk dhumateng Allah SWT ingkang sampun paring rahmat saha hidayah-Ipun dhumateng panyerat, satemah panyerat saged mujudaken skripsi menika kanthi lancar saha boten wonten perkawis ingkang dados reribeting lampah. Panyeratan skripsi menika saged kawujud amargi wonten panyengkuyung saking pinten-pinten *pihak*. Awit saking menika, panaliti ngaturaken agunging panuwun dhumateng *pihak-pihak* ing ngandhap menika.

1. Bapak Prof. Dr. Zamzani, M. Pd. minangka dekan Fakultas Bahasa dan Seni Universitas Negeri Yogyakarta,
2. Bapak Prof. Dr. Suwardi, M. Hum. minangka Ketua Jurusan Pendidikan Bahasa Daerah ingkang sampun paring bimbingan saha pandom salebeting kula ngudi kawruh wonten ing Jurusan Pendidikan Bahasa Daerah,
3. Bapak Prof. Dr. Suwardi, M. Hum. minangka *pembimbing I*, ingkang sampun paring bimbingan saha piwulang tumrap panyerat kanthi sabar,
4. Bapak Drs. Afendy Widayat, M.Phill. minangka *pembimbing II*, ingkang sampun paring bimbingan saha piwulang tumrap panyerat kanthi sabar,
5. Ibu Prof. Dr. Endang Nurhayati, M. Hum minangka *penasehat akademik* ingkang sampun paring piwulang saha wejangan ing salaminipun ngudi kawruh wonten ing Jurusan Pendidikan Bahasa Daerah,
6. Bapak saha Ibu Dosen jurusan Pendidikan Bahasa Daerah ingkang sampun paring ngelmu ingkang mawarni-warni salaminipun panyerat sinau wonten ing Jurusan Pendidikan Bahasa Daerah,
7. Tiyang sepuh kekalih, matur nuwun awit saking donga pangestu saha wejangan-wejanganipun, saengga panyerat saged mujudaken skripsi menika,
8. Kanca-kanca Jurusan Pendidikan Bahasa Daerah angkatan 2009 mliginipun kanca-kanca kelas G,
9. Kanca kula ingkang nami L. Hendro Hatmoko, matur nuwun amargi sampun purun nyengkuyung panyerat anggenipun mujudaken skripsi,

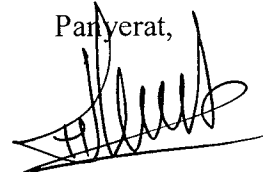
10. Kanca – kanca UKM KAMASETRA UNY ingakang sampun paring ngelmu babagan kasenian saklaminipun wonten ing UNY,

11. Sedaya pihak ingkang sampun paring panyengkuyung.

Panyerat ngrumaosi bilih skripsi menika taksih tebih saking ingkang naminipun sampurna. Pramila saking menika sadaya pangandikan menapa dene panyaruwe ingkang tumuju murih langkung sae, jangkep, saha sampurnan ing skripsi menika, tansah katampi kanthi bingahing manah saha atur agunging panuwun. Wasana kanthi raos andhap asor panyerat gadhah pangajap mugi-mugi skripsi menika saged murakabi tumrap pamaos sahap anyerat.

Yogyakarta, 24 November 2014

Panyerat,

A handwritten signature in black ink, appearing to read 'Habib Hermanto', written over a horizontal line.

Habib Hermanto

WOSING ISI

	Kaca
IRAH-IRAHAN	i
PASARUJUKAN	ii
PANGESAHAN.....	iii
WEDHARAN	iv
SESANTI	v
PISUNGSUNG	vi
PRAWACANA	vii
WOSING ISI	ix
<i>DAFTAR TABEL</i>	xiii
<i>DAFTAR LAMPIRAN</i>	xiv
<i>DAFTAR CEKAKAN</i>	xv
SARINING PANALITEN	xvi
 BAB I PURWAKA	 1
A. Dhasaring Panaliten	1
B. Underaning Perkawis	6
C. Watesaning Perkawis	6
D. Wosing Perkawis	7
E. Ancasing Panaliten	7
F. Paedahing Panaliten	7
 BAB II GEGARAN TEORI	 9
A. Hakekat Karya Sastra	9
B. Piwulang Moral Wonten Ing Sastra Wayang	11
C. Piwulang Moral	14
D. Cara Ngandharaken Piwulang Moral	17
1. Cara Langsung	17
2. Cara Boten Langsung	18
E. Jinising Piwulang Moral Ing Karya Sastra	19

F. Panaliten Ingkang Jumbuh	21
G. Nalaring Pikir	23
BAB III CARA PANALITEN	25
A. Jinising Panaliten	25
B. <i>Data</i> saha Sumber <i>Data</i>	25
C. Caranipun Ngempalaken <i>Data</i>	26
1. Nemtokaken Perangan Analisis	27
2. Panyeratan <i>Data</i>	27
D. Reduksi data	27
E. Pirantining Panaliten	28
F. Caranipun Nganalisis <i>Data</i>	28
1. Tabel <i>Data</i>	28
2. Cara Nganalisis <i>Data</i>	29
G. Caranipun Ngesahaken <i>Data</i>	30
BAB IV ASILING PANALITEN SAHA PIREMBAGAN	31
A. Asil Panaliten	31
B. Parembagan Asil Panaliten.....	36
1. Jinising Piwulang Moral.....	36
a. Piwulang Moral Ingkang Wonten Gayutanipun Tiyang Kaliyan Diri Pribadi.....	36
1) Sabar.....	37
2) Iklas	43
3) Lembah Manah.....	48
4) Mawas Diri	52
5) Waspada/Ngantos - atos	56
b. Piwulang Moral Ingkang Wonten Gayutanipun Tiyang Kaliyan Tiyang/Sosial	60
1) Tanggung Jawab	61
2) Rukun	71
3) Ngormati Tiyang Sanes	72
4) Bebela Dhumateng Kautaman	73

5) Eling Becike Tiyang Sanes	80
6) Atur Pangaksama	83
7) Ngayomi	85
8) Atur Panuwun Dhumateng Tiyang Sanes.....	87
9) Paring Pangapura Dhumateng Sesami	92
10) Rerembungan (Musyawarah).....	94
11) Katresnan	97
12) Damel Seneng Dhumateng Sesami.....	107
13) Setya Dhumateng Negara	109
14) <i>Balas Budi</i> Dhumateng Tiyang Sanes	110
15) Tata Krama	113
a) Tindak – tanduk/Solah Bawa.....	114
b) Atur Salam.....	117
c) Atur Pangabekti	121
c. Piwulang Moral Ingkang Wonten Gayutanipun Tiyang Kaliyan	
Lingkungan	126
1) Papan Suci	127
d. Piwulang Moral Ingkang Wonten Gayutanipun Tiyang Kaliyan Gusti	
Ingkang Akarya Jagad	129
1) Takdir	130
2) Pasrah Dhumateng Gusti Ingkang Akarya Jagad	135
3) Atur Syukur Dhumateng Gusti	142
4) Memuji Dhumateng Gusti	143
2. Cara Ngandharaken Piwulang Moral	146
a. Kanthi Cara Langsung	147
b. Cara Boten Langsung.....	207
BAB V PANUTUP	219
A. Dudutan	219
B. Pamrayogi	222
C. Implikasi	223
KAPUSTAKAN	224

<i>LAMPIRAN</i>	226
-----------------------	-----

DAFTAR TABEL

	Kaca	
<i>Tabel 1 : Wujud tabel kartu data .....</i>		28
<i>Tabel 2 : Wujud tabel piwulang moral saha cara ngandharaken piwulang moral</i>		28
<i>Tabel 3 : Tabel piwulang moral saha cara ngandharaken piwulang moral.....</i>		31

DAFTAR LAMPIRAN

	Kaca
<i>Lampiran 2: Serat Pakeliran Sedalu Natas Lakon Karna Tanding .....</i>	226

DAFTAR CEKAKAN

BL   = Boten langsung
No   = Nomer
L   = Langsung

PIWULANG MORAL WONTEN ING SERAT PAKELIRAN SEDALU NATAS LAKON KARNA TANDING ANGGITANIPUN SALAM PURWA SUTAPA

**Dening Habib Hermanto
NIM 09205244035**

SARINING PANALITEN

Panaliten menika gadhah ancas kangge ngandharaken jinising piwulang moral saha cara ngandharaken piwulang moral wonten ing serat pakeliran sedalu natas *Lakon Karna Tanding* anggitanipun Salam Purwa Sutapa. Cara ngandharaken piwulang moral ing panaliten menika karembag kanthi cara langsung saha boten langsung. Cara langsung utawi *eksplisit* inggih menika pangripta ngandharaken piwulang moral dhumateng pamaos kanthi wujud deskripsi watek paraga, ginem saha pesen kanthi langsung ing cariyos. Cara boten langsung utawi *implicit* inggih menika pamaos dipunsuwun mendhet dudutan piyambak bab piwulang moral ingkang wonten ing sajroning cariyos.

Panaliten menika kalebet panaliten *deskriptif*. *Data* ing panaliten menika awujud tembung, *frasa*, ukara saha *paragraf*. Sumber datanipun inggih menika serat pakeliran sedalu natas *Lakon Karna Tanding* anggitanipun Salam Purwa Sutapa ingkang awujud buku. Cara kangge manggihaken *data* inggih menika kanthi teknik maos, nemtokaken *unit* analisis saha panyeratan *data*. *Data* dipunanalisis ngangge cara *deskriptif* inggih menika panaliti ngandharaken jinising piwulang moral saha cara ngandharaken piwulang moral ing buku serat pakeliran sedalu natas *Lakon Karna Tanding*. Kangge ngesahaken *data* ngginakaken *validitas saha reabilitas*, wonten panaliten mneika ginakaken *validitas semantis saha reliabilitas interrater*.

Wonten panaliten menika panaliti manggihaken 87 piwulang moral. Piwulang moral ingkang wonten gayutanipun tiyang kaliyan diri pribadi (sabar, iklas, lembah manah, mawas diri, waspada/ngantos – atos. Piwulang moral ingkang wonten gayutanipun tiyang kaliyan tiyang sanes/sosial (tanggung jawab, rukun, ngormati tiyang sanes, bebela dhumateng kautaman, eling becike tiyang sanes, atur pangaksama, ngayomi, atur panuwun dhumateng tiyang sanes, paring pangapura dhumateng sesami, rerembuga (Msyawarah), katresnan, atur panglipur dhumateng sesami, setya dhumateng, *balas budi* dhumateng tiyang sanes, tata krama tindak – tanduk/solah bawa, tata krama atur salam, tata krama atur pangabekti). Piwulang moral ingkang wonten gayutanipun tiyang kaliyan lingkungan/papan (papan suci). Piwulang moral ingkang wonten gayutanipun tiyang kaliyan Gusti Akarya Jagad (takdir, pasrah dhumateng Gusti ingkang akarya jagad, atur syukur dhumateng Gusti, memuji dhumateng Gusti). Ing panaliten menika, cara ngandharaken piwulang moral kanthi cara langsung wonten 77 saha kanthi cara boten langsung wonten 10.

BAB I PURWAKA

A. Dhasaring Panaliten

Wonten ing majuning zaman, kabudayan wonten negara Indonesia mliginipun wonten Jawa menika sami benten saha *berkembang*. Amargi majuning zaman ugi para tiyang ingkang gesang wonten Indonesia mliginipun wonten Jawa derek gantos kabudayanipun, ananging ugi wonten ingkang sami lestantunaken warisan kabudayan para leluhuripun. Saking majuning zaman menika tiyang mliginipun paramuda menika kathahipun sampun boten mangertos kabudayan ingkang dipungadhahi wonten ing saben daerah, amargi saking majuning zaman saged damel nalaring pikir tiyang menika ugi benten.

Amargi para tiyang mliginipun tiyang nem menika kathah ingkang boten mangertos kabudayan ingkang dipuhgadhahi mila ugi kathah paramuda ingkang boten sami tumindak ingkang becik amargi tindak tanduk tiyang nem menika sampun boten wonten manut kaliyan piwulang moral ingkang wonten ing kabudayan. Amargi ing kabudayan menika kathah sanget piwulang moral ingkang paring pituduh babagan tindak tanduk solah bawa anggenipun gesang ing *masyarakat*.

Kathah paramuda ingkang nganggep bilih kabudayan ingkang dipunlestantunaken dening para tiyang sepuh menika kabudayan ingkang kuna,. mila para muda ugi kathah ingkang boten remen kaliyan kabudayan ingkang sampun dipunlestantunaken dening para tiyang sepuh. Jalaran menika uga tindak tanduk para muda menika dados boten wonten tata kramanipun anggenipun gesang wonten ing *masyarakat*.

Zaman menika sakyektosipun boten dadosaken tindak tanduk ingkang boten becik kangge tiyang saha kabudayan, nanging kedah wonten tumindak ingkang sae kangge narimah saha lestannaken kabudayan ingkang sampun mlebet ing negara Indonesia. Caranipun inggih menika kepareng derek ing zaman menika nanging boten ngicalaken kabudayan ingkang wonten. Salah satunggaling cara menika ingkang saged dipunginakaken inggih menika lestantunaken kabudayan saha mundut piwulang moral saking kabudayan, amargi piwulang moral menika saged dadosaken watak tiyang saged narimah kahanan kanthi pamikiran ingkang satiti saha teliti anggenipun narimah kabudayan negara sanes saha boten ngicalaken kabudayan negara piyambak.

Kabudayan menika ingkang wonten ing Indonesia mliginipun wonten Jawa menika kathah jinisipun saged awujud kesenian, sastra kasil seratan pujangga, adat istiadat, upacara adat saha sanesipun. Kesenian menika asring dipunginakaken kangge piwulangan. Saking kathaipun kesenian ingkang awujud budaya (kesenian), pagelaran ringgit purwa menika kesenian ingkang kathah dipunmangertosi dening tiyang, saha asring dipunginakaken dados piwulangan. Gayut kaliyan uakara menika saking Sagio saha Samsugi (1991: 02), ngandharaken pagelaran wayang menika gadhah ancas – ancas piyambak, tuladhanipun : ancas Dakwah, ancas pepadang, saha *pesan pembangunan*. Paedahipun *pesan pembangunan* wonten ing pewayangan menika mugi – mugi saged dados dasar kangge nuwuhaken watak saha ajining dhiri tiyang.

Kesenian ugi wonten ingkang awujud karya sastra ingkang saged dipunpuhuti piwulanganipun tuladhanipun saking dongeng, serat para pujangga,

carios pewayangan saha sanesipun. Dados media seni menika langkung kathah ingkang saged dados media piwulangan ingkang saged gampang dipunpundhut. Ukara menika wonten gayutanipun kaliah ukaranipun Purwadi, (2009: 6) Piwulang moral wonten ing masyarakat jawi dipunwulang kanthi media seni, dongeng, tembang, pitutur, piweling saking tiyang sepuh kanthi turun-tumurun.

Wonten ing kesenian pagelaran ringgit purwa menika uga wonten sastra pewayangan, salah satunggalipun inggih menika cariyos – cariyos pewayangan, ginem para paraga wonten cariyos menika, suluk, janturan, pocapan saha sanesipun. Piwulang moral menika asring wonten ginem saha pocapan dhalang wonten lakon wayang ing pagelaran ringgit purwa saha saking ginem paraga wonten carios wayang ingkang dipunserat. Ginem dipundamel supados saged dipunmangertosi kaliyan para pamiarsa utawi ingkang remen pagelaran ringgit purwa. Tuladhnipun ginem antawisipun Punakawan kaliyan ndaranipun, ginem guru kaliyan siswa, ginem sesepuh kraton dhumateng ratu, ginem sesepuhipun dhumateng putranipun, lan sanesipun, mila ginem menika sae sanget kangge wejangan – wejangan kangge tiyang gesang (*masyarakat*).

Tiyang gesang ingkang mriksani pagelaran ringgit purwa menika wonten ingkang purun saha ingkang boten purun mangertosi piwulang moral ingkang saged dipunpundhut saking cariyos wayang utawi saking pagelaran ringgit purwa. Piwulang moral saged kapundhut saking perkara ingkang wonten ing pagelaran ringgit purwa saha kadospundi anggenipun mungkasi perkara menika. Kathah ugi tiyang menika saged mangertosi sedaya wejangan – wejangan pitutur luhur saha

piwulang kautaman saking ginem ingkang dipundamel menika saged nuwuhaken watak saha ajining dhiri tiyang gesang ing masyarakat.

Wayang menika salah satunggaling budaya Jawa ingkang taksih dipunpitados dening tiyang kangge piwulangan moral. Sakmenika boten namung wayang purwa ingkang dados piwulang moral, ananging taksih kathah ingkang sanesipun. Padmosoekotjo (saking Sagio saha Samsugi, 1991:10) ngandharaken pagelaran wayang ingkang dipunremeni kaliyan tiyang Jawa inggih menika (1) wayang beber, (2) wayang purwa, (3) wayang madya, (4) wayang gedhog, (5) wayang klithik, (6) wayang golek, (7) wayang suluh. Saking pagelaran wayang menika ingkang dugi sakmenika asring dipungelar menika pagelaran wayang purwa. *Lakon Karna Tanding* wonten ing serat pakeliran sedalu natas menika kalebet ing lakon carangan amargi cariyos menika kapundhut saking kakawin Mahabarata ingkang purwakandha menika sampun karakit dening Salam Purwa Sutapa kangge kabetahan pagelaran

Cariyos ingkang dipungelar ing pagelaran ringgitpurwa menika asring dipunsebat lakon utawa lampahan. Lakon wayang menika dipunbagi dados kalih inggih menika lakon pakem saha lakon carangan. Lakon carangan inggih menika carios pewayangan ingkang kapundhut saking kitab – kitab kuna, minangka : Kakawin Mahabarata, Kakawin Ramayana, Pustaka Raja Purwa, saha Purwakandha ingkang sampun dipungarap miturut kabetaha pagelaran.

Salah satunggaling lakon carangan ingkang taksih dipunremeni ing pagelaran ringgit purwa menika lakon ingkang luhur salah satunggalipun lakon bima suci, semar bangun kahyanga, wahyu cakraningrat lan sanesipun, amargi

wonten zaman punika pandemen pagelaran ringgit purwa menika langkung remen kaliyan garap gendhing saha prigelanipun dalang anggenipun solah wayang, dados lakon menapa kemawon menawi garapan seni pagelaran menika lucu ugi prigel zaman sak menika ugi sae, ananging piwulang menika ugi boten ical saking lakon menika. Dados lakon menapa kemawon zaman punika sae sedaya. Lakon menapa kemawon ugi langkung kathah piwulangipun amargi sedaya lakon utawa lampahan menika pesthi saking kaprigelane dalang anggenipun babar carios, prigelan solah wayang, menapa garap pewayangan saha sanesipun menika gadah ancas ingkang beda saha benten ugi ingkang dipunbabar piwulangan menika.

Gayut kaliyan pagelaran ringgit purwa, dalang menika dados kautaman ing pagelaran ringgit purwa. Haryanto (1988: 8) ngandharaken minangka dhalang menika tiyang ingkang *sentral* , amargi lakon wayang saged dados endah, sae dipunpriksani, saha dadosaken boten gumantung saking kaprigelan saha kapinteran dalang nyaguhaken carios.

Saking pagelaran ringgit purwa, sastra pewayangan saha cariyos pewayangan ingkang dipunbabar dening dhalang menika pesthi gadah piwulang moral, ananging piwulang moral menika saged kaandharaken kanthi cara langsung saha boten langsung, Maksudipun bilih para tiyang ingkang mriksani utawi maos cariyos wayang menika saged langsung nampi piwulang moral ugi boten langsung nampi piwulang moralipun amargi pamiarsa utawi pamaos menika ugi boten mangertos kanthi gampil piwulang moral ingkang wonten ing pagelaran ringgit purwa utawi wonten ing cariyos wayang.

Saking panaliten menika lakon ingkang badhe dipuntaliti menika *Lakon Karna Tanding*, ingkang wosipun inggih menika perangipun Adipati Karna wonten perang Bharatayuda saha kaliyan sedanipun Adipati Karna wonten peperangan menika. Tandhingipun Adipati Karna menika Arjuna ingkang taksih sakadang kaliyan Adipati Karna.

B. Underaning Perkawis

Ningali saking dasaring panaliten menika saged dipunpundhut perkawis ingkang dipungatosaken. Perkawisipun inggih menika :

1. Jinising piwulang moral menapa ingkang saged dipunpundhut saking serat pakeliran *Lakon Karna Tanding* anggitanipun Salam Purwa Sutapa?
2. Piwulang moral menapa kemaon ingkang wonten ing saking serat pakeliran *Lakon Karna Tanding* anggitanipun Salam Purwa Sutapa?
3. Menapa kemawon paedahipun piwulang moral saking serat pakeliran *Lakon Karna Tanding* anggitanipun Salam Purwa Sutapa?
4. Kados pundi anggenipun ngandharaken piwulang moral saking serat pakeliran *Lakon Karna Tanding* anggitanipun Salam Purwa Sutapa?

C. Watesaning Perkawis

Perkawis ingkang kaserat wonten ing underaning perkawis ing nginggil menika wonten gayutanipun kaliyan piwulang moral saking serat pakeliran *Lakon Karna Tanding* anggitanipun Salam Purwa Sutapa, menika sedaya wonten. Ananging amargi panaliten menika kedah dipunwontenaken watesaning perkawis,

mila panaliten menika dipunwatesi ing piwulang moral saking serat pakeliran *Lakon Karna Tanding* anggitanipun Salam Purwa Sutapa saha kadospundi cara anggenipun ngandharaken piwulang moral saking serat pakeliran *Lakon Karna Tanding* anggitanipun Salam Purwa Sutapa.

D. Wosing Perkawis

Saking watesan perkawis saha *identifikasi masalah* ing nginggil, mila saged dipunpundhut wosing perkawis ingkang badhe dipun teliti, inggih punika :

1. Jinising piwulang moral menapa ingkang saged dipunpundhut saking serat pakeliran *Lakon Karna Tanding* anggitanipun Salam Purwa Sutapa?
2. Kados pundi cara anggenipun ngandharaken piwulang moral saking serat pakeliran *Lakon Karna Tanding* anggitanipun Salam Purwa Sutapa?

E. Ancasing Panaliten

Panaliten menika gadhah ancas madosi saha ngandharaken piwulang moral ingkang wonten ing serat pakeliran *Lakon Karna Tanding* anggitanipun Salam Purwa Sutapa supados trep kalia wosing perkawis.

F. Paedahing Panaliten

Kasiling panaliten menika mugi – mugi saged paring paedah dhumateng panaliti ugi dhumateng tiyang sanes babagan sastra mliginipun sastra wayang. Paedahing panaliten menika wonten kalih, inggih menika paedah prkatis saha teoritis.

1. Paedah Praktis

- a. Panaliten menika mugi – mugi saged dipunwaos saha kangge sarana paring pangertosan tindak – tanduk becik saha tumindak ingkang leres kaliyan tatakrama budaya Jawa.
- b. Kagem sedaya ingkang remen ringgit purwa menika saged biyantu anggenipun mangertosi piwulang moral saking serat pakeliran *Lakon Karna Tanding* anggitanipun Salam Purwa Sutapa ngantos cetha.

2. Paedah Teoritis

Panaliten menika dados panutan kangge panaliten ingkang saklejengipun ingkang gayutanipun kaliyan piwulang moral ingkang wonten ing pagelaran ringgit purwa saha sastra wayang. Kasil panaliten menika ugi saged paring poangertosan panaliti saklajengipun babagan sastra ing pagelaran ringgit purwa.

BAB II GEGARAN TEORI

A. Hakekat Karya Sastra

Karya Sastra menika ciptaning para pujangga utawa sinten mawon ingkang saged nyerat karyanipun piyambak – piyambak saha saged dipunpundhut piwulangipun saking karya menika kangge pamaos saha sanesipun. Piwulang ingkang wonten menika boten luput kaliyan parembagan piwulang tiyang gesang, piwulang marang gusti akarya jagad, saha piwulang kaliyan alam utawa papan tiyang gesang punika. Miturut Purba (2012:2), tembung sastra wonten ing basa Indonesia saking basa Sansekerta. Tembung Cas ingkang tegesipun paring pitedah, tuntunan, piwulang. Tembung pungkasan –tra menika biasanipun nuduhake piranti, sarana. Mila sastra saged dipuntegesi kangge sarana piwulang, buku petedah, buku *instruksi* utawi piwulang. Tuladhanipun kangge piwulang bab moral.

Karya sastra ugi wonten paring ngelmu ingkang benten anggenipun paring piwulangan kanthi cara ingkang unik utawa cara kang boten sami kaliyan ngelmu biasanipun, pamrayogi menika sami kaliyan pamrayoginipun Daiches (wonten ing Budianta, 2003:7) ingkang alandhesan teorinipun Aristoteles ingkang mirsani sastra dados karya ingkang maringi jinising ngelmu ingkang boten kanthi cara sanes, inggih menika kanikmatan unik saha ngelmu kangge nambah ngelmu pamaosipun.

Saking karya sastra ugi wonten ingkang paring piwulangan tartamtu gumantung pangripta karya sastra menika bade paring piwulang menapa ingkang bade dipunserat dados karya sastra. Ukara menika gayut kaliyan teorinipun

Abrams (wonten ing Wiyatmi, 2006:18) bilih karya sastra inggih menika piranti kangge paring ancas tartamtu, tuladhanipun *nilai-nilai* utawi piwulang dhumateng pamaos. Saking ukara ing inggil saged dipunpundhut dudutanipun bilih sastra menika piranti kangge paring piwulang dhumateng pamaos. Miturut Semi (1988 : 7) karya sastra menika kangge piranti komunikasi kangge pamaos, sastra piranti komunikasi mesthi karya sastra menika gadhah piwulang saking pangripta dening pamaos.

Karya sastra menika gadhah unsur – unsuripun, (Aminudin, 2010 : 38) ngandharaken bilih unsur – unsuripun karya sastra inggih menika (1) unsur kaendahan, (2) unsur *kontemplatif* ingkang gayutanipun kaliyan piwulang babagan agama, filsafat, *politik* saha perkara pagesangan, (3) media pemaparan wujudipun media basa utawa kangge media wacana, (4) unsur – unsur *instrinsik* ingkang gayutanipun kaliyan ciri karakteristik sastra kangge teks. Dados sedaya karya sastra menika kedah wonten piwulang ingkang saged dipunpundhut dening pamaos amargi menika salah satunggaling unsur karya sastra ingkang kedah wonten.

Karya sastra menika mesthi wonten piwulang ingkang saged dipunpundhut dados pamaos menika ugi saged nampi paedahipun saking karya sastra menika, ananging boten namung menika paedahipun saking maos karya sastra ugi kathah ingkang sanesipun. Gayut kaliyan ukara menika babagan paedahipun karya sastra, miturut Aminudin (2010 : 63) paedahipun inggih menika (1) pikantuk kasenangan utawa hiburan (2) kangge ngisi wekdal ingkang kosong (3) paring pawarta ingkang gayutipun kaliyan piwulang pagesangan (4) damel kathah wawasanipun

pamaos. Wonten malih miturut Horace (saking Widayat, 2011 : 10-11) ginanipun karya sastra inggih menika “*dulce et utile*” (*sweet and useful*) utawa saged damel bingah saha wonten paedahipun.

B. Piwulang Moral Wonten ing Sastra Wayang

Piwulang menika saged dipunwulang kanthi cara maneka warna salah satunggalipun saking pagelaran ringgit pura, seratan karya sastra ingkang awujud menapa mawon, tuladhanipun saking seratan pakeliran sedalu natas ingkang wosipun piwulangan saking lampahan pewayangan. Ukara menika wonten gayutanipun kaliyan ukaranipun Purwadi (2009: 6) Piwulang moral wonten ing masyarakat jawi dipunwulang kanthi media seni, dongeng, tembang, pitutur, piweling saking tiyang sepuh kanthi turun-tumurun. Kabukti saking kathahipun sastra piwulang

Miturut Frans Magni Suseno (saking Widyawati, 2012:1) ngandharaken bilih piwulang moral inggih menika piwulang – piwulang, wejangan – wejangan, khotbah – khotbah, pathokan – pathokan, kempalanipun wewaton saha *ketetapan*, saged lisan utawi kaserat, babagan tiyang kedah gesang saha tumindak supados tiyang menika saged dados tiyang ingkang sae. Sumberipun saged pamong utawi guru, sesepuh, tiyang ingkang ahli agama utawi tiyang ingkang *bijak* umapaminipun pujangga Empu Kanwa, Empu Saedah, Empu Panuluh, Empu Damarja, Empu Triguna, Empu Manoguna, Empu Prapanca, Empu Tantular, Yasadipura, Ranggawarsita, Paku Buwana IV, Sri Mangkunegara IV, Kyai Sindusastra, Kyai Kusumadilaga, Ki Padmasusatra, KI Ageng Suryamentaram, dan Ki Nartasabda.

Saking andharan wonten ing nginggil menika bilih piwulang moral menika maneka warna tegesipun, saking andharan ing nginggil menika ugi saged dipunpundhut dudutanipun bilih salah satunggalipun piwulang moral dipunbabar kanthi cara seni inggih menika pagelaran ringgit purwa, amargi wonten andharan ing nginggil kasebat salah satunggal dhalang kondang ingkang nami Ki Nartosabda, saking pagelaran ringgit purwa menika pesthi wonten cariyos – cariyos pewayangan.

Salah satunggaling piwulang moral ingkang wonten ing karya sastra awujud cariyos – cariyos wayang ingkang dipunripta dening para seniman saniki ugi seniman kala biyen. Cariyos – cariyos wayang, miturut Waluyo (2000 : 51) saking Endraswara (2006 : 63) ugi wonten paedahipun anggenipun didik budi pakarti. Wonten cariyos wayang menika biasanipun budi pakarti ingkang boten sae menika pesthi saged kalah kaliyan ingkang sae, tuladhanipun cariyos Bratayudha, kurawa ingkang cacahipun 100 tiyang menika kalah kaliyan Pandawa ingkang tiyangipun namung 5. Saking cariyos menika saged dipunmangertosi bilih wayang menika boten namung dados tuntunan, ananging dados tuntunan moral bangsa.

Piwulang moral menika kathah sanget ing kesenian pewayangan ingkang awujud karya sastra ugi wujud pagelaran ringgit purwa. Miturut Sagio saha Samsugi (1991: 02), ngandharaken pagelaran wayang menika gadhah ancas – anacas piyambak, tuladhanipun : ancas dakwah, ancas pepadang, saha *pesan pembangunan*. Paedahipun *pesan pembangunan* wonten ing pewayangan menika mugi – mugi saged dados dasar bangun watak saha kapribaden tiyang.

Saking media seni ingkang awujud pagelaran ringgit purwa menika ugi wonten sastra ingkang kedah wonten ing pagelaran. Pagelaran ringgit purwa ugi asring dipunwastani pedhalangan amargi wonten sambung rapetipun kakalihipun punika. Sastra wayang wonten ing pagelaran ringgit purwa menika maneka warni, tuladhanipun carita ingkang dipunbabar, basa, lan sanesipun. Mudjanattistomo sak kanca (2011 : 3) ngandharaken bilih kasusastraan ingkang kagunan wonten pedhalangan inggih menika tetembungan minangka pingrakiting rerumpakan, cariyos, ginem, lan sapanunggalanipun. mila dhalang kedah:

- a. Marsudi basa inggih menika saget migunaaken basa miturut tumrap – tumrapping paramasastra, unggah – ungguh saksampunipun.
- b. Parama ing basa inggih menika saged migunakaken basa mawarni – warnining kalimrah kagunan ing pedhalangan, tuladhanipun basa bagongan (basa kraton), krama inggil, krama madya, saha spanunggalanipun.
- c. Parama ing kawi inggih menika saged migunakaken tembung utawi basa kawi kanthi trampil.
- d. Kawiradya inggih menika saged damel rerumpakan candraning kawontetan utawi lelampahan ingkang dadosaken kaendahan.
- e. Awicarita inggih menika wegig pangulahing cariyos dalah trap – traping rerangkenipun.

Sanesipun kasusastran ing nginggil menika ugi wonten pangertosan ingkang dipunwastani kandha, carita, saha janturan. Miturut Mudjanattistomo sak kanca (2011 : 4) Kanda inggih menika pangrumpaka utawi panyandra tumrap

kawontenan utawi lelampahan ingkang dados gegambaran wonten ing pakeliran, cariyos inggih menika pangrumpakan utawi panyandra tumrap kawontenan utawi lelampahan ingkang kepengker utawi ingkang badhe dumados, tanpa wonten tanda utawi gegambaranipun wonten ing pakeliran, saha janturan inggih menika kandha utawi carita ingkang dipuntindakaken wonten ing salebeting gendhing ingkang dipunsirep (biasanipun dipunwastani gendhing kajantur).

Saking sastra wayang ingkang sampun dipunbabar ing nginggil menika panaliten menika ingkang dipunteliti inggih menika babagan cariyos wayang ingkang kapundhut saking ginemanipun para paraga ingkang wonten ing serat pakeliran sedalu natas saha pocapan dalang ingkang wonten gayutanipun kaliyan piwulang moral ingkang wonten ing serat pakeliran sedalu natas. Inggih menika dialog utawa pocapan saking para paraga ing pakeliran.

C. Piwulang Moral

Tembung moral saking basa latin mos (wujud tunggal), mores (wujud jamak) ingkang tegesipun adat kebiasaan (Endah, 2008 : 2). Tembung moral menika wonten ing basa Yunani dipunwastani ethos, ingkang dipunwastani ugi kanthi tembung etika (Purwadi, 2009 : 3). Moral saged dipunwastani etika, menawi ngrembag manungsa saking sudut pandangipun. Moral utawi kasusilan ugi saged dipunwastani piwulang ingkang sajatosipun kangge manungsa, utawi kasampurnan manungsa minangka manungsa (Purwadi, 2009 : 2).

Poerwadarminta (wonten ing Purwadi, 2009:3) ngandharaken menawi moral inggih menika piwulang ingkang paring kasaenan saha boten saening

tumindak, salah bawa, akhlak saha kuwajiban. Ukara ing nginggil menika ugi wonten gayutanipun kaliyan ukaranipun Piaget lan R.F. Atkinson (wonten ing Djahiri, 1996:26) ngandharaken bilih moral/moralita inggih menika :

“ Views about good and bad, right and wrong, what ought or ought not to do...

A set of belief current in society about character or conduct and what people should try to be or try to do...

A sort of belief about people and their actions...

A system of conduct assessment which is objectives in that and it reflect the condition of social existence...

Rule of conduct actually accepted in society...”

Saking andharan Piaget lan R.F. Atkinson menika saged dipunpundhut wosipun menawi moral inggih menika dipuntingali saking becik saha awon, leres saha lepat, menapa ingkang kedah dipuntindaaken saha boten dipuntindakaken. Moral wonten gayutanipun kaliyan kapitadosan masyarakat ngengingi salah bawa utawi tumindak ingkang dipunlampahi. Moral saged ugi dipuntegesi dados paugeran ingkang dipuntampi dening masarakat.

Wiyatmi (2006 : 109) ngandharaken menawi moral inggih menika norma etika, konsep babagan pagesangan punika ingkang utama miturut masyarakat. Miturut Purwadi (2009 : 5) piwulang moral menika piwulang ingkang wonten gayutanipun kaliyan salah bawa ingkang hakekatipun gambaran saking budhi pekerti.

Piwulang moral menika saged dipunwulang kanthi cara maneka warna salah satunggalipun kanthi cara seni inggih mneika pagelaran ringgit purwa, seratan karya sastra ingkang awujud menapa mawon, tuladhanipun saking serat pakeliran sedalu natas ingkang wosipun piwulangan saking lakon pewayangan. Ukara menika gayut kaliyan Frans Magni Suseno (saking Widyawati, 2012:1)

ngandharaken bilih piwulang moral inggih menika piwulang – piwulang, wejangan – wejangan, khotbah – khotbah, pathokan – pathokan, kempalanipun wewaton saha *ketetapan*, saged lisan utawi kaserat, babagan tiyang kedah gesang saha tumindak supados tiyang menika saged dados tiyang ingkang sae. Sumberipun saged pamong utawi guru, sesepuh, tiyang ingkang ahli agama utawi tiyang ingkang *bijak* umapminipun pujangga Empu Kanwa, Empu Saedah, Empu Panuluh, Empu Damarja, Empu Triguna, Empu Manoguna, Empu Prapanca, Empu Tantular, Yasadipura, Ranggawarsita, Paku Buwana IV, Sri Mangkunegara IV, Kyai Sindusastra, Kyai Kusumadilaga, Ki Padmasusatra, Ki Ageng Suryamentaram, dan Ki Nartasabda. Saged dipunpundhut dudutanipun bilih salah satunggalipun piwulang moral saged dipunbabar kanthi cara seni inggih menika pagelaran ringgit purwa, amargi wonten andharan ing nginggil wonten kasebat salah satunggal dhalang kondang ingkang nami Ki Nartosabda, mila piwulang moral menika ugi wonten ing cariyos – cariyos pewayangan amargi saking pagelaran ringgit purwa pesthi wonten cariyos pewayangan.

Saking adharan wonten ing nginggil menika ingkang dados panutan wonten panaliten menika saking andharanipun Frans Magni Suseno (saking Widyawati, 2012:1) ingkang ngandharaken bilih piwulang moral inggih menika piwulang – piwulang, wejangan – wejangan, khotbah – khotbah, pathokan – pathokan, kempalanipun wewaton saha *ketetapan*, saged lisan utawi kaserat, babagan tiyang kedah gesang saha tumindak supados tiyang menika saged dados tiyang ingkang sae. Sumberipun saged pamong utawi guru, sesepuh, tiyang ingkang ahli agama utawi tiyang ingkang *bijak* umapminipun pujangga Empu

Kanwa, Empu Saedah, Empu Panuluh, Empu Damarja, Empu Triguna, Empu Manoguna, Empu Prapanca, Empu Tantular, Yasadipura, Ranggawarsita, Paku Buwana IV, Sri Mangkunegara IV, Kyai Sindusastra, Kyai Kusumadilaga, Ki Padmasusatra, Ki Ageng Suryamentaram, dan Ki Nartasabda.

D. Cara Ngandharaken Piwulang Moral

Anggenipun ngandharaken piwulang moral wonten karya sastra menika wonten cara kalih inggih menika cara langsung saha cara boten langsung, amargi karya sastra menika asifat seratan ingkang dipundamel pangripta kanthi basa ingkang endah boten sedaya pamaos menika gampil anggenipun mundut piwulang ingkang wonten saking karya sastra menika, kedah mangertos saking piwulang ingkang langsung saha kedah mangertosi kanthi setiti utawa piwulang ingkang boten langsung.

1. Kanthi Cara Langsung

Wonten cara langsung, anggenipun ngandharaken piwulang moral ing pamaos menika kanthi cara langsung lan *eksplisit* (Nurgiyantoro, 2010 : 335-339). Pangripta kanthi cara langsung paring piwulang moral ing pamaos kanthi wujud deskripsi watak paraga, ginem paraga, saha pesen utawi amanat ingkang dipunparingaken kanthi langsung ing cariyos punika. Dipuntingali saking kabetahan menika panganggit menika badhe paring dhumateng pamaos, cara anggenipun paring cara langsung inggih menika *komunikatif*. Wonten ing cara menika pamaos langkung gampil anggenipun mangertosi piwulang moral ingkang wonten ing cariyos amargi pangripta kanthi langsung anggenipun paring piwulang wonten karya sastra punika. Maksudipun inggih menika pangripta asifat mulang

pamaos, kanthi cara langsung anggenipun paring piwulang saha wejanganipun.

Menawi dipungambara inggih menika :

Pangripta   ➡   Piwulang   ➡   Pamaos

Saged dipunpundhut dudutanipun bilih cara langsung inggih menika sedaya pangertosan utawi piwulang ingkang wonten ing karya sastra menika dipunserat saha dipunparingake kanthi cara langsung saha *eksplisit* utawi gamblang. Mila pamaos menika langkung gampil anggenipun mundut piwilang ingkang badhe dipunbabar dening panganggit.

2. Kanthi Cara Boten Langsung

Cara ngadharaken piwulang moral kanthi cara boten langsung menika dipunlampahi kanthi cara simbolik (perantara pemahaman objek) saha *implisit* utawi *tersirat*. Pangripta ngandharaken piwulang moral boten kanthi caragampil dipunmangertosi utawi *vulgar*. Pamaos dipunsuwun mundhut dudutanipunpiyambak babagan piwulang moral ingkang wonten ing cariyos (Nurgiyantoro, 2010 : 339-341). Cara punika sami kaliyan teknik ragaan, showing ingkang saged katingal perkawis – perkawis, konflik, laku saha tumindak para paraga anggenipun nandang perkawis saha konflik menika, saged katingal saking tumindak verbal, fisik ugi ingkang kalaksanan wonten pamikiran saha manahipun. Ngagem menika sedaya saged paring piwulang moral dipunandharaken, kosok wangsulipun dipuntingali saking pamaos, menawi ajeng mangertosi saha nemtokaken piwulang moral ingkang wonten ing karya sastra menika kedah nindakake miturut cariyos, laku, saha tumindak para paraga menika.

Miturut Hardjowirogo (1989 : 110) saking bukunipun Endraswara ingkang irah – irahanipun Budi Pekerti Jawa (2006 : 117) upaya kangge paring piwulang moral ingkang gayut kaliyan solah bawa pagesangan tiyang jawa kanthi cara samar. Miturut Teeuw (1984 : 22) ngandharaken bilih sastra menika seratan ingkang boten langsung gayut kaliyan kasunyatan ingkang sifatipun *rekaan*, *implisit* menawa *eksplisit* saha dipunanggep gadah piwulang *estetik*.

Gambar cara boten langsung

Pangripta ➡ Piwulang ➡ Teks ➡ Piwulang ➡ Pamaos

Saking andararan wonten nginggil menika kathah teori ingkang ngandharaken teori cara kanthi boten langsung, ananging wonten panaliten menika inakang dipunagem menika torinipun Nurgiyantoro, (2010 : 339 – 342) Cara ngadharaken piwulang moral kanthi cara boten langsung menika dipunlampahi kanthi cara simbolik (perantara pemahaman objek) saha *implisit* utawi *tersirat*. Pangripta ngandharaken piwulang moral boten kanthi cara gampil dipunmangertosi utawa *vulgar*. Pamaos dipunsuwun mundhut dudutanipun piyambak babagan piwulang moral ingkang wonten ing cariyos

E. Jinising Piwulang Moral Ing Karya Sastra

Jinising piwulang moral wonten karya sastra menika biasanipun gumantung kaliyan ingkang damel karya sastra menika, dados pangripta menika ingkang nentoaken piwulang ingkang wonten karya sastra menika. Uakara menika ugi dipunandaraken dening Nurgiyantoro (1995 : 323) jinising saha jinising

piwulang moral ingkang wonten ing karya sastra gumantung kaliyan kapitadosan, pepenginan, saha *interes* pangripta ingkang gayut.

Saben karya sastra menika gadah piwulang moral, piwulang menika biasanipun wonten ing wejangan utawa *amanat* ing karya sastra menika. Ukara menika wonten gayutanipun ingkang dipunandaraken dening Wiyatmi (2006: 110) moral saking sastra menika wonten ing *amanat*. Saking *amanat* menika sedaya piwulang moral saged dipunandaraken.

Miturut Nurgiyantoro (2006: 323) ngandharaken bilih wujud piwulangan moral menika wonten bab perkawis, ingkang sifatipun menika boten wonten watesipun. Menika bab perkawis gesang saha pagesangan, sedaya perkawis ingkang gayutipun kaliyan harkat saha martabatipun tiyang.

Amargi jinising piwulang moral ing karya sastra menika kathah sanget mila wonten panaliten menika jinising piwulang moral menika dipunringkes suapados panaliti saha ingkang maos kasil panaliten menika saged paham piwulang moral ingkang wonten ing serat pakeliran sedalu natas menika. Jinising piwulang moral ingkang dipunginaaken inggih menika sami kaliyan ingkang dipunandaraken dening Nurgiyantoro (1995 : 323) saking bukunipun ingkang irah – irahanipun *Teori Pengkajian Fiksi* merang perkawis babagan piwulang moral , inggih menika:

- a. Gegayutan tiyang kaliyan diri pribadi
- b. Gegayutan tiyang kaliyan tiyang sanes ing papan utawa *lingkungan sosial* ugi gayutanipun kaliyan *lingkungan alam*
- c. Gegayutan tiyang kaliyan Gusti akarya jagad

F. Panaliten Ingkang Jumbuh

Karya sastra menika karya ingkang dipunripta saking para seniman menika maneka warna jinisipun wonten ingkang awujud dongeng, cariyos wayang, cerkak, novel saha sanesipun, amargi kathaipun karaya sastra ingkang dipunripta menika ugi kathah ingkang naliti wonten bab karya sastra. Piwulang moral ugi saged dipunwulang ginaaken media seni ingkang maneka warna ugi, salah satunggalipun wonten ing cariyos pewayangan. Ingkang ngarembag bab pewayangan ugi langkung kathah ingkang naliti, mila panaliten menika ugi wonten ingkang sampun ngarembag babagan piwulang moral wonten ing karya sastra pewayangan, dongeng, serat – serat pedhalangan utawa serat pakeliran saha sanesipun.

Panaliten ingkang nate ngarembag babagan piwulang moral wonten pagelaran ringgit purawa menika anggenipun Adi Sulistya panaliten menika irah – irahanipun *Nilai – Nilai Pendidikan Moral dalam Ginem Pertunjukan Wayang Purwa Lakon Semar Mbangun Kahyangan oleh Ki Hadi Sugito* saha ingkang ngarembag piwulang moral ugi wonten, ingkang naliti naminipun Hermanto ingkang irah – irahanipun *Nilai Piwulang Moral ing Buku Dongeng Sato Kewan Ingkang Karakit Dening Irwan Sudjono*. Panaliten menika jumbuh kaliyan panaliten ingkang badhe dipunrembag mila panaliten ingkang dipundados panutan menika anggenipun Adi Sulistya saha anggenipun Hermanto.

Wonten panaliten menika pesthinipun wonten bab ingkang sami saha ingkang boten sami, mila bade dipunbabar bab – bab ingkang boten sami saha ingkang sami wonten ing ngandap menika, inggih menika :

a. Bab Ingkang Sami

Bab ingkang sami kaliyan panaliten anggenipun Adi Sulistya menika sami parembagan wonten piwulang moral saha wonten cariyos wayang ingkang kapundhut saking ginem para paraga wonten pagelaran ringgit purwa menika. Menawi wonten panaliten anggenipun Hermanto menika sami – sami ngarembag babagan piwulang moral wonten karya sastra.

b. Bab Ingkang Boten Sami

Bab ingkang boten sami kaliyan panaliten anggenipun Adi Sulistya menika saking pamundutan surberipun data, menawi wonten panaliten anggenipun Adi Sulistya menika pamundutan sumber data menika saking rekaman pagelaran ringgit purwa ingkang sedaya ginemipun dipunserat, seratan ginem menika dados sumber ingkang dipuntaliti ananging wonten panaliten menika sumber data menika saking serat pakeliran sedalu natas. Ingkang sanesipun menika ugi wonten saking lampahan cariyos wayang ingkang dipunrembag, menawi wonten panaliten anggenipun Adi Sulistya menika mundhut lampahan Semar Bangun Kahyangan ananging wonten panaliten menika saking *Lakon Karna Tandhing* anggitanipun Salam Purwa Sutapa..

Bab ingkang boten sami kaliyan panaliten anggenipun Hermanto menika ugi saking pamundutan sumber datanipun, wonten panaliten anggenipun Hermanto menika saking karya sastra ingkang awujud dongeng sarto kewan, menawi wonten panaliten menika saking serat pakeliran sedalu natas *Lakon Karna Tandhing* anggitanipun Salam Purwa Sutapa.

G. Nalaring Pikir

Karya sastra menika riptaning para seniman ingkang maneka warna jinisipun, mila ugi maneka warna ugi ingkang saged dipunpundhut paedahipun wonten karya sastra menika ugi maneka warna ugi anggenipun mundut piwulang ingkang wonten ing karya sastra menika. Piwulang moral langakung kathah wonten karya sastra amargi pangripta menika ugi gadhah pepenginan ingkang bade dipunserat wonten karya sastra menika utawa gadaih ancas ingkang benten – benten kaliyan pangripta sanesipun.

Cariyos wayang menika langkung kathah ingkang sampun dipunserat dening para seniman sepuh saha seniman ingkang muda ugi maneka warna sanggitanipun lampahan pewayangan. Maneka warna sanggitanipun para seniman menika ugi gadah ancas ingkang benten ugi anggenipun damel cariyos, piwulang – piwulang ingkang bade dipunbabar ugi benten – benten cara anggenipun ngandharaken ugi benten – benten gumantung kaliyan pangripta piyambak – piyambak ugi saking paraga ingkang babar cariyos wayang, menawi wonten pagelaran ringgit purwa menika gumantung kaliyan prigelipun dalang anggenipun mayang saha babar cariyos wayang menika.

Panaliten karya sastra menika cara anggenipun ngandharake sampun cetha dipunserat ing nginggil menika kanthi cara langsung saha boten langsung mila wonten panaliten menika bade wonten ingkang dipunbentenaken. Tatacara anggenipun naliti supados terwaca menika kedah wonten, urutaning anggenipun naliti, inggih menika : (1) Maos ginem paraga saha pocapan dalang wonten serat

pakeliran sedalu natas *Lakon Karna Tandhing* anggitanipun Salam Purwa Sutapa.

(2) Pangelompokan. (3) Tabulasi. (5) Parembagan.

BAB III

CARA PANALITEN

A. Jinising Panaliten

Panaliten menika ingkang irah – irahanipun piwulang moral wonten ing serat pakeliran sedalu natas *Lakon Karna Tanding* anggitanipun Salam Purwa Sutapa menika kalebet jinising panaliten deskriptif, amargi panaliten menika gadhah ancas deskripsiake piwulang moral saha cara anggenipun ngandharaken wonten ing serat pakeliran sedalu natas *Lakon Karna Tanding* anggitanipun Salam Purwa Sutapa ingkang kapundhut saking ginem para paraga saha pocapan dalang ingkang wonten ing serat pakeliran sedalu natas *Lakon Karna Tanding* anggitanipun Salam Purwa Sutapa.

B. Data Saha Sumber Data

Data ingkang dipunginakaken inggih menika teks cariyos wayang ingkang dipunwaos menika ginem para paraga saha pocapan dalang saking serat pakeliran sedalu natas *Lakon Karna Tanding* anggitanipun Salam Purwa Sutapa. Sumber data menika serat pakeliran sedalu natas kang ripta dening Salam Purwa Sutapa dipunterbitaken dening CV. Cendrawasih. Cariyos wayang menika dipunserat awujud buku ingkang irah – irahahnipun serat pakeliran sedalu natas cetakan kaping pisan ing tahun 2007, buku menika dipunserat kangge data manut kaliyan wontenipun ing buku menika. Buku menika kaserat kanthi basa krama, krama madya saha ngoko dados basa sakmesthinipun ingkang wonten ing basa pewayangan biasanipun.

Buku serat pakeliran sedalu natas menika wonten 160 kaca dumugi kaca daftar pustaka kaliyan wonte satunggal lembar wosipun seratan atur sapala. Wosipun buku menika saking seratan babar babagan Adipati Karna dumugi patinipun lajeng kaserat *Lakon Karna Tanding* anggitanipun Salam Purwa Sutapa saking pengrawit mapan saha dalang minggah panggung dumugi pungkasanipun lampahan menika.

C. Caranipun Ngempalaken Data

Cara anggenipun ngenpalaken data menika ingkang langkung rumiyin sakderengipun ngempalaken *data* ingkang badhe dipunanalisis, ingkang kawiwitan panaliti menika:

1. Maos kanthi setiti saha teliti ginem para paraga saha pocapan dalang ingkang wonten ing serat pakeliran sedalu natas *Lakon Karna Tanding* anggitanipun Salam Purwa Sutapa. Supados angsal *data* ingkang jumbuh kaliyan bab piwulang moral saha mangertos wosing piwulangan moral ingkang wonten ing serat pakeliran sedalu natas *Lakon Karna Tanding* anggitanipun Salam Purwa Sutapa.
2. Saklajengipun cara anggenipun ngempalaken *data* menika kanthi cara nentoaken unit analisis.
3. Panyeratan *data*.

Ing ngandap menika bade dipun seraturutanipun anggenipun nyerat data, inggih menika :

1. Nentoake Perangan Analisis

Sumber data menika dipunwaos kanthi satiti saha dipunpilah gayut kaliyan konteks panaliten. Ingkang dipunmaksud unit analisis wonten ing panaliten menika awujud Unit-unit *data*. Unit-unit *data* menika awujud tembung, frasa, ukara saha paragraf. Unit data dipunperang – perang kanthi trep kaliyan dipunbetahaken panaliten inggih menika jinising piwulang moral saha cara anggenipun ngandharaken piwulang moral.

2. Panyeratan Data

Data-data ingkang wonten gayutanipun kaliyan ancasing panaliten dipunserat wonten ing kartu *data* ingkang sampun dipunsiapaken. *Data* ingkang dipunserat arupi tembung, frasa, klausa, ukara, utawa paragraf. Tahap menika wonten ginanipun supados gampil anggenipun merang *data* utawi *reduksi data* ingkang wonten ing serat pakeliran sedalu natas *Lakon Karna Tanding* anggitanipun Salam Purwa Sutapa.

D. Reduksi Data

Data ingkang dipunkempalaken lan dipunserat kalawau, dipunperang satemah saged trep kaliyan tema ingkang dipunpadosi, inggih menika piwulang moral. *Data* ingkang boten jumbuh saking ancasing panaliten dipunicalaken satemah pikantuk data panaliten ingkang tetep. *Data* asiling perangan kalawau dipunkelompokaken miturut jinisipun saha cara anggenipun ngandharaken piwulang moral, lajeng dipunlebetaken wonten ing tabel.

E. Pirantining Panaliten

Pirantining panaliten ingkang dipunginakaken inggih menika awujud kartu *data*. Kartu menika dipunginakaken kangge nyerat *data-data* ingkang gadhah piwulang moral ingkang wonten ing serat pakeliran sedalu natas lampahan Karna Tandhing anggitanipun Salam Purwa Sutapa. Tuladha kartu *data* ingkang dipunginakaken wonten ing ngandhap menika:

Tabel 1: Wujud tabel kartu *data*:

No	Jinising Piwulang Moral	Butir-butir piwulang	Kaca

F. Caranipun Nganalisis Data

1. Tabel *data*

Saderengipun data dipunanalisis, data langkung rumiyin dipunsuguhaken kanthi wujud tabel. Tabel ingkang dipunginakaken ing panaliten menika inggih menika:

Tabel 2 : Wujud tabel piwulang moral saha cara ngandharaken piwulang moral:

No	Jinising Piwulang Moral	Butir-butir Piwulang	Kaca	Cara Ngandharaken Piwulang Moral	
				L	BL

1. Cara Nganalisis *Data*

Metode ingkang dipunginakaken wonten ing panaliten menika metode *deskriptif*. Metode deskriptif dipunginakaken amargi *data-data* wonten ing panaliten menika wujudipun *paragraf-paragraf* wonten ing cariyos wayang ingkang dados sumber *data*. Analisis wonten ing panaliten menika dipunlampahi kanthi cara *deskriptif*. *Data* ingkang awujud teks ginem paraga saha pocapan dalang saking serat pakeliran sedalu natas *Lakon Karna Tanding* anggitanipun Salam Purwa Sutapa ingkang menika gadaih piwulang moral dipunperang, inggih menika :

1. Piwulang moral ingkang wonten gayutanipun tiyang kaliyan diri pribadi
2. Piwulang moral ingkang wonten gayutanipun tiyang kaliyan tiyang sanes ing papan utawa *lingkungan sosial*
3. Piwulang moral ingkang wonten gayutanipun tiyang kaliyan *lingkungan alam*,
4. Piwulang moral ingkang wonten gayutanipun tiyang kaliyan Gusti akarya jagad.

Saking asiling *data* ingkang sampun dipunserat menika, lajeng dipundeskrripsikaken. Wonten ing panaliten menika ugi dipunginakaken *deskriptif interpretatif*. *Data* ingkang sampun kempal dados setunggal, dipunanalisis kanthi ndeskripsikaken, ugi dipuninterpretasikaken bab piwulang moral ingkang wonten ing serat pakeliran sedalu natas *Lakon Karna Tanding* anggitanipun Supala Purwa Sutapa.

G. Caranipun Ngesahaken Data

Panaliten menika ginakaken *validitas semantis saha reabilitas*. *Validitas semantis* inggih menika ngukur *tingkatan kesensitifan* teges simbolik ingkang wonten gayut kalihan *konteksipun* (Endraswara, 2003: 164). Maksudipun menika dataingkang wonten gayutanipun kaliyan piwulang moral menika ingkang dipuntaliti, ukara – ukara menika trep boten kaliyan piwulangan moral. *Reabilitas* ing panaliten menika ingkang dipunginakaken *reabilitas interrater*. *Reabilitas interrater* menika ngarembag kasil panaliten kaliyan kanca, maksudipun kanca menika kanca ingkang mangertosi babagan bab pewayangan saha bab karya sastra pewayangan. Kanca ingkang dipunmaksud wonten panaliten menika kanca panaliti ingkang nami L. Hendro Hatmoko siswa Habirandha Yogyakarta. Menawi dipuntindakaken piyambak *Reabilitas* menika ginakaken dasar cara maos ingkang satiti saha taliti ugi mengertosi *data* kanthi dipunambali mangkaping – kaping supados mangertos sanget.

BAB IV ASIL PANALITEN SAHA PAREMBAGAN

A. Asil Panaliten

Serat pakeliran sedalu natas *Lakon Karna Tanding* anggitanipun Salam Purwa Sutapa ingkang sampun dipunwaos saha dipuntaliti menika saged dipunpundut piwulang moralipun. Piwulang ingkang kapundut menika namung saking serat pakeliran sedalu natas *Lakon Karna Tanding* anggitanipun Salam Purwa Sutapa , sedaya piwulang menika saged dipunpirsani wonten tabel ing ngandap menika:

Tabel 3 : Tabel piwulang moral saha cara ngandharaken piwulang moral

No	Jinising Piwulang Moral	Butir-Butir Piwulang	Kaca	Cara Ngandharaken Piwulang Moral	
				L	BL
1	Piwulang Moral Inkang Wonten Gayutanipun Tiyang Kaliyan Diri Pribadi	1. Sabar	12		V
			49-50		V
			53		V
			96	V	
		2. Iklas	83	V	
			114	V	
			138		V
		3. Lembah Manah	19		V
		4. Mawas Diri	15		V
			26	V	
			158	V	

No	Jinising Piwulang Moral	Butir-Butir Piwulang	Kaca	Cara Ngandharaken Piwulang Moral	
				L	BL
		5. Waspada/Ngatos-atos	47 101-102 103	V V V	
2.	Piwulang Moral Ingkang Wonten Gayutanipun Tiyang Kaliyan Tiyang <i>Sanes/Sosial</i>	1. Tanggung Jawab	65	V	V
			82	V	
			88		
			89	V	
			98	V	
			102	V	
			106	V	
			132	V	
			136-137	V	
			149	V	
		2. Rukun	45	V	
		3. Ngormati Tiyang Sanes	19	V	
		4. Bebela Dhumateng Kautaman	41	V	
			44	V	
			101	V	
			107	V	
			112	V	
			134	V	
			145	V	

No	Jinising Piwulang Moral	Butir-Butir Piwulang	Kaca	Cara Ngandharaken Piwulang Moral	
				L	BL
		5. Eling Becike	82	V	
		Tiyang Sanes	126	V	
		6. Atur Pangaksama	18	V	
			19	V	
		7. Ngayomi	102	V	
			103	V	
		8. Atur Panuwun	19	V	
		Dhumateng	47	V	
		Tiyang Sanes	49	V	
			69	V	
		9. Paring Pangapura	18-19	V	
		dhumateng	26	V	
		sesami			
		10. Rerembungan (Musyawarah)	53-54		V
		11. Katresnan	78	V	V
			79	V	
			82-83		
			86	V	
			115	V	
			124	V	
			126	V	
			130	V	

No	Jinising Piwulang Moral	Butir-Butir Piwulang	Kaca	Cara Ngandharaken Piwulang Moral	
				L	BL
			135 148	V V	
		12. Atur Panglipur Dhumateng Sesami	98	V	
		13. Setya Dhumateng Negara	113	V	
		14. <i>Balas Budi</i> Dhumateng Tiyang Sanes	126 82	V	
		15. Tata Krama			
		a. Tindak-Tanduk/Solah Bawa	18 19	V V	
		b. Atur Salam	24 51 70 99 124 128	V V V V V V	
		c. Atur Pangabekti	51 80 99	V V V	

No	Jinising Piwulang Moral	Butir-Butir Piwulang	Kaca	Cara Ngandharaken Piwulang Moral	
				L	BL
			124 128 147-148	V V V	
3.	Piwulang Moral Ingkang Wonten Gayutanipun Tiyang Kaliyan Lingkungan/Papan	1. Papan Suci	117 120	V V	
4.	Piwulang Moral Ingkang Wonten Gayutanipun Tiyang Kaliyan Gusti Akarya Jagad	1. Takdir	12	V	
			138	V	
			148-149	V	
			144	V	
		2. Pasrah Dhumateng Gusti Ingkang Akarya Jagad	12	V	V
			49-50		
			112	V	
			138	V	
		3. Atur Syukur Dhumateng Gusti	156	V	
		4. Memuji Dhumateng Gusti	49	V	
			117	V	
			123	V	

Keterangan :

L : Langsung

BL : Boten Langsung

B. Parembagan Asil Panaliten

1. Jinising Piwulang Moral

Jinising piwulang moral ingkang wonten ing panaliten menika dipunperang dados 4, inggih menika : (a) Piwulang moral ingkang wonten gayutanipun tiyang kaliyan diri pribadi, (b) Piwulang moral ingkang wonten gayutanipun tiyang kaliyan tiyang sanes/sosial, (c) Piwulang moral ingkang wonten gayutanipun tiyang kaliyan lingkungan/papan, (d) Piwulang moral ingkang wonten gayutanipun tiyang kaliyan gusti akarya jagad. Saking panaliten menika piwulang moral ingkang wonten gayutanipun tiyang kaliyan diri pribadi wonten 14, piwulang moral ingkang wonten gayutanipun tiyang kaliyan tiyang sanes/sosial menika wonten 59, piwulang moral ingkang wonten gayutanipun tiyang kaliyan lingkungan/papan menika wonten 2, piwulang moral ingkang wonten gayutanipun tiyang kaliyan gusti akarya jagad wonten 12.

a. Piwulang Moral Ingkang Wonten Gayutanipun Tiyang Kaliyan Diri Pribadi

Piwulang moral ingkang wonten gayutanipun kaliyan diri pribadi menika piwulang ing babagan solah bawa utawa tindak tanduk tiyang piyambak. Tindak tanduk ingkang saged damel tiyang menika saged nandang lelampahan gesang supados iklas, narimah, sabar, waspada, saha sanesipun. Piwulang moral ingkang gayutanipun kaliyan diri pribadi menika gadhah ancas supados tindak tanduk tiyang menika dados sae boten kalebet wonten ing lelampahan ingkang angkara murka, saged ngelampadi perkawis wonten dunya saged pasrah dumateng Gusti

akarya jagad saha lelampahan kanthi raos ingkang bebungah boten dipuntandang kanthi raos kang boten becik.

Gayutan kaliyan andharan wonten ing nginggil menika wonten serat pakeliran sedalu natas *Lakon Karna Tanding* anggitanipun Salam Purwa Sutapa menika wonten piwulang ingkang wonten gayutanipun tiyang kaliyan diri pribadi babagan piwulang moral sabar. Butir-butiripun piwulang wonten ing ngandap menika.

1. Sabar

Sabar inggih menika sareh anggenipun nandhang damel, boten gampil nesu (Poerwadarminta, 1939: 536). Sabar anggenipun nglampahi tumindak tegesipun sami kaliyan boten grusa-grusu (sareh) anggenipun nglampahi tumindak. Miturut Endraswara (2006: 180) sabar inggih menika laku momot, kiat nandang pacoban, ananging boten ateges ngeluh utawi *putus asa*, boten alit pamikiranipun, saged dipunsebat ati segara, mila wonten tetembungan bilih nindake lelampahan menika kedah alon – alon waton kelakon.

Gayut kaliyan andharan wonten ing nginggil menika wonten serat pakeliran sedalu natas *Lakon Karna Tanding* anggitanipun Salam Purwa Sutapa menika wonten piwulang ingkang wonten gayutanipun kaliyan diri pribadi babagan piwulang moral sabar. Piwulang wonten ing ngandap menika.

*“Dhuh kanjeng sinuwun, lelampahan ingkang sampun dumados punika sampun ngantos **dipunpenggalih ingkang sanget-sanget, namung sageda kapendhet dados piwucal, mugi-mugi lelampahan ingkang kirang sae boten kawangsulan malih**, sinuwun mangga enggala paring dhawuh sinuwun.”* (Serat Pakeliran Sedalu Natas, kaca 12)

Pethikan wonten ing nginggil menika ginemipun Resi Kerpa dhumateng Prabu Duryudana ingkang nandang bingung saha duka bilih para senapati Kurawa menika sami pejah wonten ing perang Baratayudha ingkang sampun kalampahan. Wonten ginem menika Resi Kerpa ngendika bilih Prabu Duryudana boten keprareng menggalih sanget – sanget perkawis perang Bartayudha, awit ingkang sampun kalampahan menika mug i - mug i dados piwulang saha boten kawangsulan malih. Ukara wonten ginem ing nginggil ingkang kaserat kandel paring pangertosan bilih Prabu Duryudana menika kedah sabar anggenipun nandangi lelampahan perang Bratayudha, amargi lelampahan ingkang sampun kelampahan boten saged dipunambali malih. Ukara sampun ngantos dipunpenggalih sanget – sanget menika ingkang pituduh bilih ukara menika ingkang ngemu teges sabar. Mila maksud ginem wonten ing nginggil Resi Kerpa ngendika bilih Prabu Duryudana kedah sabar boten susah dipunpenggalih utawi dipunraos sanget – sanget namung dados piwulang mawon saha mug i – mug i boten kawangsulan malih, amargi tiyang ingkang sabar saged narimah kahanan ingkang sampun kalampahan utawi tabah anggenipun nandang perkawis saha namung pasrah dhumateng Gusti.

Indikator saking ginem ing nginggil menika ingkang dados pratanda bab sabar saking ukara sampun ngantos dipunpenggalih sanget – sanget wonten ukara menika ngemu teges bilih prabu Duryudana menika kedah tawakal, sabar, boten kepareng menggalih ingkang sampun dumados, wonten katerangan sabar saking andharanipun Endraswara bilih sabar menika kiat nandang pacoban, boten putus

asa, jembar pamikirane. Amargi Duryudana wonten pasewakan menika saweg nandang duka, pacoban, saha Duryudana menika sampun rumaos putus asa awit senopati Kurawa menika sampun samip pejah mila resi Kerpa menika paring wejangan dhumateng Duryudana supados boten duka malih, sabar, saha boten penggalih bab menika. Wonten ginem menika kalebet piwulang moral ingkang wonten gayutanipun tiyang kaliyan diri pribadi amargi wejangan menika kagem Duryudana piyambak, mila Duryudana ingkang nindakake sabar anggenipun nampi pacoban.

Piwulang moral ingkang wonten gayutanipun kaliyan diri pribadi ingkang wonten ing serat pakeliran sedalu natas *Lakon Karna Tanding* anggitanipun Salam Purwa Sutapa babagan piwulang moral sabar menika ugi wonten malih ingkang badhe kaserat wonten ing ngandap menika.

“Yayi Werkudara, yenta mesthine yayi Werkudara wis nate winulang ngilmu sangkan pararaning dumadi dening Sang Hyang Ruci Bathara ya Sang Guru Sejati, ora bakal kewran marang dumadine lelakon kang sinandhang dening para manungsa. Yayi Werkudara, ora susah pun kakang ngandharake sejatining uriping manungsa, ndak kira si adhi wis luwih pana ing babagan iki, mula saka iku yayi enggal beraten sungkawaning atimu, yayi. Awit yayi Werkudara iku ala-ala dadi satriya kang duwe jejibahan angesuhi para prawira ingkang mapan ana pasanggrahan Hupalaweya kene.”(Serat Pakeliran Sedalu Natas, kaca 49-50)

Pethikan ingkang wonten ing nginggil menika ginemipun Prabu Kresna dhumateng Werkudara ingkang nandang duka bilih guru nira Pandita Durna pejah wonten ing perang Baratayudha. Wonten ginem menika Prabu Kresna paring wejangan saha paring pangrem – rem manahipun Werkudara supados boten menggalih sanget – sanget

anggenipun nandang duka bilih Pandita Durna menika seda. Amargi Pandita Durna menika seda wonten palagan mila Werkudara nandang susah ingkang sanget mila Prabu Kresna paring wejangan supados sabar, amargi Werkudara menika sejatosipun sampun saged sabar anggenipun menggali kahanan menika, amargi Werkudara sampun winulang ngelmu sangkan parang dumadi. Kedahipun Werkudara menika saged sabar amargi wonten ginem sampun kaserat kanthi cetha bilih tiyang ingkang sampun winulang ngelmu sangkan parang dumadi menika boten kewran dhumateng dumadine lelampahan ingkang dipunsandhang, ukara menika ingkang pituduh bilih Werkudara menika kedahipun saged sabar nandang lelampahan menika.

Indikator saking ginem ing nginggil menika ingkang dados pratanda bab sabar inggih menika saking ginemipun Kresna dhumateng Werkudara, ingkang ngendika wis nate winulang sangkan paraning dumadi dening Sang Hyang Ruci. ukara menika ngemu teges bilih tiyang ingkang sampun winulang bab sangkan paraning dumadi menika saged teteg manahipun, saged sabar utawi narimah lelampahan saking Gusti. Wonten ginem lajengipun Puntadewa uga ngendika tansaha paring kali damar ingkang tegesipun wejangan supados jembar manahipun Werkudara. Gayut kaliyan andharanipun Endraswara bilih sabar menika gadhah ati segara tegesipun saged narimah pacoban menapa kemawon. Ingkang dados pratanda bilih ginem menika kalebet ing piwulang moral ingkang wonten gayutanipun tiyang kaliyan diri pribadi inggih menika bilih wejangan Kresna menika kagem Werkudara piyambak, mila kedah Werkudara piyambak ingkang nindakake.

Piwulang moral ingkang wonten gayutanipun kaliyan diri pribadi ingkang wonten ing serat pakeliran sedalu natas *Lakon Karna Tanding* anggitanipun Salam Purwa Sutapa babagan piwulang moral sabar menika ugi wonten malih ingkang badhe kaserat wonten ing ngandap menika.

“Ya Jagad Dewa Bathara, Werkudara, Werkudara mbanjur bakal dipidana apa? Dene siadhi ninggal marang wewenange Sang Senapati, yayi Dresthajumpena sing gedhe pangapuramu, ya di marang kadangmu werdha si Werkudara. Ya amarga isih gempung atine si Werkudara nggone tansah kepengin merjaya kadangmu yayi Basukarna.”(Serat Pakeliran Sedalu Natas, kaca 53)

Pethikan ing nginggil menika ginemipun Prabu Kresna dhumateng Dresthajumpena ing sakmenika Dresthajumpena dados senopatinipun para Pandhawa. Wonten ginem menika Prabu Kresna ngendika bilih Drethajumpena kedah ageng pangupuranipun kangge Werkudara ingkang lelampahi perang Baratyudha boten saking utusan saking senapati saha Prabu Kresna ugi weling supados sabar dhumateng kadangipun amargi saweg nandang raos ingkang duka mila Werkudara boten nindake tata kramanipun perang Barataydha saha manut utusan senipati perang. Ukara ingkang dipunserat kandel wonten nginggil menika ingkang pitudukaken sabar, bilih ukara gede pangapura menika paring pangertosan sabar kanthi cara paring pangapura.

Indikator saking ginem ing nginggil menika ginemipun Kresna ingkang ngendika yayi Dresthajumpena sing gedhe pangapuramu ukara menika ngemu teges bilih Dresthajumpena saged paring pangapura saking tumindakipun Werkudara ingkang boten trapsila. Saking wejanganipun Kresna menika ingkang

kalebet ing piwulang sabar amargi sabar menika kedah boten alit pamikiranipun, saha boten gampil nesu, mila wejangan menika ngemu teges bilih Dresthajumpena kedah sabar saking tumindakipun Werkudara ingkang boten trapsila. Piwulang sabar wonten ginem menika kalebet ing piwulang moral ingkang wonten gayutanipun tiyang kaliyan diri pribadi amargi ingkang ngelampahi sabab menika kedah Dresthajumpena piyambak.

Piwulang moral ingkang wonten gayutanipun kaliyan diri pribadi ingkang wonten ing serat pakeliran sedalu natas *Lakon Karna Tanding* anggitanipun Salam Purwa Sutapa babagan piwulang moral sabar menika ugi wonten malih ingkang badhe kaserat wonten ing ngandap menika.

“... *Eling-eling Kyai Lurah semar minangka pamonging Baratayuda, ya pinituwaning para satriya ingkang mapan ing Hupalawiya marma **kanthi sabar ing manah** tansah angliru dhateng kam ndhaweg kataman ing kingkin, kaya mangkana wijiling pangandika saking Kyai Nayantaka yenta kawijil ing lesan.*”(Serat Pakeliran Sedalu Natas, kaca 96)

Pethikan ing nginggil menika pocapan dalang ingkang paring katerangan Kyai Semar anggenipun panglipu Dewi Srikandi ing perang Baratayudha, kanthi manah ingkang sabar Kyai Semar anggenipun dados pamonging Baratayudha. Saking ukara ingkang kaserat kandel menika sampun cetha bilih pocapan dalang sampun ngandharaken bab sabar wonten pocapanipun.

Indikator saking ginem wonten ing nginggil menika ingkang dados pratanda saking pocapan dalang ingkang paring katerangan bilih mapan wonten Hupalawiya marma kanthi sabar. Pocapan menika sampun cetha bilih anggenipun

mapan wonten Hupalawiya ing perang Baratayudha menika kedah sabar. Ginem menika kalebet ing piwulang moral ingkang wonten gayutanipun tiyang kaliyan diri pribadi amargi ingkang nindakake sabar menika Dewi Srikandhi piyambak.

Saking *indicator- indikator* wonten ing nginggil menika panganggit badhe paring Piwulang Moral Ingkang Wonten Gayutanipun Tiyang Kaliyan Diri Pribadi ingkang wonten ing serat pakeliran sedalu natas *Lakon Karna Tanding* anggitanipun Salam Purwa Sutapa babagan piwulang moral sabar. Sampun cetha kaserat saking ginem para paraga ing serat pakliran sedalu natas menika bilih tiyang ingkang saweg nandang perkawis kedah gadhah raos ingkang sabar nandangi lelampahan menika. Raos sabar menika ingkang dados tumindakipun tiyang dados boten grusa – grusu anggenipun nandangi lelampahan supados saged nelampahi perkawis menika kanthi raos kang wening saha dipunrantam kathi satiti.

2. Iklas

Tembung ikhlas menika tembung ingkang asring dipuntegesi narimah, lelampahan menapa kemawon ingkang dipuntandangi dening tiyang kedah ikhlas ingkang awujud paring banda, pangkat, pitulung saha sanesipun. Tembung ikhlas menawi wonten bahasa jawa menika saged dipunserat tembung narimah. Gayut kaliyan tembung narima saking (Endraswara, 2013:35) Nrima inggih menika narimah menapa kemawon kanthi cara nalaring pikir ingkang *spiritual-psikologis*, tanpa raos ngrundel. Saged dipunmangertosi bilih tiyang ingkang narimah menika tiyang ingkang saged narimah menapa kemawon kanthi nalaring piker saha raos ingkang

legawa (boten ngrundel).Wonten malih ingkang gayutan kaliyan tembung iklas wonten ing ginem Dr. Suwardi Endraswara kaliyan Pak Nano ing (Endraswara, 2013:176) bilih biyantu dhumateng sesami menika kedah iklas, sepi ing pamrih, menika kalebet saking tapa ngrame.

Gayutan kaliyan Piwulang moral ingkang wonten gayutanipun tiyang kaliyan diri pribadi ing serat pakeliran sedalu natas *Lakon Karna Tanding* anggitanipun Salam Purwa Sutapa babagan piwulang moral iklas wonten ing ngandap menika badhe kaserat pethikan ginemipun.

Raden Warsasena

“ ...

*Kanthi makaten badhe anyembuh suka bingahing manahipun ingkang putra, manawi kula tansah cecaketan kalian paduka kanjeng rama, sanadyanta **kedah nguningani muncrating ludira, gumlundunging mustaka labet pakarti kejeming paprangan.***

Warsakusuma

*Inggih rama sanadyanta ingkang putra kabeh kedah lebur tumpur, paripaos kinarya tawuring Bharatayuda, **kanthi rila legawaning manah. Mugi kalilanana ingkang putra ndherek satindak paduka, kanjeng rama.***(Serat Pakeliran Sedalu Natas, kaca 83)

Pethikan ing nginggil menika ginem saking Raden Warsasena saha Warsakusuma dhumateng rama Adipati Karna ingkang ngendika wonten ginem menawi diri pribadi kanthu raos manah ingkang iklas ajeng biyantu dhumateng rama Adipati Karna wonten ing perang Baratayudha. putra menika sami narimah ngantos pejah wonten ing perang Baratayudha kangge biyantu rama bilih lelampahan menika dados raos tresnanipun putra dumateng rama. Ukara ingkang pituduh iklas menika kaserat wonten ing ginem paraga ing nginggil, ukarane menika ingkang kaserat kandel bilih

saking ginem Warsasena ingkang purun pejah wonten palagan menika sampun pituduh bilih Warsasena menika kanthi iklasing manah biyantu rama, menawi saking ginem warsakusuma ingkang pituduh iklas menika saking tembung rila ingkang wonten ing ginem.

Indikator saking ginem wonten ing nginggil menika ingkang dados pratanda piwulang iklas menika wonten ing ginem ing nginggil menika saking ginemipun Warsakusuma ingkang ngendika bilih rila legawaning manah ukara menika ngemu teges bilih Warsakusuma menika iklas biyantu ramanipun perang Barathayudha, saking ginem sakderengipun Adipati Karna sampun ngendika bilih wonten perang Baratayudha menika namung wonten pejahipun tiyang, ananging Warsakusuma menika sampun iklas nampi lelampahan ingkang badhe kalaksanan. Pratanda bilih iklas menika kalebet ing piwulang moral ingkang wonten gayutanipun tiyang kaliyan diri pribadi inggih menika ingkang nindakake iklas menika Warsakusuma piyambak saha Warsasena piyambak.

Gayut kaliyan Piwulang moral ingkang wonten gayutanipun tiyang kaliyan diri pribadi ing serat pakeliran sedalu natas *Lakon Karna Tanding* anggitanipun Salam Purwa Sutapa babagan piwulang moral iklas wonten malih, ing ngandap menika badhe kaserat pethikan ginemipun.

*“Haih, aih, aih, aih blegegeg ugeg-ugeg, ndara putri kanthi ndara Sanjaya dumados sendhang punika, **mratandhani lair terusing batin anggenipun labuh labet dhateng Pandhawa**. E, anak-anak ku padha seksenana, sendhang ingkang dumadi saka bendaramu Sanjaya iki ndak jenengke Sendhang Sanjaya.”*(Serat Pakeliran Sedalu Natas, kaca 114)

*“Sampun kanjeng ibu ingkang putra nyuwun pangestu, saha wilujeng **pinanggih ing kroning kaswargan**, ibu !”*(Serat Pakeliran sedalu Natas, kaca 138)

Ingang wonten ing nginggil menika ginem saking Karna dhumateng ibu Kuthi ngendika bilih piamabkipun menika ajeng nindake lelampahan dados senapati perang kangge para Kurawa boten purun manunggal kaliyan para kadangipun Pandhawa. Lelampahan menika sampun dados rilanipun manah kanthi iklas bilih kedah nandang lelampahan menika. Awujud iklasipun Adipati Karana nandang lelampahan menika kanthi ginem dhumateng ibu Kunthi bilih diri pribadi nyuwun pangestu saha ngendika mugi – mugi saged kepanggih wonten kasragan. Maksudipun ukara pinanggih ing kroning kaswargan menika pituduh bilih Adipati Karna menika iklas nandang lelampahan menika sanajan kedah pejah wonten palagan. Ukara ingkang pituduh iklas nandang lelampahan ngantos pejah menika kaserat kanthi kandel wonten ing nginggil.

Indikator saking ginem ing nginggil menika ingkang dados pratanda piwulang bab iklas menika wonten ginemipun Karna dhumateng Kunthi ingkang ngendika wilujeng pinanggih wonten kasuwargan ukara menika ngemu teges bilih pangucap wilujeng mugi – mugi saged kapanggih wonten suwarga, saking ginem sakderengipun sampun wonten rembug Kunthi kaliyan Karna bilih salahsatunggaling putra Kunthi menika kedah wonten ingkang pejah wonten ing paperangan, mila Karna ngendika wilujeng wonten kasuwargan inggih menika ngemu teges dipuniklasake kemawon salah satunggaling putra menika pejah mugi – mugi saged pinanggih wonten kasuwargan. Pratanda bilih iklas menika kalebet

ing piwulang moral ingkang wonten gayutanipun tiyang kaliyan diri pribadi inggih menika ingkang nindakake iklas menika Kunthi piyambak.

Saking *indikator – indikator* wonten ing nginggil menika panganggit ajeng paring piwulang moral ingkang wonten gayutanipun tiyang kaliyan diri pribadi ing serat pakeliran sedalu natas *Lakon Karna Tanding* anggitanipun Salam Purwa Sutapa babagan piwulang moral iklas. Saking ginem menika sampun cetha bilih panganggit menika sampun cetha anggenipun paring piwulang moral babagan iklas menika, saking tumindakipun para paraga ingkang nindake lelampahan kanthi iklas saha kanthi pejahipun raga badhe dipunlampahi kangge awujud iklasipun biyantu. Pamaos saged mangertos bilih tiyang menika menawi nindake lelampahan menika kedah kanthi raos ingkang iklas bilih menawi tiyang menika saged nindake lelampahan menika kanthi iklas saged damel manah menika lila boten ngrundel anggenipun nindake lelampahan. Tiyang menika menawi nindake lelampahan kanthi raos ingkang iklas saged nindake lelampahan menika kanthi manteping manah.

3. Lembah Manah

Tembung lembah manah inggih menika rumaos diri pribadi kirang (Kamus Besar Bahasa Indonesia, 2008: 1195). Lembah manah menika sifat supados tiyang menika boten rumaos gumedhe saha saged rumangsa. Lembah manah menika saged damel tiyang rumangsa menawi diri pribadi namung tiyang ingkang alit boten dadosaken derajat pangkat saha banda dunya menika dados ingkang ageng. Menawi sifat lembah manah menika dipungadhahi dening tiyang

saged nuwuhaken tiyang ingkang bisa rumangsa boten adigang, adigung, adiguna. Sifat adigang, adigung, adiguna menika menika sifat ingkang ngendelake kakiatan, panguasa, kapinteran. Mila menawi tiyang menika sampun lembah manah boten adigang, adigung, adiguna. Amargi menawi tiyang menika boten gadhah sifat lembah manah saged dipunanggep dening para warganipu dados tiyang ingkang sombong saha gumedhe saking menapa ingkang dipungadhahi. Mila tiyang menika kedah gadhahi sifata lembah manah.

Gayut kaliyan piwulang moral ingkang wonten gayutanipun tiyang kaliyan diri pribadi ing serat pakeliran sedalu natas *Lakon Karna Tanding* anggitanipun Salam Purwa Sutapa babagan piwulang moral lembah manah, ing ngandap menika badhe kaserat pethikan ginemipun.

Prabu Duryudana

“Adhuh kakang dipati Awangga, sewu-sewu ngaturaken agunging panuwun, kanthi kasagahan paduka minangkani jejibahan dados senapatining kadang Kurawa sayekti saget anyembuhaken pepesing banyuning angga ingkang rayi ing Ngastina. Inggih kanthi kakang Adipati Awangga jumeneng Senapati ari paduka saget anjagekaken badhe pikantuk kamimpangan, para kadang Kurawa, sepinten ta bangganipun Werkudara, Janak, punapa malih kembar, kanggenipun kakang dipati pribasanipun naming sakglintiran. Kakang dipati naming kanthi lilaning penggalih, ing mangke kakang Dipati anggadhahana pamundhut dateng ari paduka ing Astina, punapa kakang Dipati kepengin nitih titihan kula Kuda Kyai Bandhang Angin, punapa Gjah Kyai Pamuk, kakang Dipati. Sumangga amrih cumeplong raos kula enggala paring dhawuh.”

Adipati Karna

“Dhuh yayi prabu sewu-sewu tansah ngaturaken gunging panuwun dene semanten anggen paduka angaosi lan paring pakurmatan dateng rakanta ing Awangga, yayi prabu rakana cekap kreta kula kyai Jati Surya punika kewala, yayi!”(Serat Pakeliran Sedalu Natas, kaca 19)

Pethikan wonten ing nginggil menika ginem saking Duryudana dhumateng Adipati Karna ingkang ngendika bilih nyuwun agunging panuwun bilih Adipati Karna menika purun dados senopatinipun Kurawa ing perang Baratayudha. Duryudana ugi ngendika bilih Adipati Karna menika menawi perang tandhing kalawan Werkudara, Janaka saha kembar saged merjaya menika sedaya. Mila bungah sanget menawi Adipati Karna menika dados senopatine Kurawa. Panagandika kalawau mangsuli dhumateng Adipati Karna bilih saking lembah manahipun ngendika nyuwun panuwun bilih saged paring pakurmatan saha raos kanthi mekaten sanajan Adipati Karna menika boten rumaos mekaten bilih namung saged damel bebungahipun manah Duryudan kemawon. Saking ukara ingkang kaserat kandel wonten ing nginggil menika pituduh bilih lembah manahipun Adipati Karna, bilih menawi tiyang menika gadhah sipat gumede menawi dipunparing bebungah mekaten saking ratu mesti pimbakipun dados sombong gumede amargi bebungah menika saking langsung saking ratu saha dipunpriksani para priyayi agung ing Ngastina, ananging Adipati Karna menika boten mekaten ananging atur panuwun dhumateng Duryudana saha boten tumindak ingkang gumede wonten ing pasewakan.

Indikator saking ginem ing nginggil menika ingkang dados pratanda piwulang bab lembah manah wonten ing ginemipun Adipati Karna ingkang nyuwun panuwun dhumateng Duryudana, saking ginem sakderengipun Duryudana menika ngaturaken panuwun dhumateng Adipati Karna ananging saking lembah manahipun Adipati Karna mila boten sombong ananging malah

ngaturaken panuwun dhumateng Duryudana. Saged dipunmangertos menawi tiyang ingkang lembah manah menika menawi dipunpuja dening tiyang menika boten sombong ananging nutupi menapa ingkang dados tumindakipun. Pratanda bilih lembah manah menika kalebet ing piwulang moral ingkang wonten gayutanipun tiyang kaliyan diri pribadi inggih menika ingkang nindakake lembah manah menika Karna piyambak.

Saking *indikator* wonten ing nginggil menika panganggit paring Piwulang moral ingkang wonten gayutanipun tiyang kaliyan diri pribadi ing serat pakeliran sedalu natas *Lakon Karna Tanding* anggitanipun Salam Purwa Sutapa babagan piwulang moral lembah manah bilih wonten ginem menika bilih Adipati Karna menika namung badhe damel bebungahipun manah Duryudana anggenipun nandangi perang Baratayudha menika, amargi raos Duryudana saweg nandang susah amargi sampun pinten – pinten senopati Kurawa pejah wonten ing perang Baratayudha. Sejatosisipun wonten manahipun Adipati Karna menika boten rumaos bilih diri pribadi saged merjaya para Pandhawa ananging namung damel bebungah manah Duryudana supados purun mungkasi perang Baratayudha saha Adipati Karna menika ugi namung purun perang tandhing kalawan Janaka. Panganggit ugi paring pangertosan bilih tindak tanduk Adipati Karna menika lembah manah boten gumede sanajan dipunpuja – puji dening Duryudana.

4. Mawas Diri

Mawas diri inggih menika ningali saha biji (laku, tumindak, kakirangan) diri pribadi (Kamus Besar Bahasa Indonesia, 2008: 562). Ing basa Jawa wonten tetembungan mulat sarira angrasa wani ingkang maksudipun inggih menika sinten ingkang saged piamabkipun mila saged raos wanting anggenipun tumindak. Sanesipun mawas diri menika ugi kangge ningali saha biji tumindak saking piamabkipun menika tumindak ingkang lepat menapa tumindak ingkang pener.

Gegyutan kaliyan piwulang moral ingkang wonten gegeyutanipun kaliyan diri pribadi ing serat pakeliran sedalu natas *Lakon Karna Tanding* anggitanipun Salam Purwa Sutapa babagan piwulang moral mawas diri, ing ngandap menika badhe kaserat pethikan ginemipun.

“Heh Narpati Karna, Karna, cumengklanging swaramu kaya dene slaka kang tumiba ing jrambah, keno ndak arani lamun to Narpati Ngawangga iku salah sawijining satriya ingkang sejatine, satriya jirih nggetih wedi mati, oh Karna-Karna sira iku satriya mung gedeghen sumbar, satriya sing ora tau bisa mujudake marang kesaguhane, Nalika kapan to Karna, Karna sira bisa menang tetandhingan Iawan Pandhawa ki nalika lakon apa, yenta sira iku nyata senapati linuwih parandene ndadak nganggo korban Beghawan Bisma Ian kakang Druna. Oh Karna, Karna nalikane kakang Durna magut yuda sira malah umpetan. Yen pancene sinuwun Prabu Duryudana ki ngingu ratu Ngawangga ki ora ana paedahe. Nalikane wengi tuwuh rasa gregetmu nganti bisa merjaya Gathutkaca, nanging aja ndak jawil sira tanpa wani maju perang, oh Narpati Ngawangga. Narpati Ngawangga, kena ndak upamakake gregetmu kuwi kaya dene pakartine kodhok, yen dijawab mlendhung wetenge, nanging yen ora dijawab mung meneng wae. Yenta sira kelakon tetandhingan lawan Pandhawa keno ndak upamakake kayo tetandhingone wedhus prucul tetandhingan lawan singa barong, tan wurungo si wedhus mung bakal dadi isine weteng singa barong.” (Serat Pakeliran Sedalu Natas, kaca 15)

Pethikan ingkang wonten ing nginggil inggih menika ginem saking

Resi Kerpa dhumateng Adipati Karna ngendika bilih Adipati Karna menika dipunbabar elekipun, ngendikaken bilih satriya ingkang jirih wedi mati amargi saking jumeneng wonten Awangga boten purun derek perang namung saged delik saking paperangan.

Indikator saking pethikan ing nginggil menika wonten ing ginem Resi Kerpa ingkang wosipun namung paring pangertosan bilih diri pribadi boten saged mawas diri menawi namung saged ngendika boten saged nindake menapa ingkang dados pangandikanipun. Resi Kerpa ugi paring pangertosan kangge para tiyang ingkang wonten ing pasewakan elekipun Adipati Karna saha paring pangertosan tiyang kedah ningali tumindak diri pribadi. Wonten ginem menika dalang ugi paring pangertosan bilih tiyang menika kedah mawas diri menawi bade ngendika, amargi ngendika menika kedah sami kaliyan tumindakipun, boten waton ngendika. Ginem menika kalebet ing piwulang moral ingkang wonten gayutipun tiyang kaliah diri pribadi amargi ginem Resi Kerpa wonten ing nginggil menika wejangan kangge sedaya ing pasewakan ananging ingkang kedah mawas diri inggih menika Adipati Karna piyambak. mila wejangan menika ingkang utama kangge Adipati Karna piyambak.

Gegyutan kaliyan piwulang moral ingkang wonten gegeyutanipun kaliyan diri pribadi ing serat pakeliran sedalu natas *Lakon Karna Tanding* anggitanipun Salam Purwa Sutapa babagan piwulang moral mawas diri, ing ngandap menika badhe kaserat pethikan ginemipun.

*“Nuwun inggih kaka Prabu, sakderengipun ingkang rayi matur,
langkung rumiyin kawula nyuwun sih samodra pangaksami*

dateng kaka Prabu, labet sowan kula kekalih ingkang nyerang trapsilaning lampah, kumawantun sowan kanthi mboten katimbalan.”(Serat Pakeliran Sedalu Natas, kaca 26)

Pethikan wonten ing nginggil inggih menika ginem saking Prabu Suryagupala dhumateng Prabu Duryudana ingkang ngendika bilih diri pribadi rumaos lepat anggenipun sowan menika boten trapsila saha boten dipuntimbali dening Prabu Duryudana mila nyuwun pangapunten

Indikator saking ginem ing nginggil menika ingkang dados pratanda piwulang bab mawas diri wonten ing ginem Prabu Suryagupala ingkang rumaos lepat bilih trapsilaning lampah menika boten trep kaliyan tatakrama wonten negara Ngastina. Saged dipunmangertos bilih tiyang menika menawi saged mawas diri saged mangertosi kalepatan ingkang dipunsandang tiyang menika. Pratanda bilih mawas diri menika kalebet ing piwulang moral ingkang wonten gayutanipun tiyang kaliyan diri pribadi inggih menika ingkang nindakake mawas diri menika Suryagupala piyambak.

Gegyutan kaliyan piwulang moral ingkang wonten gegeyutanipun kaliyan diri pribadi ing serat pakeliran sedalu natas *Lakon Karna Tanding* anggitanipun Salam Purwa Sutapa babagan piwulang moral mawas diri, ing ngandap menika badhe kaserat pethikan ginemipun

“Dhuh kaka Prabu, kaka Prabu, ri paduka rumaos lepat kaka Prabu !”(Serat Pakeliran Sedalu Natas, kaca 158)

Pethikan ingkang wonten ing nginggil menika ginem saking Janaka dhumateng Prabu Kresna ingkang ngendika bilih diri pribadi rumaos lepat saking tumindakipun ingkang badhe sowan dhumateng Adipati Karna

ingkang sampun pejah lajeng dipunpenggak dening Prabu Kresna bilih ingkang ngendika menika sanes Adipati Karna ananging pusakane Adipati Karna mila dipunpenggak dening Prabu Kresna lajeng ngendika bilih menawi ajeng tetep sowan ingkang badhe kalampahan Prabu Kresna boten badhe tanggung jawab.

Inkang dados indikator saking ginem ing nginggi menika saking ukara ri paduka rumaos lepat kaka prabu, ukara menika ngemu teges bilih Arjuna ngakeni piyambakipun rumaos lepat anggenipun tumindak mila ginem menika kalbet piwulang mawas diri amargi Arjuna menika saged mawas diri ing tumindakipun piyambak. Pratanda bilih mawas diri menika kalebet ing piwulang moral ingkang wonten gayutanipun tiyang kaliyan diri pribadi inggih menika ingkang nindakake mawas diri menika Arjuna piyambak.

Saking *indikator – indikator* wonten ing nginggil menika panganggit paring Piwulang moral ingkang wonten gayutanipun tiyang kaliyan diri pribadi ing serat pakeliran sedalu natas *Lakon Karna Tanding* anggitanipun Salam Purwa Sutapa babagan piwulang moral rumaos lepat. Sampun cetha saking ginem para paraga serat pakeliran sedalu natas bilih piwulang rumaos lepat menika dipuntindake dening para paraga. Panganggit gadhahi ancas bilih pamaos menika saged mangertosi bilih menawi tiyang sampun rumaos lepat enggal nyuwun pangapunten saha boten nindake malih menapa ingkang sampun kalampahan.

Saking *indikator – indikator* wonten ing nginggil menika panganggit paring piwulang moral ingkang wonten gayutanipun tiyang kaliyan diri

pribadi ing serat pakeliran sedalu natas *Lakon Karna Tanding* anggitanipun Salam Purwa Sutapa babagan piwulang moral mawas diri. Piwulang menika saged dipunmangertosi bilih paraga Resi Kerpa menika nyuwun tiyang menika kedah mawas diri kaliyan tumindakipun tiyang boten namung ngendika ananging ugi saged nindake menapa ingkang dados pangugemanipun. Saking paraga sanesipun ugi wonten ginem saking Adipati Karna bilih sifating satruya menika boten damel kuciwanipun ratu gustine menapa ingkang dipuntindake dening Sanjaya, wonten ginem menika saged dipunmangertosi bilih Sanjaya kedah mawas diri malih saking tumindak ingkang dipunlampahi menika trep menapa boten kaliyan sifating satriya. Saking ginem panganggit paring piwulang bilih anggenipun tiyang nindake lelampahan menika kedah mawas diri, sampun sae menapa lepat anggenipun nandangi jejibahan punika. Awit saking mawas diri tiyang menika saged mangertosi tumindak ingkang badhe dipunlampahi tiyang menika.

5. Waspada/Ngantos – atos

Waspada inggih menika asring dipunsebat ngantos – atos, siyaga. Tembung waspada wonten ing Poerwadarminta (1939:657) waspada inggih menika awas, kanthi weweka. Tiyang menika kedah waspada anggenipun nindake lelampahan ing dunya menika amargi takdir tiyang menika boten wonten ingkang mangertos. Boten namung waspada ananging ugi eling, eling lan waspada menika saged damel tiyang menika nalar anggenipun tumindak supados ngato – atos. Saking perkawis menapa kemawon kalebet kabegjan, nasib, saha wahyu

dipuntindake kanthi eling lan waspada. Saking andharan menika bilih tiyang menika kedah waspada amargi nasib tiyang menika boten wonten ingkang mangertos, saged sae saha ugi boten sae, mila menawi tiyang menika saged waspada saged nindake lelampahan menika kanthi sae sakbotenipun boten damel kuciwaning manah.

Gegyut kaliyan Piwulang moral ingkang wonten gayutanipun tiyang kaliyan diri pribadi ing serat pakeliran sedalu natas *Lakon Karna Tanding* anggitanipun Salam Purwa Sutapa babagan piwulang moral waspada/ngatos - atos, ing ngandap menika badhe kaserat pethikan ginemipun.

*“Yayi aji, inggih ta yayi sampun sanget-sanget anggen paduka angalembana dhateng rakanta ing Dwarawati, yayi, ingkang tundhonipun saget mahanani dhateng **lenaning kawaspadan**, yayi Prabu wiwit rumiyin mila, jagad punika sampun nekseki manawi Kresna kalia Pandhawa punika mboten nate saget pepisahan, pasemonipun kados dene kreta sak kusiripun.”*(Serat Pakeliran Seadlu Natas, kaca 47)

Pethikan ingkang wonten ing nginggil menika ginem Prabu Kresna dhumateng Prabu Puntadewa ingkang ngendika bilih Prabu Kresna menika boten saget pepisah mila saged mahanani saking kawaspadan ing perang Baratayudha.

Inggih dados indikator menika saking ginem wonten ing nginggil ingkang kaserat kandel dados pituduh piwulang waspada bilih wonten ginem menika Prabu Kresna menika mahanani dhateng lenaning kawaspadan, tegesipun Prabu Kresna menika ajeng paring pituduh supados Pandhawa menika saged waspada ing perang Bharatayuda. Waspada kalbet ing

piwulang moral ingkang wonten gayutipun tiyang kaliyan diri pribadi amargi ingkang nindakake menika Kresna piyambak.

Gegyut kaliyan Piwulang moral ingkang wonten gayutanipun tiyang kaliyan diri pribadi ing serat pakeliran sedalu natas *Lakon Karna Tanding* anggitanipun Salam Purwa Sutapa babagan piwulang moral waspada/ngatos –atos wonten malih, ing ngandap menika badhe kaserat pethikan ginemipun.

“Yayi Sanjaya, ing swasananing perang Bharatayuda iki, rasa sujana kudu dinonok ngayun. Awit yen ora mangkono kanthi gampang mungsuh sumusup/anyusupake telik sandi supaya mangerteni kekuataning mungsuh kang ana. Semono uga marang jeneng sira yayi Sanjaya, rehne biyen iku sira ngiloni marang barisaning Sata Kurawa bareng saikine dumadi Bharatayuda jeneng nedya amalik tinggal. Kanthi mangkono opo ora sujana rasaning atiku yayi Sanjaya. Paribasan trenggiling apai-api mati, kutuk api lamur yenta jeneng para ndulu ringkihing barisaning Pandhawa ora wurung sira uga bakal tega lan tegel marang Pandhawa, tan beda kaya kang mbok tindakake ing dina iki?”(Serat Pakeliran Sedalu Natas, kaca 101-102)

Pethikan ingkang wonten ing nginggil menika ginem saking Srikandhi dhumateng Sanjaya ingkang ngendika bilih anggenipun nandang tanggung jawab damel tentreming Pakuwon Glagah Tinunu ing perang Bharatayuda menika kedah waspada dhumateng mungsuh ingkang sowan, supados boten kecolongan, sanajan menika kadangipun piyambak. Piwulang waspada/ngatos – atos menika sampun cetha wonten ing ginem nginggil menika ingkang kaserat kandel.

Ingang dados indikator wonten ing ginem Srikadhi ing nginggil menika saking ukara rasa sujana, ukara menika ngemu teges waspada utawi nuduh, maksud wonten ginem menika bilih menawi ing perang Baratayudha angasal kawajiban kedah nindake kanthi tenanan, saking ginem menika

Srikadhi nampi kawajiban jagi papan Pandawa mila kedah waspada dhumateng sinten mawon ingkang dados mungsuh wonten paperangan. Piwulang waspada wonten ginem menika kalebet ing piwulang moral ingkang wonten gayutipun tiyang kaliyan diri pribadi amargi ingkang nindake piwulang menika Srikandhi piyambak.

Gayut kaliyan piwulang moral ingkang wonten gayutanipun tiyang kaliyan diri pribadi ing serat pakeliran sedalu natas *Lakon Karna Tanding* anggitanipun Salam Purwa Sutapa babagan piwulang moral waspada/ngatos –atos wonten malih, ing ngandap menika badhe kaserat pethikan ginemipun.

“Ya abot-abote kakang semar aku pinercaya rumeksa katentremaning Pakuwon glagah Tinunu, saka telik sandi upayaning Kurawa. Nadyanta iku sifating kadang nanging uga perlu disujanakake, kakang!” (Serat Pakeliran Sedalu Natas, kaca 103)

Pethikan ingkang wonten ing nginggil menika ginem saking Srikandhi dhumateng Semar bilih anggenipun angsal tanggung jawab jagi katentreman Pakuwon Glagah Tinunu menika kedah kanthi waspada sanajan ingkang sowan menika kadangipun piyambak.

Inkang dados indikator wonten ginem ing nginggil menika saking tembung disujana. Tembung disujana wonten ginem menika ngemu teges blih boten kepareng gampil percaya dhumateng mungsuh sanajan menika kadangipun piyambak, bilih wonten perang Bhatayuda menika kedah waspada/ngantos – atos. Piwulang waspada wonten ginem menika kalebet ing piwulang moral ingkang wonten gayutipun tiyang kaliyan diri pribadi amargi ingkang nindake piwulang menika Srikandhi piyambak.

Saking indikator – indikator menika panganggit menika paring

Piwulang moral ingkang wonten gayutanipun tiyang kaliyan diri pribadi ing serat pakeliran sedalu natas *Lakon Karna Tanding* anggitanipun Salam Purwa Sutapa babagan piwulang moral waspada/ngatos – atos. Wonten ing nginggil menika sampun cetha bilih panganggit paring piwulang moral waspada saking ginem para paraga, bilih tiyang menika kedah waspada kalathi suasana menapa kemawon. Wonten serat pakeliran sedalu natas menika waspada saking nindake perang Bharatayuda bilih anggenipun perang Bharatayuda menika kedah waspada kaliyan mungsuh ingkang saged sumusup mawanti – wanti, mila sedaya tiyang ingkang gadhah tanggung jawab kedah waspada kaliyan sinten mawon sanajan menika kadangipun piyambak kangge damel tentreming papan menika.

b. Piwulang Moral Ingkang Wonten Gayutanipun Tiyang Kaliyan Tiyang/Sosial

Tiyang menika boten saged gesang menawi piyambakan, tiyang menika kedah bebarengan kaliyan sesaminipun amargi menawi menika gesang piyambakan boten saged amargi wonten kulawarga menika ugi betahaken tiyang sanes sanjan menika kulawarganipun piyambak. Tiyang menika dipuncipta kanthi gesang bebarengan mila anggenipun damel gesang bebrayan menika kedah rukun, tentrem, nindake adat saha tatanan wonten gesang bebrayan wonten ing masyarakat.

Gesang bebrayan menika kedaan rukun saha nindake menapa ingkang sampun dados tatanan menapa wontene, menawi menika sedaya boten dipuntindake saged damel angakara kaliyan sesami, gesang menika boten saged

rukun saha tentrem amargi sami nindake tindak tanduk solah bawa piyambak – piyambak. Mila saben tiyang menika kedah gadhah budi ingkang luruh amargi saged damel tentreming suansana bebrayan, andaran menika sami kaliyan ingkang dipunandaraken dening Endraswara (2013:135) wonten gesang bebrayan, kedah wonten laku ingkang budi luhur. menika laku ingkang tumuju ing tentreming dunya.

Gayut kaliyan andharan wonten ing nginggil menika wonten serat pakeliran sedalu natas *Lakon Karna Tanding* menika wonten piwulang ingkang wonten gayutanipun tiyang kaliyan tiyang/sosial. Butir-butiripun piwulang wonten ing ngandap menika.

1. Tanggung Jawab

Tanggung jawab inggih menika jejibahan utawi kawajiban ingkang saged dipuntanggung sedaya kemawon. Menawi wonten menapa – menapa saged dipunklentuaken, dipuntuntut, saha sanesipun (Kamus Besar Bahasa Indonesia, 2008:1443). Mila sifating tanggung jawab menika kedah dipunwulang saking alit supados tiyang menika menawi nindaken jejibahan kanthi raos tanggung jawab.

Gayut kaliyan piwulang tanggung jawab wonten serat pakeliran sedalu nata *Lakon Karna Tanding* anggitanipun Salam Purwa Sutapa menika wonten, pethikan menika badhe kaserat wonten ing ngandap menika.

*“...Ratu Sabrang mau satemah wani nerak pacak nrajang angger-anggering Bharatayuda, ingkang tundhone gampang disirnakake. Semono ugo marang jeneng sira dhimas Werkodara, **pun kakang ora bakal nanggung marang kawilujenganmu**, awit yayi Werkodara ya mung nggunggu karepe dhewe, ora manut marang wewatoning Bharatayuda.*

*Nesu ya kena nanging nganggoa petung, hara banjur sapa sing nuding marang si adhi supaya maju perang iki mau, nalika semana si adhi rak nekse ta, **lamun adhimu si Dresthajumpena ingkang pinercaya supaya dadi senapatining kadang Pandhawa. ...***”(Serat Pakeliran Sedalu Natas, kaca 65)

Wonten pethikan ing nginggil menika ginemipun saking Prabu Kresna dhumateng Werkudara awit Werkudara menika disiki laku perang Bharatayuda ing Kurusetra boten manut kaliyan wewatone Bharatayuda saha boten pinaringan idi palilah saking senopati para Pandhawa, mila wonten gineman menika Prabu Kresna kanda dhumateng Werkudara bilih Prabu Kresna boten nanggung kawilujengan Werkudara awit boten manut kaliyan wewatone perang Bharatayuda saha boten nampi idi palilah saha Dresthajumpena ingkang dados senopatine para Pandhawa.

Ingang dados indikator menika wonten ing tembung nanggung. Tembung nanggung wonten ginem menika ngemu teges tanggung jawab. Tanggung jawab menika saged kalebet ing piwulang moral ingkang wonten gayutipun tiyan kaliyan tiyang sanes/sosial amargi Kresna menika gadhah tanggung jawab kangge Pendawa.

Wonten malih pethikan ingkang gayuta kaliyan babagan piwulang moral tanggung jawab wonten serat pakeliran sedalu natas *Lakon Karna Tanding* anggitanipun Salam Purwa Sutapa. sinerat wonten ngandap menika.

*“Iya ngger dhasar kepara nyata lamunta dinane kiyi pun **bapa bakal mandeg Senapati**, kanggo anyaur sakabehe utange pun rama marang Narendra Ngastina, anggone wis kepareng amisudha badan wadage pun rama, lan anyenyeger sariraku, ngger!”*(Serat Pakeliran sedalu Natas, kaca 82)

Pethikan ingkang wonten ing nginggil menika ginemipun Karna dhumateng putranipun piyambak Warsasena saha Warsakusuma, Karna menika mangsuli pitakenaipun para putranipun babagan Karna menika dados senopatine para Kurawa menapa kaleresan menapa boten. Lajeng Karna mangsuli pitekenan putranipun menika bilih diri pribadi dados senopati Kurawa kangge anyaur utang kangge Negara Ngastina ingkang dados tanggung jawab Karna menika dados senopatine negara Ngastina.

Inkang dados indikator saking ginem menika saged kapundut saking wosing ginem, wonten ginem ing nginggil menika bilih saged kapandhut dudutan bilih Adipati Karna menika gadhah tanggung jawab kangge anyaur utang ingkang sampun katampi saking diri pribadi salami wonten ing negara Ngastina.

Taksih wonten malih pethikan ingkang gayutanipun kaliyan babagan piwulang tanggung jawab wonten serat pakeliran sedalu natas *Lakon Karna Tanding* anggitanipun Salam Purwa Sutapa. sinerat wonten ngandap menika.

Prabu Duryudana

“Punika kakang Adipati ing Wangga ingkang sampun kepareng rawuh ing pakuwon Bulupitu, lajeng kados pundi kasagahan paduka aningkes dhateng para Pandhawa, kakang?”

Adipati Karna

“Inggih yayi sampun dados atur kula ing ngajeng, kula tetep badhe madeg suraning ndriya aningkas dhateng para kadang Pandhawa. Salajengipun kados pundi panyuwun kula ing ngajeng yayi?”(Serat Pakeliran Sedalu Natas, kaca 88)

Pethikan ingkang wonten ing nginggil menika wonten ginemipun Prabu Duryudana Kaliyan Adipati Karna ingkang saweg rerembungan babagan saguh

menapa boten Adipati Karna dados senopati kangge para Kurawa wonten ing perang Bharatayuda.

Ingang dados indikator menika saking ginem Adipati Karna saguh dados senopati perang saking negara Ngastina bilih sampun dados atur Adipati Karna ing pasewakan ing negara Ngastina. Wonten gineming pasewakan negara Ngastina menika parembagan tanggung jawab ingkang dipunsandang dening Adipati Karna, bilih Adipati Karna sampun winisuda, mila Adipati Karna kedah nindakake jejibahan dados senopati ing negara Ngastina.

Taksih wonten malih pethikan ingkang gayutanipun kaliyan babagan piwulang tanggung jawab wonten serat pakeliran sedalu natas *Lakon Karna Tanding* anggitanipun Salam Purwa Sutapa. sinerat wonten ngandap menika.

“Yen saguh mara gatekna pamundhutku Karna Prabu Salya ora seneng marang wataking Senopati ingkang ngucira jurit, lire Senopati mau mundur karena durung nganti bucik kulite, pecah balunge. Yenta kowe duwe watak kang kaya mengkono dudu sapa-sapa sing nyikara, malah kepara bakal ndak sirnakake dhewe. Banjur apik elek lakune kreta kowe ora kena ngelokake, piye saguh apa ora?”(Serat Pakeliran sedalu Natas, kaca 89)

Pethikan ingkang wonten ing nginggil menika ginemaipun Prabu Salyapati dhumateng Adipati Karna wonten ing pepapnggihan badhe budal wonten ing palagan, saking ginem menika bilih Prabu salayapati paring wejangan dhumateng Adipati Karna babagan tanggung jawab senopati menika boten kepareng ngucira jurit, lire senopati mau mundur karena durung nganti bucik kulite pecah balunge, menawi senoapati gadhah watak mekaten boten liya Prabu Salyapati ingkang pejaih.

Ingang dados indikator bilih wonten piwulang tanggung jawab wonten ing wejangan Prabu Salya dhumateng Adipati Karna. Maksudipun wejangan wonten mriki tanggung jawab senopati menika boten gampil ananging kedah wantun menapa kemawon ingkang dados perkaranipun boten kepareng jirih wedi mati.

Taksih wonten malih pethikan ingkang gayutanipun kaliyan babagan piwulang tanggung jawab wonten serat pakeliran sedalu natas *Lakon Karna Tanding* anggitanipun Salam Purwa Sutapa. sinerat wonten ngandap menika.

*“...ayo awake dhewe padha nagaturaken sendhon sindhen sesendhonan, lelagon kang **jumbuh lawan jejibahane dhewe pinangka Panakawan**. Pana tegese weruh kawan iku kanca dadine tansah weruh gelagate kanca, iki bendarane dhewe lagi nandhang susah, **ayo padha atur panglipur**.”(Serat Pakeliran sedalu Natas, kaca 98)*

Pethikan ingkang kaping gansal ginemipun semar dhumateng sedaya para punakawan ingkang ngendika bilih jejibahan punakawan menika paring panglipur dhumateng bendarane. Ingang saweg nandang duka menika Dewi Wara Srikandhi mila Semar menika utus dhumateng sedaya para punakawan kangge damel mesem bendarane.

Ingang dados indikator wonten ing ginem semar, ginem Semar wonten mriki maksudipun Semar gadhah jejibahan utawi tanggung jawab para punakawan menika panglipur bendarane ingkang nandang duka.

Taksih wonten malih pethikan ingkang gayutanipun kaliyan babagan piwulang tanggung jawab wonten serat pakeliran sedalu natas *Lakon Karna*

Tanding anggitanipun Salam Purwa Sutapa. sinerat wonten ngandap menika.

*“Oh, inggih kakang mbok, sadaya pangandhikanipun kakang mbok kala wau kapara leres, mboten wonten ingkang lepat, **jumbuh kalian kewajiban paduka, ingkang piñata kinen angreksa katentremaning Pakuwon Glagah Tinunu, minggahipun dhateng katentremaning pasanggrahan Hupalawiya.**”... (Serat Pakeliran Sedalu Natas, kaca 102)*

Pethikan ingkang wonten ing nginggil menika ginemipun Sanjaya dhumateng Dewi Srikandhi, ing ginem menika Sanjaya mangsuli ginemipun Dewi Srikadhi ingkang dipunsujana dening Dewi Srikandhi bilih Sanjaya menika malik tingal bebela dhumateng Pandhawa. Saking ginem menika Sanjaya ngakoni bilih Dewi Srikadhi menika boten lepat saha nandang kewajiban damel tentreming Pakuwon Glagah Tinutu.

Indikator saking ginem ing nginggil menika saged kapundut ing wosing ginem, wosipun inggih menika bilih tanggung jawab Dewi Srikandhi menika damel tentreming Pakuwon Glagah Tinutu minggahipun dhateng katentremaning pasanggrahan Hupalawiya. Tembung kawajiban wonten ginem menika ngemu teges tanggung jawab.

Taksih wonten malih pethikan ingkang gayutanipun kaliyan babagan piwulang tanggung jawab wonten serat pakeliran sedalu natas *Lakon Karna Tanding* anggitanipun Salam Purwa Sutapa. sinerat wonten ngandap menika.

*“Kakang patih Jayasemedi, kakang ing dina iki **jeneng ingsun binobatan pagaweyan ingkang abot, kanthi gedhening kasujananing kakang mbok Wara Srikandhi aku dinakwa dai mata pitaning para Kurawa. Mula saka iku kakang patih, kanggo ambuktekake sucining atiku, enggal sawegakna para wadyabala***

gawan kasatriyan Panggombakan, tumuli ndak kanthi mapakake yudaning kakang Narpati Basukarna.”(Serat Pakeliran Sedalu Natas, kaca 106)

Pethikan ingkang wonten ing nginggil menika ginemipun Sanjaya dhumateng Patih Jaya Semedi ingkang ginem sawegna para wadyabala kangge mapake kridanipun Adipati Karna wonten perang Bharatayuda bilih Sanjaya badhe ambuktiake bilih aturipun Sanjaya menika ikhlas lahir batin bebela dhumateng para Pandhawa.

Indikator saking ginem ing nginggil menika saged kapundut saking wosing ginem menika. Wosipun ing ginem menika Sanjaya badhe tanggung jawab menapa ingkang sampun dados pangandikanipun dhumateng Dewi Srikandi bilih diri pribadi rila legawa bebela dhumateng para Pandhawa. Ukara menika ingkang dados pituduh piwulang tanggung jawab inggih menika pagaweyan ingkang abot, kanthi gedhening kasujananing kakang mbok Wara Srikandhi aku dinakwa dai mata pitaning para Kurawa. Mula saka iku kakang patih, kanggo ambuktekake sucining atiku, enggal sawegakna para wadyabala gawan kasatriyan Panggombakan, tumuli ndak kanthi mapakake yudaning kakang Narpati Basukarna.

Taksih wonten malih pethikan ingkang gayutanipun kaliyan babagan piwulang tanggung jawab wonten serat pakeliran sedalu natas *Lakon Karna Tanding* anggitanipun Salam Purwa Sutapa. sinerat wonten ngandap menika.

*“... kabeh mau amung kari gumantung marang jeneng sira Janaka, kepiye **anggon mu netepi marang jiwaning kasatriyanmu**, yenta sira ngendhelong bakale kelangan wong sak nagara,amarga kanthi*

kendhoning kasatruyanmu bakal manahani ringkihing para Pandhawa.” ...(*Serat Pakeliran Sedalu Natas, kaca 132*)

Pethikan ingkang wonten ing nginggil menika ginemipun Prabu Kresna dhumateng Janaka ingkang saweg luruh raosipun, perang tentandhingan kaliyan Adipati Karna, amargi Adipati Karna menika kalebet kadang nira piyambak. Wonten ing ginem menika Prabu Kresna menika paring pitekenan dhumateng Janaka babagan tanggung jawabipun dados satriya ingkang bebela dhumateng negaranipun piyambak. Prabu Kresna ngendika bilih dados satriya menika boten kepareng ngendhelong mangke bakale kelangan wong saknagara.

Saking ukara ingkang kaserat kandel ingkang dados indikator piwulang bab tanggung jawab, indikator menika saged dipunpundut saking wosing ginem ing nginggil. Saged dipunpundut wosipun bilih dados satriya menika gadhah tanggung jawab bebela dhumateng nagarnipun mila boten kepareng jirih saha kendo raosipun nalika bebela negaranipu bilih menawi mekaten saged kelangan tiyang saknagara. Ukara ingkang pituduh piwulang tanggung jawab menika ing seratan ingkang kandel. Teges ukara netepi dhumateng jiwaning kasatriyan menika netepi tanggung jawab kasatriyan.

Taksih wonten malih pethikan ingkang gayutanipun kaliyan babagan piwulang tanggung jawab wonten serat pakeliran sedalu natas *Lakon Karna Tanding* anggitanipun Salam Purwa Sutapa. sinerat wonten ngandap menika.

“... wiwit timur pun ibu darbe gegayuhan mbesuk rikalane ngancik dewasa, kepengin banget pun ibu ngarumke kuncaraning negara, ya negaraku Mandura ingkang rikala semana kawengku dening eyangmu swargi Prabu Kunthiboja. ... pun ibu pinojokake ing kahanan, ingkang

***kudu milih salah sawijine ing antarane katresnan lan kwajiban.
... ”Serat Pakeliran Sedalu Natas, kaca 136-137)***

Pethikan ingkang wonten ing nginggil menika ginemipun Kunthi dhumateng Karna bilih Kunthi menika mangsuli pitekenan saking karna babagan kenging menapa wekdal menika Karna dipuntilar wonten kali saha boten dipungulawentah dening diri pribadi, sakmenika Kunthi mangsuli bilih Kunthi menika nandang gegayuhan bilih besuk rikala dewasa badhe ngarumke negaranipun inggih menika negara Mandura mila Kunthi menika pinojok kedah milih salah setunggal, inggih menika katresnan menapa kwajiban.

Indikator piwulang menika wonten ing wosing ginem ing nginggil, wosipun ing ginem menika bilih tanggung jawab Kunthi kangge damel aruming negarane menika boten gampil kedah wonten ingkang dipun pilih salah satunggalipun, boten kajaba Kunthi milih kwajiban. Tembung kwajiban wonten ing ginem menika ingkang pituduh piwulang tanggung jawab.

Taksih wonten malih pethikan ingkang gayutanipun kaliyan babagan piwulang tanggung jawab wonten serat pakeliran sedalu natas *Lakon Karna Tanding* anggitanipun Salam Purwa Sutapa. sinerat wonten ngandap menika.

***“... embuh bener embuh luput satriya kudu tansah hanetepi darmaning satriya hangrungkepi marang nagara lan Ratu Gusti kang marentah,
...(Serat Pakeliran sedalu Natas, kaca 149)***

Pethikan ingkang wonten ing nginggil menika ginemipun Karna dhumateng Arjuna ing perang Bharatayuda ing pepanggihan. Arjuna nyuwun Karna supados makempal manunggal kaliyan para Pandhawa ananging Karna malah paring wejangan kaliyan Arjuna bilih kwajiban menika kedah kalaksanan

mila Karna atur kaliyan Arjuna bilih boten susah matur ingkang saged ngeres-
ngeresi manahipun Karna. Maksudipun kewajiban wonten ginem. Cethaipun
menika babagan piwulang tanggung jawab dados satriya ingkang bebela
negeranipun saha Gusti ingkang paring dhawuh. Ukara ingkang pituduh piwulang
tanggung jawab inggih menika satriya kudu tansah hanetepi darmaning satriya
hangrungkepi dhumateng nagara lan Ratu Gusti kang marentah.

Saking *indikator-indikator* menika panganggit menika badhe babar
piwulang moral ingkang gayut kaliyan tanggung jawab. Sampun sinerat kathah
pethikan ginem saking para paraga wonten serat pakeliran sedalu natas *Lakon*
Karna Tanding anggitanipun Salam Purwa Sutapa menika ngemu piwulang
tanggung jawab sanajan tanggung jawab ingkang dipunsandang menika benten-
benten, piwulang tanggung jawab saking pethikan ingkang pisanan dumugi
kaping sekawan menika piwulang tanggung jawab babagan senopapati, pethikan
ingkang kaping gangsal menika piwulang tanggung jawab para punakawan
dhumateng bendarane, pethikan ingkang kaping enem menika piwulang tanggung
jawab Srikandi dhumateng Pakuwon Glagah Tinunu, pethikan ingkang kaping
pitu menika piwulang tanggung jawab Sanjaya ingkang dados pangandikanipun,
pethikang ingkang kaping wolu saha sepuluh menika piwulang tanggung jawab
dados satriya ingkang bebela dhumateng negarane, pethikan ingkang kaping
sangan menika piwulang tanggung jawab Kunthi dhumateng negaranipun. Saking
maneka warni piwulang tanggung jawab menika gadhah ancas satunggal menika
bilih saking jejibahan menapa kemawon tiyang menika kedah gadhah tanggung
jawab saking menapa ingkang dipuntindaken dening piamabakipun.

2. Rukun

Rukun menika tembung ingkang ngemu teges kempal ingkang adidasar tulung tinulung saha gesang bebrayan (Kamus Besar Bahasa Indonesia, 2008:1226). Piwulang rukun menika kedah dipunngertosi dening para tiyang kangge damel gesang bebrayan ingkang tentrem boten wonten perkara kaliyan para tiyang menika, Gayut kaliyan piwulang babagan rukun wonten ing serat pakeliran sedalu nata *Lakon Karna Tanding* anggitanipun Salam Purwa Sutapa menika gadhah pethikan ingkang pituduhake piwulang babagan rukun, wonten ing kaca 45

*“... Bharatayuda ing kalenggahan punika, tilasing narendra nyakrawati mbau dhendha Sang Prabu Puntadewa tahu sampun telas margi ingkang tumuju marang karahayon murih **rukuning Pandhawa**. ...”*(Serat Pakeliran Sedalu Natas, kaca 45)

Saking pethikan wonten nginggil menika saking janturan adegan Pasanggrihan Hupalawiya ya Pandhawa Mandhalayuda ingkang paring katerangan suasana wonten ing Pasanggrihan Hupalawiya ingkang menika rukuning para Pandhawa ing Pasanggrihan punika. Sampun cetha wonten ing seratan ingkang kandel menika wonten ukara tumuju dhumateng karahayon murih rukuning Pandhawa, bilih ukara menika ingkang pituduh piwulang rukun.

Indikator ingkang dados pituduh piwulang rukun menika saking ukara ukara tumuju dhumateng karahayon murih rukuning Pandhawa. Saking ukara menika gadhah maksud bilih Putadewa menika nindakake perang menika kangge rukuning para Pandhawa, mila ukara menika ingkang dados pituduh piwulang rukun.

Saking *indikator* punika paring katerangan minangka wonten ing pasnggrahan menika para Pandhawa tetep rukun sanajan tilasing narendra wonten palagan perang Bharatayuda. Wonten ing janturan menika panganggit badhe babar piwulang rukun, piwulang rukun menika kedah dipuntindaken sanajan saweg nangdang duka ing pagesangan ing dunya, boten dados perkara ing pagesangan bebrayan.

3. Ngormati Tiyang Sanes

Piwulang paring pakurmatan dhumateng sesami wonten mriki menika pakurmatan saking Ratu dening priyanyi. Pethikan babagan piwulang menika badhe kababar wonten ing ngandap. Pethikan menika kapundhut saking serat pakeliran sedalu natas *Lakon Karna Tanding* anggitanipun Salam Purwa Sutapa, piwulang menika kaserat wonten saking kaca 19.

*“Dhuh yayi prabu sewu-sewu tansah ngaturaken gunging panuwun dene semanten anggen **paduka angaosi lan paring pakurmatan** dateng rakanta ing Awangga, yayi prabu rakana cekap kreta kula kyai Jati Surya punika kewala, yayi!”*(Serat Pakeliran Sedalu Natas, kaca 19)

Saking pethikan wonten nginggil punika ginemipun adaipati Karna dhumateng Duryudana ingkang mangsuli pitakenan Duryudana ingkang sampun bebela saha atur panuwun dhumateng piamabakipun, amargi menika Duryudana menika paring pakurmatan dhumateng Karna. Piwulang paring pakurmatan dhumaten sesami menika kaserat wonten ginem sampun dipunparing tanda ingkang kaserat kandel, bilih maksudipun pakurmatan saking Duryudana dhumateng Adipati Karna.

Saking ginem menika ingkang dados indikator wonten ing ukara paduka angaosi lan paring pakurmatan, ingkang ngemu teges bilih Duryudana menika ngormati dhumateng Adipati Karna. Mila ukara menika ingkang dados piwulang bab ngormati tiyang sanes.

Saking *Indikator* menika panganggit badhe babar piwulang pakurmatan dhumateng sesami ingkang sampun purun biyantu dhumateng negaranipun. Anggenipun paring pakurmatan boten namung amargi bebela ananging paring pakurmantan menika kedah nindake pakurmatan dhumateng tiyang sesami kanthi boten wonten sebab menapa-menapa, supados pagesangan bebrayan dados tentrem.

4. Bebela Dhumateng Kautaman

Bebela dhumateng kautaman menika dasaripun biyantu dhumateng sesami saha pinilih pwulang kautaman ingkang pantes dipunbela. Bebela dhumateng kautaman menika kedahipun boten kepareng nyuwun ganjaran dhumateng kasil bebela kabecikan menika kedah kanthi manah ingkang ikhlas legawa saking manahipun piyamabak.

Gayut kaliyan piwulang moral ingkang wonten gayutanipun tiyang kaliyan tiyang saking serat pakeliran sedalu natas *Lakon Karna Tanding* anggitanipun Salam Purwa sutapa badhe kaserat piwulang moral babagan bebela dhumateng kautaman ing ngandap menika.

“Kakang Patih Jayasemedi, ingkang ndak rasa cocok lawan atiku, para kadang-kadangku Pandhawa, amarga para kadangku Pandhawa iku tansah gandrung marang kautaman, petunganku bakal bisa mbrastha angkaraning jagad ingkang sumandhang dening para kadang Sata Kurawa. Mula kakang Patih dina iki uga

ingsun bakal amalik tingal nedya ngiloni marang kadangku Pandhawa.”(Serat Pakeliran Sedalu Natas, kaca 41)

Pethikan ingkang wonten ing nginggil menika ginem Raden sanjaya dhumateng Patih Jayasemedi ingkang ngendika bilih pangandikanipun Raden Sanjaya menika trep kaliyan para Pandhawa, anggenipun malik tingan bebela dhumateng para Pandhawa amargi Pandhawa menika tansah gandrung dhumateng kautaman. Miturut Raden Sanjaya para Pandhawa ingkang saged mbrastha angkaraning jagad ingkang sumandang dening para Kurawa.

Indikator bab bebela dhumateng kautaman menika wonten saking ginem ing nginggil menika ukara ingsun bakal malik tingal menika ngemu teges bilih Sanjaya menika bebela dhumateng kautaman, amargi Sanjaya menika sampun mangertos bilih biyantu para Pandhawa menika sami bebela dhumateng kautaman, mila saking ginem menika ngemu piwulang bebela dhumateng kautaman.

Gayut kaliyan piwulang moral babagan bebela dhumateng kautaman saking serat pakeliran sedalu natas *Lakon Karna Tanding* anggitanipun Salam Purwa Sutapa menika taksih wonten pethikan ingkang gayut kaliyan piwulang bebela dhumateng kautaman, badhe dipunserat wonten ngndap menika.

“Kanthi gumolonging tekad Raden Sanjaya nedya amalik tingal anggolong nunggil mring barisaning wadyabala Pandhawa Mandhala Yudha....”(Serat Pakeliran Sedalu Natas, kaca 44)

Pethikan ingkang wonten ing nginggil menika saking Pocapan dalang ingkang paring katerangan bibar adeganipun Sanjaya kaliyan Patih Jayasemdi, dipunambali malih wonten pocapan bilih Sanjaya menika malik tingal bebela dhumateng para Pandhawa. Wonten pocapan menika dipunambali malih

katerangan babagan tumindakipun Sanjaya bebela dhumateng para Pandhawa. Panganggit menika nyerat wonten pocapan dalang menika supados cetha piwulang bebela dhumateng kautaman saking Sanjaya menika saged mangertosi dening pamaos.

Indikator bab bebela dhumateng kautaman menika saking kaserat kandel, bilih tenbung amalik tingal menika maksudipun wonten pocapan inggih menika Sanjaya ingkang sakderengipun bebela dhumateng Kurawa amalik tingal dados bebela dhumateng Pandhawa amargi sampun mangertos bilih para Pandhawa menika bebela dhumateng kautaman.

Gayut kaliyan piwulang moral babagan bebela dhumateng kautaman saking serat pakeliran sedalu natas *Lakon Karna Tanding* anggitanipun Salam Purwa Sutapa menika taksih wonten pethikan ingkang gayut kaliyan piwulang menika, badhe dipun serat wonten ngndap menika.

“Kakang mbok sejatosipun ingkang rayi nedya amalik tingal, ngiloni dhateng kadang kula Pandhawa ingkang satuhu sengsem ing reh kautaman, jumbuh kalian isining manah kula, kakang mbok. Kosok wangsulanipun mboten jenak raosing manah kula manawi ingkang rayi kedah kekempalan kalian kadnag Kurawa, ingkang satuhu kebak hambeging para cidra. ...”(Serat Pakeliran Sedalu Natas, kaca 101)

Pethikan ingkang wonten ing nginggil menika ginemipun Sanjaya dhumateng Srikandhi ing Pakuwon Glagah Tinunu. Sanjaya menika mangsuli pitakenanipun Srikandhi amargi sowan wonten pasanggrahan Pakuwon Glagah Tinunu. Saking rawuhipun Sanjaya ngendika bilih Sanjaya menika sampun boten purun kempal kaliyan para Kurawa ingkang kebak hambeging para cidra, saha nyuwun idi palilah badhe kepanggih kaliyan Prabu Puntadewa.

Ukara ingkang kaserat kandel menika ingkang dados indikator piwulang bebela dhumateng kautaman bilih wonten tembung amalik tingal ingkang ngemu teges malik bebela. Bebela wonten ginem ing nginggil menika bebela dhumateng para Pandhawa bilih Sanjaya menika pitados dhumateng Pandhawa bilih Pandhawa menika bebela dhumateng piwulang kautaman.

Gayut kaliyan piwulang moral babagan bebela dhumateng kautaman saking serat pakeliran sedalu natas *Lakon Karna Tanding* anggitanipun Salam Purwa Sutapa menika taksih wonten pethikan ingkang gayut kaliyan piwulang menika, badhe dipunserat wonten ngandap menika.

“...Rasaning atiku ingkang gandrung marang kautaman, nanging aku kudu ngiloni marang angkarani Kurawa. Mula saka iku wiwit dina iki wes gembleng tekadku aku kudu ngiloni wong kang hambeg utama, ambela marang bebener.”(Serat Pakeliran Sedalu Natas, kaca 107)

Pethikan ingkang wonten ing nginggil menika ginemipun Patih Jayasemedi dhumateng Hadimanggala ingkang saweg perang Bharatayuda ing Kurusetra. Patih Jayasemedi ngendika bilih diri pribadi menika bebela dhumateng para Pandhawa awit sampun cengkah antaraning raos saha kasunyatan, rasa ingkang gandrung dhumateng kautaman. Patih Jayasemedi menika sampun ningali angkaramurkaning para Kurawa mila Patih Jayasemedi menika bebela dhumateng Pandhawa amargi Patih Jayasemedi menika badhe bebela dhumateng piwulang kautaman saha bebela dhumateng bebener.

Ukara ingkang dados indikator piwulang bebela dhumateng kautaman menika ingkang kaserat kandel sampun cetha wonten seratan menika bilih Patih

Jayasemedi menika bebela dhumateng piwulang kautaman/becik. Mila ginem menika ngemu piwulang bebela dhumateng kautaman.

Gayut kaliyan piwulang moral babagan bebela dhumateng kautaman saking serat pakeliran sedalu natas *Lakon Karna Tanding* anggitanipun Salam Purwa Sutapa menika taksih wonten pethikan ingkang gayut kaliyan piwulang menika, badhe dipun serat wonten ngandap menika.

“Heh sira Prabu Karna, tumrape Sanjaya kang wes ngerti marang ugering sarasilah, lan uga ngerti mring reh kautaman, mula gumolongin ati, Sanjaya nedya hanglabuhi marang para kadang Pandhawa. ...”(Serat Pakeliran Sedalu Natas, kaca 112)

Pethikan ingkang wonten ing nginggil menika ginemipun Sanjaya dhumateng Karna wonten ing palagan badhe perang tandhing kaliyan Karna. Wonten mriki Sanjaya menika ngendika bilih diri pribadi sampun mangertos dhumateng piwulang kautaman, saha manahipun Sanjaya menika sampun manteb badhe bebela dhumateng para Pandhawa.

Ukara ingkang dados indikator piwulang bebela dhumateng kautaman menika kaserat kandel wonten ing nginggil menika ingkang ngemu teges bilih Sanjaya menika sampun mangertos piwulang kautaman mila bebela dhumateng Pandhawa amargi Pandhawa ingkang bebela dhumateng kautaman.

Gayut kaliyan piwulang moral babagan bebela dhumateng kautaman saking serat pakeliran sedalu natas *Lakon Karna Tanding* anggitanipun Salam Purwa Sutapa menika taksih wonten pethikan ingkang gayut kaliyan piwulang menika, badhe dipun serat wonten ngandap menika.

“Dhasar kepara nyata, aku kang bakal nyirnakake wong kang mbela marang angkaraning jagad”(Serat Pakeliran sedalu Natas, kaca 134)

Pethikan ingkang wonten ing nginggil menika ginemipun Setyaki dhumateng Durta ingkang saweg perang tandhing wonten perang Bharatayuda ing Kurusetra. Setyaki wonten ginemipun menika ngendika bilih diri pribadi bakal nyirnakake wong kang bela dhumateng angkaraning jagad. Maksud pangandika Setyaki wonten ginem menika Setyaki badhe nyirnakake angkaraning jagad samnipun tegese bilih setyaki menika bebela dhumateng kautaman.

Ukara ingkang dados indikator piwulang moral bebela dhumateng kautaman menika saking gine Setyaki ingkang ngendika, aku kang bakal nyirnakake wong kang mbela marang angkaraning jagad, ukara menika ngemu teges bilih Setyaki bakal numpes angkara murka ukara menika ugi sami tegesipun bilih Setyaki bebela dhumateng piwulang kautaman.

Gayut kaliyan piwulang moral babagan bebela dhumateng kautaman saking serat pakeliran sedalu natas *Lakon Karna Tandhing* anggitanipun Salam Purwa Sutapa menika taksih wonten pethikan ingkang gayut kaliyan piwulang menika, badhe dipun serat wonten ngndap menika.

“mbela dhateng para warga bebrayan kula kaka prabu.*(Serat Pakeliran Sedalu Natas, kaca 145)*

Pethikan ingkang wonten ing nginggil menika ginemipun Janaka ingkang mangsuli pitakenaipun Prabu Kresna. Wonten ginem menika Prabu Kresna nanging dhumateng Janaka awit Janaka menika saweg kendo anggenipun nangdangi peperangan kaliyan Karna, mila Prabu Kresna menika nating Janaka supados saged perang tandhing malih kaliyan Karna. Supados saged perang malih Prabu Kresna paring piatakenan dhumateng Janaka bilih diri pribadi badhe bebela dhumateng sinten, Janaka mangsuli bilih diri pribadi milih bebela

dhumateng bebrayan, tembung bebrayan menika maksudipun gesang kaliyan warga para Pandhawa. Saged dipunpundut wosipun bilih Janaka menika bebela dhumateng kautaman amargi piwulang kautaman menika bebela dhumateng gesang bebrayan supados nuwuhake katentreman ing gesang bebrayan.

Saking ginem menika ingkang dados indikator piwulang moral bebela dhumateng kautaman wonten ing wosing ginem menika. Wosipun bilih Janaka menika bebela dhumateng kautaman amargi piwulang kautaman menika bebela dhumateng gesang bebrayan supados nuwuhake katentreman ing gesang bebrayan.

Saking *indikator – indikator* ingkang sampun sinerat wonten nginggil menika panganggit sejatosipun badhe babar bilih piwulang moral ingkang wonten gayutanipun tiyang kaliyan tiyang babagan piwulang bebela dhumateng kabecikan. Wonten gineman ingkang wonten ing serat pakeliran sedalu natas *Lakon Karna Tanding* anggitanipun Salam Purwa Sutapa menika sampun cetha bilih piwulang kabecikan kababar saking para paraga ing serat menika, ananging saking serat pakeliran sedalu natas *Lakon Karna Tanding* anggitanipun Salam Purwa Sutapa piwulang kabecikan menika bebela dhumateng kautama saha bebener ingkang dipunsandang dening para Pandhawa. Piwulang bebela dhumateng kabecikan ugi wonten ing piwulang agama bilih tiyang menika kedah bebela dhumateng kabecikan supados angkara murka menika ical saha saged damel kahanan ingkang tentrem.

5. Eling Becike Tiyang Sanes

Eling menika emut wonten ing pikiran, sami ugi kaliyan boten kesupen. Tiyang menika kedah eling dhumateng tindak tanduk ingkang sampun dipuntindake dhumateng tiyang sanes, mila kita sampun dipuntetulung dening tiyang sanes menika kedah eling kabecikan tiyang sanes menika ingkang sampun biyantu, sukur-sukur saged males kabecikan ingkang sampun dipuntindake.

Gayut kaliyan piwulang moral ingkang gayutanipun tiyang kaliyan tiyang saking serat pakeliran sedalu natas *Lakon Karna Tanding* anggitanipun Salam Purwa Sutapa wonten piwulang babagan eling dhumateng becike tiyang sanes. Piwulang menika badhe dipunserat wonten ing ngandap menika.

“Iya ngger dhasar kepara nyata lamunta dinane kiya pun bapa bakal mandeg Senapati, kanggo anyaur sakabehe utange pun rama marang Narendra Ngastina, anggone wis kepareng amisudha badan wadage pun rama, lan anyenyeger sariraku, ngger!” (Serat Pakeliran Sedalu Natas, kaca 82)

Pethikang ingkang wonten ing nginggil menika ginemipun Adipati Karna dhumateng para putranipun ingkang nami Raden Warsasena saha Raden Warsakusuma. Wonten ginem menika Adipati Karna ngendika bilih anggenipun dados senopati menika kangge elingi kabecikane Duryudan ingkang sampun paring kamulyan dhumateng diri pribadi saha para putranipun mila saged mulya kanthi dinten menika. Duryudana ugi paring derajat pangkat dhumateng Karna dados Adipati wonten Ngawangga, Mila Karan purun dados senopatine negara Ngastina ingkang dados ratunipun inggih menika Duryudana.

Ukara kanggo nyaur sakabehe utange pun rama menika ingkang dados indikator bilih Adipati Karna menika eling dhumateng Duryudana ingkang sampun paring kamulyan dhumateng diri pribadi saha kulawarganipun. Ukara menika ugi ingkang dados piwulang eling becike tiyang sanes bilih tiyang menika kedah eling dhumateng kabecikan ingkang dipundamel saking tiyang sanes.

Wonten ing serat pakeliran sedalu natas *Lakon Karna Tanding* anggitanipun Salam Purwa Sutapa menika ugi wonten malih pethikan ingkang mituduhake piwulang babagan eling dhumateng becike tiyang sanes, pethikan menika badhe dipunserat wonten ngndap menika.

Kunthi

“ ... beda lawan yoganira Abimanyu ingkang gugur pinangka kusumaning bangsa, kabeh para bebrayan bakal anyathet lan ngeling – eling marang jenenging anak ira, ngger Janaka.(Serat Pakeliran Sedalu Natas, kaca 126)

Yamawidura

“...awit ngelingi ragane wis dilelemu lan diwisudha den9ing Duryudana. Mula kanggo tetombok ya mung jiwa lan ragane kinarya ambela marang Duryudana ingkang ndadani Baratayuda. ...”.(Serat Pakeliran Sedalu Natas, kaca 126)

Pethikan ingkang wonten ing nginggil menika ginemipun Kunthi saha Yamawidura dhumateng Janaka ingkang nandang duka bilih sedanipun Durna ing perang Bharatyuda. Wonten ginem menika Kunthi saha Yamawidura menika paring wejangan dhumateng Janaka supados boten menggalih sanget – sanget saking sedanipun Durna gurunipun. Wejangan saking Kunthi menika boten kepareng menggalih sanget-sanget sedanipun Durna kanthi ngungkuli sedanipun garwa, ananging kedah dipuneling menika putra Abimanyu ingkang sampun bebela dhumateng negaranipun, sanes Durna ingkang dipunpenggalih sanget-

sanget. Yamawidura paring wejangan dhumateng Janaka babgan sedanipun Durna menika amrih nyaur utang kaliyan Duryudana bilih ingkang sampun pinaringan kamulyan saking Duryudana, mila raga saha jiwaniipun Durna ingkang dados saur utangipun kangge Duryudana. Wonten ginem menika panganggit paring kalih piwulang eling becike tiyang ingkang kaping setunggal menika para kawula ingkang bakal eling becike Abimanyu ingkang sampun purung bebela dhumateng neganipun, ukara menika kaserat saking ginem Kunthi ingkang ngendika Abimanyu ingkang gugur pinangka kusumaning bangsa, kabeh para bebrayan bakal anyathet lan ngeling – eling dhumateng jenenging anak ira. Inggil kaping kalih menika menika saking ginem Yamawidura ingkang ngendika bilih awit ngelingi ragane wis dilelemu lan diwisudha dening Duryudana. Mula kanggo tetombok ya mung jiwa lan ragane kinarya ambela dhumateng Duryudana, ukara menika ingkang paring pituduh bilih Durna menika eling becikipun Duryudana ingkang sampun paring kamulyan mila Durna menika purun bebela dhumateng Kurawa kangge nyaur dhumateng Duryudana.

Saking indikator – indikator wonten ing nginggil menika panganggit badhe babar piwulang ingkang wonten gayutanipun tiyang kaliyan tiyang babagan eling becike tiyang sanes. Sampun cetha saking pethikan ginem paraga wonten nginggil bilih tiyang menika sami eling kaliyan kanikmatan saha kamulyan ingkang dipunparing dhumateng diri pribadi, mila kangge nyaur kamulyan menika rila jiwa raga ingkang dados tumbal kangge nyaur sedaya kamulyan kala wau. Saged kapundut piwulang ingkang sae menika eling becike tiyang sanes, dados tiyang menika tansah eling kabecikan tiyang sanes ingkang sampun biyantu.

Boten kumudu saged nyaur becikipun tiyang ananging tiyang menika sakboten-
botenipun menika kedah eling dhumateng becike tiyang ingkang sampun biyantu,
pun pasrahaken dhumeteng Gusti ingkang akarya jagad mawon menawi boten
saged piwales dhumateng tiyang ingkang sampun biyantu.

6. Atur Pangaksama

Atur pangaksama dhumateng tiyang sanes menika wujud saking tanda
ngakoni kalepatan ingkang sampun dipundamel dhumateng tiyang sanes. Wonten
tetembungan rasa rumangsa, Miturut Endraswara (2013:35) bilih rasa rumangsa
menika raos ingkang wonten ing manah, ingkang nyoba mriksani diri pribadi
saha tiyang sanes. Maksudipun inggih menika tiyang gesang menika kedah
mangertosi menapa ingkang sampun dipuntindakan saha mriksani dhumateng
tindak tandukipun tiyang sanes supados mangertos luput sah beneripun solah
bawa menika. Menawi rumangsa luput tiyang menika kedah atur pangaksama.

Atur pangaksama tiyang menika wonten kalih saged atur pangaksama
dumateng Gusti akarya jagad amargi sampun nindake kaluputan ingkang
dipundamel gayut kaliyan Gusti akarya jagad saha atur pangaksama kaliyan
tiyang amargi kaluputan menika dipundamel kaliyan tiyang menika. Saking
parembagan menika piwulang moral ingkang wonten gayutanipun tiyang kaliyan
tiyang babagan atur pangaksam dhumateng tiyang. Piwulangipun badhe kaserat
wonten ing ngandap menika.

*“Kakang dipati, **ingkang agung pangaksama** ndika dateng pun Aswatama,
kakang.” (Serat Pakeliran sedalu Natas, kaca 18)*

Saking pethikan ingkang wonten ing nginggil menika ginem saking

Durydana ingkang atur pangaksama dhumateng Karna ingkang mangertosi bilih kadangipun ingkang nami Kartamarma menika nindakake laku ingkang boten tatanan dhumateng Karna wonten ing pasewakan ing negara Ngastina.

Sampun cetha saking ginem wonten nginggil bilih ukara ingkang kaserat kandel menika ingkang dados indikator piwulang atur pangaksama dhumateng tiyang sanes. Mila ginem menika kaleber piwulang moral bab atur pangaksama.

Gayut kaliyan piwulang moral ingkang wonten gayutanipun tiyang kaliyan tiyang ingkang babagan atur pangaksama dhumateng tiyang sanes wonten ing serat pakeliran sedalu natas *Lakon Karna Tanding* anggitanipun salam Purwa sutapa meika wonten malaih pethikanipun, mila badhe kaserat wonten ngandap menika.

“Kawula nuwun inggih yayi, malah dawah kosok wangsul, rakanta ingkang nyuwun pangaksama dateng yayi Prabu, bawanipun rakanta tiyang ingkang brangasan, ngantos nilar dateng subasita lan rehing tatakrami”.(Serat Pakeliran Sedalu Natas, kaca 19)

Pethikan ingkang wonten ing nginggil menika ginemipun Karna dhumateng Durydana ingkang ugi atur pangaksama bilih diri pribadi ngakoni brangasan ngantos nilar subasita saha rehing tatakrami.

Sampun cetha saking ginem wonten nginggil bilih ukara ingkang kaserat kandel menika ingkang dados indikator piwulang atur pangaksama dhumateng tiyang sanes. Mila ginem menika kalebet piwulang moral atur pangaksama.

Saking indikator - indikator wonten ing nginggil menika pangangit badhe babar piwulang ingkang wonten gayutanipun tiyang kaliyan tiyang babagan atur pangaksama dhumateng tiyang. Sampun cetha sinerat wonten ginem para paraga ing serat pakeliran sedalu natas *Lakon Karna Tanding* anggitanipun Salam Purwa

Sutapa bilih tiyang lepat menika kedah enggal – enggal atur pangaksama dhumateng tiyang menika. Piwulang menika sampun trep kaliyan piwulang agama saha tatakrama tiyang jawa ingkang sampun turu-tinurun saking para leluhur, mila atur pangaksama menika kedah dipuntindake supados saged damel gesang bebrayan ingkang tentrem.

7. Ngayomi

Tembung ngayomi inggih menika saged damel kawulanipun menika remen, aman saha tentrem. Tembung nyayomi menika asring dipuntindakake dhumateng tiyang ingkang gadhah drajat ingkang duwur, tuladhanipun pamimpin, ratu, patih, saha sanesipun. Saking tembung ngayomi menika gadhah ancas setunggal menika damel suasana ingkang titi tata tentrem saking pagesangan bebrayan.

Gayut kaliyan piwulang moral ingkang wonten gayutanipun tiyang kaliyan tiyang saking serat pakeliran sedalu natas *Lakon Karna Tanding* anggitanipun Salam Purwa Sutapa menika gadhah piwulang babagan ngayomi dhumateng tiyang sanes utawa kawulane. Piwulang menika badhe kaserat wonten ing ngandap menika.

*“Oh, inggih kakang mbok, sadaya pangandhikanipun kakang mbok kala wau kapara leres, mboten wonten ingkang lepat, **jumbuh kalian kewajiban paduka, ingkang piñata kinen angreksa katentremaning Pakuwon Glagah Tinunu,**” (Serat Pakeliran Sedalu Natas, kaca 102)*

Saking Pethikan wonten nginggil menika ginemipun Sanjaya dhumateng Srikandhi wonten Pakuwon Glagah Tinunu. Saking ginem menika Sanjaya ngendika bilih Srikandhi menika kaleresan boten luput, jumbuh kaliyan

kwajibanipun damel tentreming Pakuwon Glagah Tinunu. Saking pangandika Sanjaya bilih Srikandi menika gadhah kwajiban damel tentrem Pakuwon Glagah Tinunu, boten sanes Srikandi ugi ngayomi kawulane ingkang wonten ing Pakuwon Glagah Tinunu, amargi ancaspun ngayomi menika damel katentreman.

Indikator saking ginem menika wonten ing tembung katentreman. Tembung katentreman wonten ginem ing nginggil menika ngemu teges bilih Srikandhi menika gadhah kawajiban ngayomi dhumateng warga wonten ing Pakuwon Glagah Tinunu, tembung menika ugi ingkang dados indikator piwulang ngayomi.

Gayut kaliyan piwulang moral ingkang wonten gayutanipun tiyang kaliyan tiyang saking serat pakeliran sedalu natas *Lakon Karna Tanding* anggitanipun Salam Purwa Sutapa menika gadhah piwulang babagan ngayomi dhumateng tiyang sanes utawa kawulane. Pethikanipun menika ugi wonten malih, badhe kaserat wonten ngandap menika.

*“Ya abot-abote kakang semar aku **pinercaya rumeksa katentremaning Pakuwon galagah Tinunu**, saka telik sandi upayaning Kurawa. Nadyanta iku sifating kadang nanging uga perlu disujanakake, kakang!” (Serat Pakeliran Sedalu Natas, kaca 103)*

Pethikan ingkang wonten ing nginggil menika ginemipun Srikandi dhumateng Semar. Saking ginem menika Srikandhi ngendika bilih kawajiban damel tentreming ing Pakuwon Glagah Tinunu menika boten gampil mila ingkang utami menika tentreming kawulane. Saking pangandika wonten ginem menika Srikandhi ngayaih jejibahan ingkang abot anggenipun ngayomi kawulane supados tentrem sanajan kedah sujana dhumateng kadangipun piyambak inggih menika Sanjaya.

Indikator pwulang moral bab ngayomi menika wonten ing ginem ing nginggil menika, Ginem wonten ing nginggil menika ngemu teges bilih ngayomi kawula menika ingkang utami bilih upayaning Kurawa menika maneka warna kangge cara numpes Pakuwon Glagah Tinunu ingkang dipunjagi dening Srikandhi. Wonten ginem menika saged dipunteges bilih Srikandhi menika pinilih ngayomi kawulane ing Pakuwon Glagah Tinunu katimbang pitados dhumateng Sanjaya.

Saking *indikator- indikator* wonten nginggil menika panganggit kanthi cetha paring piwulang saking ginem para paraga ing serat pakeliran sedalu natas *Lakon Karna Tanding* anggitanipun Salam Purwa Sutapa menika. Wonten piwulangipun bilih tanggung jawab saking satriya ingkang kedah ngayomi kawulane wonten papan Pakuwon Glagah Tinunu ingkang dipunsandang dening Srikandi menika boten gampil, kedah ngayomi kanthi jiwa raganipun saha kathi waspada anggenipun ngayomi saking para mungsuh ingkang damel angkaramurka wonten Pakuwon Glagah Tinunu. Sanajan ingkang dipunsujana menika kadangipun piyambak menawi badhe damel cilakaning kawulane kedah dipunsirnaken, amargi ancasing ngayomi menika damel tentreming kawulanipun.

8. Atur Panuwun Dhumateng Tiyang Sanes

Atur panuwun menika awujud saking paring ganjaran dhumateng tiyang sanes. Atur panuwun menika kedah saking ing jati diri tiyang piyambak amargi atur panuwun menika saged damel bebungah kangge tiyang sanes. Atur panuwun menika asring dipunaturkaken saksampun tiyang sanes biyantu, mila saking

menika kangge awujud rasa pakurmatan dhumateng tiyang sanes kedah atur panuwun.

Gayut kaliyan piwulang moral ingkang wonten gayutanipun tiyang kaliyan tiyang wonten ing serat pakeliran sedalu natas *Lakon Karna Tanding* anggitanipun Salam Purwa Sutapa menika wonten piwulang moral babagan atur panuwun dhumateng tiyang sanes. Piwulang menika badhe kaserat wonten ngandapa menika.

“Adhuh kakang dipati Awangga, sewu-sewu ngaturaken agunging panuwun, kanthi kasagahan paduka minangkani jejibahan dados senapatining kadang Kurawa sayekti saget anyembuhaken pepesing banyuning angga ingkang rayi ing Ngastina. Inggih kanthi kakang Adipati Awangga jumeneng Senapati ari paduka saget anjagekaken badhe pikantuk kamimpangan,” ... (Serat Pakeliran Sedalu Natas, kaca 19)

Saking pethikan ing nginggil menika ginemipun Prabu Duryudana ingkang paring panuwun dhumateng Adipati Karna, bilih Adipati Karna sampun atur pangaksama dhumateng piyambakipun saha sampun paring pangapunten saking Kartamarma ingkang boten trapsila. Ingkang utama menika Prabu Duryudana atur panuwun bilih Adipati Karna menika ugi sampun kersa dados senopatine para Kurawa anggenipun ngayahi perang Bharatayuda tetandhingan lawan para Pandhawa.

Indikator wonten ginem ing nginggil menika wonten ing ukara sewu-sewu ngaturaken agunging panuwun, kanthi kasagahan paduka minangkani jejibahan dados senapatining kadang Kurawa, ukara menika ngemu teges bilih Duryudana menika etur panuwun dhumateng Adipati Karna ingkang sampun purun dados senopatine Kurawa.

Gayut kaliyan piwulang moral ingkang wonten gayutanipun tiyang kaliyan tiyang wonten ing serat pakeliran sedalu natas *Lakon Karna Tanding* anggitanipun Salam Purwa Sutapa menika wonten piwulang moral babagan atur panuwun dhumateng tiyang sanes. Pethikan babagan piwulang moral atur panuwun dhumateng tiyang sanes menika wonten malih ing serat pakeliran sedalu natas *Lakon Karna Tanding* anggitanipun Salam Purwa Sutapa, pethikan menika badhe kaserat wonten ing ngandap menika.

“Syukur sakethi jumurung sewu-sewu tansah ngaturaken agenging panuwun kaka Prabu, dene ngantos semanten anggenipun, kaka Prabu tansah anjangkung dhateng para kadang Pandhawa.”
... (*Serat Pakeliran Sedalu Natas*, kaca 47)

Pethikan ingkang wonten ing nginggil menika ginemipun Putadewa dhumateng Prabu Kresna bilih Prabu Kresna menika sampun kersa purun bebela utawa anjangkung dhumateng para Pandhawa. Saking ginem menika sampun cetha bilih atur panuwun Puntadewa dhumateng Prabu Kresna ingkang sampun purun biyantu, ukara menika dipunserat kandel wonten ginem ing nginggil.

Indikator wonten ginem ing nginggil menika wonten ing ukara syukur sakethi jumurung sewu-sewu tansah ngaturaken agenging panuwun kaka Prabu,, ukara menika ngemu teges bilih Puntadewa menika atur panuwun dhumateng Kresna ingkang sampun purun bebela dhumateng Pandawa.

Gayut kaliyan piwulang moral ingkang wonten gayutanipun tiyang kaliyan tiyang wonten ing serat pakeliran sedalu natas *Lakon Karna Tanding* anggitanipun Salam Purwa Sutapa menika wonten piwulang moral babagan atur panuwun dhumateng tiyang sanes. Pethikan babagan piwulang moral atur panuwun dhumateng tiyang sanes menika wonten malih ing serat pakeliran sedalu natas

Lakon Karna Tanding anggitanipun Salam Purwa Sutapa, pethikan menika badhe kaserat wonten ing ngandap menika.

“Inggih kaka Prabu ing Dwarawati, ari paduka kula ngaturaken gunging panuwun, kaka Prabu” ... (Serat Pakeliran Sedalu Natas, kaca 49)

Pethiakan ingkang wonten ing nginggil menika ginemipun Drethajumpena dhumateng Prabu Kresna. Saking ginem menika Drethajumpena atur panuwun kalawan Prabu Kresna bilih sampun atur bela sungkawa dhumateng sedanipun kanjeng rama Drethajumpena wonten perang Bharatayuda saha memuji dhumateng Gusti supados sedaya tindak lelampahan wonten dunya dipuntampi dening Gusti.

Indikator wonten ginem ing nginggil menika wonten ing ukara ari paduka kula ngaturaken gunging panuwun, ukara menika ngemu teges bilih Drethajumpena menika atur panuwun dhumateng Kresna ingkang sampun purun bela sungkawa dhumateng sedanipun kanjeng rama Drethajumpena.

Gayut kaliyan piwulang moral ingkang wonten gayutanipun tiyang kaliyan tiyang wonten ing serat pakeliran sedalu natas *Lakon Karna Tanding* anggitanipun Salam Purwa Sutapa menika wonten piwulang moral babagan atur panuwun dhumateng tiyang sanes. Pethikan babagan piwulang moral atur panuwun dhumateng tiyang sanes menika wonten malih ing serat pakeliran sedalu natas *Lakon Karna Tanding* anggitanipun Salam Purwa Sutapa, pethikan menika badhe kaserat wonten ing ngandap menika.

“Wadhuh kanjeng rama, ngaturaken gunging panuwun ingkang tanpa upami.” (Serat Pakeliran Sedalu Natas, kaca 69)

. Pethikan ingkang wonten ing nginggil menika ginemipun Prabu Duryudana dhumateng Prabu Salyapati, saking ginem menika Prabu Duryudana atur panuwun dhumateng Prabu Salyapati bilih Prabu Salyapati menika sampun purun dados kusir senopati negara Ngastina ingkang dados panyuwunanipun Karna piyambak.

Indikator wonten ginem ing nginggil menika wonten ing ukara ngaturaken gunging panuwun ingkang tanpa upami. ukara menika ngemu teges bilih Duryudana menika atur panuwun dhumateng Prabu Salyapati ingkang sampun purun dados kusir senopati negara Ngastina ingkang dados panyuwunanipun Karna piyambak.. dados kusir senopati negara Ngastina ingkang dados panyuwunanipun Karna piyambak.

Saking *indikator – indikator* wonten nginggil panganggit menika badhe babar piwulang moral ingkang wonten gaytanipun tiyang kaliyan tiyang saking serat pakeliran sedalu natas *Lakon Karna Tanding* anggitanipun Salam Purwa Sutapa babagan piwulang atur panuwun dhumateng tiyang sanes. Saking ginem para paraga wonten ing nginggil menika sapun cetha bilih tiyang menika kedah atur panuwun kaliyan tiyang sanes amargi sampun dipunbiyantu dening tiyang sanes, atur panuwun menika awujud ganjaran saha pakurmatan dhumateng tiyang ingkang sampun biyantu. Piwulang menika ugi sami kaliyan piwulang agama saha piwulang saking para leluhur ingkang sampun dipunwulang saking kalabiyen. Ancasipun atur panuwun menika boten sanes kangge damel tentrening pagesangan bebrayan.

9. Paring Pangapura Dhumateng Sesami

Paring pangapura menika tanda bilih tiyang menika sampun nampi pangapura saking tiyang sanes. Paring pangapura dhumateng tiyang sanes menika saged damel tentrem ing gesang bebrayan amargi saged ugi damel rukun kaliyan sesami. Wontene pangapunten saking tiyang menika saged damel perkara ingkang dipundamel saged pungkasan boten wonten perkara malih. Paring pangapura dhumateng tiyang sanes menika kanthi manah ingkang ikhlas supados perkawis menika pungkasan saha boten wonten perkawis malih saking tiyang menika, semanten ugi kaliyan tiyang ingkang dipunparing pangapura kedah purun boten bade ngambali malih kalepatanipun.

Gayut kaliyan piwulang moral ingkang wonten gayutanipun kaliyan tiyang sanes babagan paring pangapura wonten ing serat pakeliran sedalu natas *Lakon Karna Tanding* anggitanipun Salam Purwa Sutapa badhe dipunserat pethikan ing ngandap menika.

Prabu Duryudana

“Kakang dipati, ingkang agung pangaksama ndika dateng pun Aswatama, kakang”. (Serat Pakeliran Sedalu Natasa, kaca 18)

Adipati Karna

“Kawula nuwun inggih yayi, malah dawah kosok wangsul, rakanta ingkang nyuwun pangaksama dateng yayi Prabu, bawanipun rakanta tiyang ingkang brangasan, ngantos nilar dateng subasita lan rehing tatakrami.” (Serat Pakeliran Sedalu Natasa, kaca 19)

Saking pethikan ing nginggil menika ginem pararaga wonten serat pakeliran sedalu natas *Lakon Karna Tanding* anggitanipun Salam Purwa Sutapa menika Prabu Duryudana dhumateng Adipati Karna bilih wonten ing ginem

menika Prabu Duryudana ngendika nyuwun pangapura dhumateng Adipati Karna amargi saking kalepatanipun Kartamarma ingkang boten gadhahi tatakarama wonten ing pasewakan, ingkang utami dhumateng Adipati Karna. Mila Adipati Karna paring pangapura dhumateng kaluputanipun Kartamarma.

Ukara ingkang dados indikator piwulang bab paring pangapura menika kaserat kandel wonten ginem ing nginggil menika. Ukara menika gemu teges bilih Duryudana menika saestu nyuwun pangaputen awit saking tumindak Kartamarma ingkang boten trapsila dhumateng Adipati Karna.

Gayut kaliyan piwulang moral ingkang wonten gayutanipun tiyang kaliyan tiyang wonten ing serat pakeliran sedalu natas *Lakon Karna Tanding* anggitanipun Salam Purwa Sutapa menika wonten piwulang moral babagan paring pangapura dhumateng sesami. Pethikan babagan piwulang moral paring pangapura dhumateng sesami menika wonten malih ing serat pakeliran sedalu natas *Lakon Karna Tanding* anggitanipun Salam Purwa Sutapa, pethikan menika badhe kaserat wonten ing ngandap menika.

“Iya yayi, agung pangapuraningsun tumrap jeneng para sakloron.”(*Serat Pakeliran Sedalu Natas*, kaca 26)

Wonten ing pethikan ing nginggil menika ginem Prabu Suryagupala dhumateng Prabu Duryudana bilih wonten ginem menika Prabu Suryagupala menika nyuwun pangapunten dhumateng Prabu Duryudana amargi saking solah bawa ingkang nyerang trapsilaning lampah, Saking ginem menika Prabu Duryudana menika paring Pangapura saking kalepatan ingkang boten trapsila punika.

Ukara ingkang dados indikator piwulang paring pangapura dhumateng sesami menika kaserat kandel wonten ginem ing nginggil menika. Ukara ingkang kaserat kandel menika ngemu teges pangapuranipun Duryudana dhumateng Suryagupala ingkang sampun boten trapsilaing lampah. Mila ginem menika kalebet piwulang moral bab paring pangapura dhumateng sesami.

Saking *indikator- indikator* wonten nginggil menika panganggit badhe babar piwulang moral ingkang wonten gayutanipun tiyang kaliyan tiyang babagan piwulang moral paring pangapura dhumateng tiyang sanes ingkang wonten ing serat pakeliran sedalu natas *Lakon Karna Tanding* anggitanipun Salam Purwa Sutapa. Ingkang sampun kaserat wonten ing nginggil punika bilih tiyang menika menawi gadhah kalepatan kaliyan tiyang sanes kedah nyuwun pangapura, kosok wangsulipun menawi tiyang sampun nyuwun pangapura, kedah paring pangapura dhumateng tiyang ingkang sampun nyuwun pangapura. Piwulang menika sami kaliyan piwulang agama islam ingkang mulang bilih tiyang menika kedah paring pangapura dhumateng tiyang sanes amargi Gusti ingkang akarya jagad menika saged paring pangapura dhumateng kawulanipun dados kawulanipun kedah saged paring pangapura dhumateng sesami. Saking laku paring pangapura saha nyuwun pangapura menika saged damel rukun ing gesang bebrayan amargi perkawis menika saged pungkasan.

10. Rerembuga (Musyawarah)

Remrebugan menika kempalipun tiyang ingkang gadhah ancag ngarembag perkawis, parembagan cara perang, saha sanesipun ingkang gadhah ancag kangge sesarengan. Rerembuga (musyawarah) menika dipuntindakan

dening tiyang kathah supados angsal ancas ingkang sami amargi saben tiyang menika gadhah cara ingkang benten – benten mila wontene rerembugan menika supados cara – cara ingkang wonten saged dados satunggal ancasipun.

Gayutan kaliyan piwulang moral ingkang wonten gayutanipun tiyang kaliyan tiyang sanes babagan rerembugan wonten ing serat pakeliran sedalu natas *Lakon Karna Tanding* anggitanipun Salam Purwa Sutapa badhe dipunserat pethikanipun ing ngandap menika.

Prabu Kresna

“Yayi Samiaaji, kanthi majengipun yayi Werkudara ingkang dereng tampi panudingipun Sang Senapati, mbok manawi ing mangke mboten badhe pinanggih kaliyan Senapati Kurawa.” (Serat Pakeliran Sedalu Natas, kaca 53)

Prabu Puntadewa

“La jeng ing mangke kados pundi murih prayogining lampah kaca Prabu ?” (Serat Pakeliran Sedalu Natas, kaca 53)

Prabu Kresna

*“Nuwun inggih yayi manawi makaten kersanipun yayi Samiaji, mboten wonten awonipun manawi pun kakang mangke **badhe nyuwun wawasanipun Sang Senapati.**” (Serat Pakeliran Sedalu Natas, kaca 53)*

Dresthajumpena

“Nuwun inggih kaca Prabu, mboten wonten malih ingkang pantes mapagaken yudanipun kakang Basukarna kejawi kadang kula werdha kakang mas Janaka. Nanging kaca Prabu ing kalenggahan punika kakang rnas rmboten katingal ing pasanggrahan mriki, kaca prabu.” (Serat Pakeliran Sedalu Natas, kaca 54)

Prabu Kresna

“We lha dalah, teka pratitis banget sing dadi panudingmu yayi, yo eling-eling wiwit lair mula wis pinaringan pusaka dening para Jawata, hang awujud pusaka kaprajuritan. Sang Senapati yenta wis ana keparenge Sang Senapati nuding marang yayi Janaka, nadyanta ing dina iki uga yayi Janaka ora ana, pun kakang kang bakal angupadi marang yayi Janaka. Nanging sadurunge ayo ngripih kadangmu

Werkudara luwih dhisik, lan nganggo gelar baris apa, iki mangko yayi ? ”
(Serat Pakeliran Sedalu Natas, kaca 54)

Dresthajumpena

“Nuvvun inggih kaka Prabu ing mangke ri paduka badhe angginaken gelar basis kanthi wangun Garudha Nglayang kaka Prabu.” (Serat Pakeliran Sedalu Natas, kaca 54)

Prabu Kresna

“Yayi, kaya luwih prayoga yen kabeh wis padha siyaga. Ayo tumuli enggal-enggal metu palagan yayi, yayi Samiaji rakanta nyuwun pamit, badhe medal ing palagan Tegal Kuru Kasetra”. (Serat Pakeliran Sedalu Natas, kaca 54)

Prabu Puntadewa

“Nuwun inggih sumangga kaka Prabu, mugi tansah jaaa para kadang Pandhawa.” (Serat Pakeliran Sedalu Natas, kaca 54)

Saking pethikan wonten ing nginggil punika ginem ingkang saweg rerembukan Prabu Kresna, Dresthajumpena saha Prabu Puntadewa, wonten ginem menika rerembukan menika ngarembag perang ing palagan amargi saking para Kurawa sampun wiwiti perang Baratayudha ingkang ngutus ratu saking negara sabrang. Parembagan menika ngarembag cara perang ingkang badhe dipuntindaken dening para Pandhawa kangge perang tandhing kaliyan para Kurawa, ingkang dados senopati inggih menika Dresthajumpena.

Ingang dados indikator inggih menika saking ginem ing nginggil, menawi saged dipuntingali ginem – ginem ing nginggil menika saweg nindake rerembukan. Wonten ginem ing nginggil menika wonten ginem Puntadewa ingkang nyuwun priksa dhumateng Prabu Kresna babagan perang Bharatyuda ingkang sawg kialampahan, pitakenan Puntadewa menika dipunwangsul dhumateng Prabu Kresna bilih tata cara perang Bharatyuda menika

dipunpasrahaken dhumateng Dresthajumpena ingkang nyandang senopati dinten menika, saking ginem menika dados pituduh bilih ginem menika saweg rerembungan (Musyawarah).

Saking *indikator* ing nginggil menika panganggit bade babar piwulang moral babagan rerembungan, sampun cetha bilih saking ginem menika paraga saweg nindake rerembukan cara perang tandhing kaliyan para Kurawa ingkang sampun wiwiti perang ing palagan. Panganggit badhe paring piwulang bilih perang menika ugi kedah rerembungan rumiyin kangge anggsal ancas ingkang sami, dados saged tetandhingan dhumateng mungsuh saha boten namung perang ingkang boten ngangge tatanan ananging saged perang ingkang satiti anggenipun adu jaja dhumateng mungsuh. Wonten mriki ugi panganggit paring piwulang bilih rerembungan menika saged damel tiyang menika boten kanthi cara piyambak – piyambak ananging manut kaliyan ingkang dipunugemi menika cara ingkang sampun dipunrembag kangge kekajengan sesami.

11. Katresnan

Tembung tresna menika asring dipunpirengaken wonten ing tiyang gesang awit tiyang gesang menika gadhah pangraos tresna dhumateng tiyang sanesipun, kewan, saha menapa kemawon ingkang wonten ing dunya menika. Tresna menika saged dhumateng menapa kemawon ingkang saged dipuntresnani dening tiyang menika. Tembung katresnan utawa tresna menika wonten ing basa Indonesia dipunsebat *cinta*. Tembung cinta saking basa sansekerta menika cit tegese think (memikirkan) utawa eling - eling. Dados tiyang ingkang saweg nandang katresnan

menika asring eling – eling ingkang dipuntresnani (Endraswara, 2013 : 201). Wonten ing serat pakeliran sedalu natas *Lakon Karna Tanding* piwulang katresnan ingkang wonten inggih menika katresnan tiyang dhumateng tiyang, kulawarga, saha negara.

Gayutan kaliyan piwulang moral ingkang gayutanipun tiyang sanes babagan katresnan ingkang wonten ing serat pakeliran sedalu natas *Lakon Karna Tanding* anggitanipun Salam Purwa Sutapa. Piwulang moral babagan katresnan menika badhe kaserat wonten ing ngandap menika.

*“Ya ta yayi, yenta gedhe pangemanmu marang pun kakang amarga ya awit saka gedhene kasoking **katresnanmu marang pun kakang**. Kanthi mengkono pun kakang ora sido madeg Senapati. Yayi-yai ayo tumuli enggal-enggal manjing ing papreman, tampanana brantangingsun, yayi-yayi!”* (Serat Pakeliran Sedalu Natas, kaca 78)

Saking pethikan wonten ing nginggil menika ginemipun Adipati Karna dhumateng Dewi Surtikanthi ngendika bilih Adipati Karna ngelem – elem Dewi Surtikathi ingkang nandang pangraos boten sae saking pangimpen ingkang tembe kalampahan, mila Dewi Surtikathi matur dhumateng Adipati Karna babbagan madeg senapati ingkang dipunsandang. Ananging wonten ginem menika Adipati Karna paring wejangan bilih kalampahan ingkang dipunsandang menika boten sios, kangge damel senenging raos Dewi Surtikathi supados boten pangraos ingkang boten sae, Adipati Karna ugi mangertos Dewi Surtikathi nandang kanthi mekaten amargi saking tresnanipun Dewi Surtikanthi dhumateng Adipati Karna.

Wonten ginem ing nginggil menika ingkang dados indikator piwulang katresnan menika kaserat kandel, teges tembung katresnan wonten ing nginggil menika awujud tresnane Dewi Surthikathi ingkang saking tresnane dhumateng Adipati Karna, mila Dewi Surthikanthi ngantos angsal pangimpen ingkang boten

sae, ingkang dadosaken manah Dewi Surthukathi menika boten lila menawi garwanipun pejah wonten palagan.

Gayutan kaliyan piwulang moral ingkang gayutanipun tiyang sanes babagan katresnan ingkang wonten ing serat pakeliran sedalu natas *Lakon Karna Tanding* anggitanipun Salam Purwa Sutapa. Piwulang moral babagan katresnan menika badhe kaserat wonten ing ngandap menika.

“Yayi-yayi muskaraning pun kakang, bawane sira wanita ingkang krubyuk kabotan pinjung, teka semono gedhene kasoking katersnanmu marang pun kakang.”(Serat Pakeliran Sedalu Natas, kaca 79)

Pethikan ingkang wonten ing nginggil menika ginem saking Adipati Karna ingkang badhe nilar garwanipun wonten ing madya palagan. Saking ginem menika Adipati Karna ngendika bilih garwanipun Dewi Surtikanthi menika wanita ingkang krubyuk kabotan pinjung teka saking kasoking katresnanipun dhumateng Adipati Karna. Maksud ginem menika Dewi Surtikanthi saking tresnanipun dhumateng Adipati Karna, mila Adipati Karna menika rumaos garwanipun ngantos krubyuk kabotan pinjung tegese kabotan menawi kelangan ingkang dipuntresnani inggih menika garwanipun. Saking tresnanipun Dewi Surtikanthi ugi boten purun menawi Adipati Karna dados senopatine Kurawa amargi Dewi Surthikathi menika gadhah manah boten sae dhumateng lelampahan ingkang dipunsandang Adipati karna.

Indikator saking ginem ing nginggil menika ingkang dados pratanda piwulang bab katresnan wonten ing ginem Adipati Karna ingkang ngendika kasoking katresnanmu ukara menika ngemu teges bilih ingkang tresna sanget inggih menika ingakng garwa Adipati Karna, wonten ginem sakderengipun

garwanipun Adipati Karna menika sampun rumaos saking pangimpen bilih Adipati Karna menika ajeng pejah wonten medan palagan mila saking tresnanipun ingkang garwa menika boten lila menawi Adipati Karna menika madeg senopati. Pratanda bilih katresnan menika kalebet ing piwulang moral ingkang wonten gayutanipun tiyang kaliyan tiyang sanes/sosial inggih menika wujud tresnanipun Surtikanthi dhumateng Adipati Karna.

Gayutan kaliyan piwulang moral ingkang gayutanipun tiyang sanes babagan katresnan ingkang wonten ing serat pakeliran sedalu natas *Lakon Karna Tanding* anggitanipun Salam Purwa Sutapa. Piwulang moral babagan katresnan menika badhe kaserat wonten ing ngandap menika.

Raden Warsasena

“Mboten rama, iba loking akathah dhateng ingkang putra, ing atasipun ingkang werdha kewala kersa ing payudan, lajeng kula pinangka sipating mudha mboten subyantu punika kados pundi, rama. Sadaya kala wau ingkang putra namung nuhoni pangudang paduka, taruna ngungkulana bapa, kanjeng rama, rumaos sinika ing batos kula, kanjeng rama. Menawi ingkang putra mboten pinarengaken ndherek angapit-apit jumenengipun kanjeng rama angawaki senapati mangka yudaning kewuh.

Kanthi makaten badhe anyembuh suka bingahing manahipun ingkang putra, manawi kula tansah cecaketan kalian paduka kanjeng rama, sanadyanta kedah nguningani muncrating ludira, gumlundunging mustaka labet pakarti kejeming paprangan.

Warsakusuma

*“Inggih rama sanadyanta ingkang putra kabeh kedah lebur tumpur, paripaos kinarya tawuring Bharatayuda, kanthi **rila legawaning manah**. Mugi kalilanana ingkang putra ndherek satindak paduka, kanjeng rama.” (Serat Pakeliran Sedalu Natas, kaca 82-83)*

Pethikan ingkang wonten ing nginggil menika ginemipun Adipati Karna dhumateng putra inggih menika Raden Warsasena saha Warsakusuma. Wonten ginem menika ngendikaken bilih putra Sakloron ajeng derek perang Baratayudha

wonten ing palagan bebarengan kaliyan rama Adipati Karna. Saking ginem menika saged ngemu teges bilih putra sakloron menika gadhah katresnan ingkang linuwih bilih ajeng biyantu dhumateng rama, supados gampil anggenipun nandang lelampahan perang Baratyudha ingakng badhe kalampahan.

Wonten ginem ing nginggili ingkang dados indikator piwulang katresnan kaserat kandel, ukara ingkang kaserat kandel menika saking ginem Warsasena menika ngemu teges bilih piyambakipun menika rumaos sinika dhumareng rama menawi boten biyantu rama, mila saking tresnaipun Warsasena dhumateng dhumateng rama anggenipun biyantu kanthi manah ingkang lila ugi purun ngantoh pejah wonten ing palagan kagem namung kagem biyantu rama. Sedaya ingkang dipuntindakaken Warsasena menika namung awujud tresnanipun Warsasena dhumateng rama Adipati Karna. putra ingkang sanesipun inggih menika Warsakusuma ugi lila legawa derek perang Bharatayuda kangge biyantu rama saha lila menawi piyambakipun menika ngantos pejah wonten perang menika kangge biyantu rama Adipati Karna.

Gayutan kaliyan piwulang moral ingkang gayutanipun tiyang sanes babagan katresnan ingkang wonten ing serat pakeliran sedalu natas *Lakon Karna Tanding* anggitanipun Salam Purwa Sutapa. Piwulang moral babagan katresnan menika badhe kaserat wonten ing ngandap menika.

*“Ya jagad, ya dewa bathara, semono kang dadi **katresnane** si adhi marang pun kakang, ngungkuli marang garwa. ...”*(Serat Pakeliran Sedalu Natas, kaca 86)

Pethikan ingkang wonten ing nginggil menika ginemipun Adipati Karna dhumateng adhi Jayarata saha Durta. Saking ginem menika ngendika bilih

katresnanipun adhi menika ngungkuli dhumateng garwa bilih adhi Jayarata kaliyan Durta menika saguh biyantu dhumateng Adipati Karna ingkang nandang lelampahan dados senpati Kurawan wonten ing perang Baratayudha. Awujud tresnaipun adhi Jayarata saha Durta menika purun biyantu kadangipun menika Adipati Karna kanthi lilaning manah, amargi adhi menika sampun purun biyantu mila Adipati Karna ngantos ngendika bilih tresnanipun adhi menika ngungkuli tresnanipun dhumateng garwanipun.

Inggang dados indikator piwulang katresnan menika saking ukara semono kang dadi katresnane si adhi marang pun kakang, ngungkuli marang garwa, ukara menika pituduh bilih Jayarata saha Durta menika gadhah katresnan ingkang ngungkuli dhumateng garwanipun amargi purun biyantu kanthi iklasing manah dhumateng Adipati Karna.

Gayutan kaliyan piwulang moral ingkang gayutanipun tiyang sanes babagan katresnan ingkang wonten ing serat pakeliran sedalu natas *Lakon Karna Tandhing* anggitanipun Salam Purwa Sutapa. Piwulang moral babagan katresnan menika badhe kaserat wonten ing ngandap menika.

“Ora yayi, amarga jeneng sira iku garwane adhiku kang ndak tresnani, sepisan meneh yayi, baliya wae matura marang garwamu yayi Janaka, lamun pun kakang wis ngenteni!” (Serat Pakeliran Sedalu Natas, kaca 115)

Pethikan ingkang wonten ing nginggil menika ginemipun Adipati Karna dhumateng Srikandhi, saking ginem menika Adipati Karna nyuwun Janaka garwa Srikandhi ingkang kedah perang tandhing kaliyan Adipati Karna, amargi Adipati Karna eman dhumateng Srikandhi bilih boten sejatosipun ingkang perang tandhing menika Srikandhi ananging Janaka ingkang kedah perang tandhing kalawan

Adipati Karna, mila Adipati Karna ngendika jeneng sira iku garwane adhiku kang ndak tresnani. Amargi saking tresnanipun Adipati Karna dhumateng para kadangipun menika Srikandhi mila saking perang tading ingkang saweg kalampahan menika Adipati Karna menika boten purun perang tandhing kalawan Srikadhi bilih kedah perang tandhing kaliyan Janaka.

Gayutan kaliyan piwulang moral ingkang gayutanipun tiyang sanes babagan katresnan ingkang wonten ing serat pakeliran sedalu natas *Lakon Karna Tanding* anggitanipun Salam Purwa Sutapa. Piwulang moral babagan katresnan menika badhe kaserat wonten ing ngandap menika.

*“Gupuh-gupuh Dewi Kunthi hangrasi mring ingkang putra Raden Harjuna, eling-eling Sang Dewi dahat kelangkung ing **tresnanira dateng ingkang putra**, teka mangkana pangudasmaraaning driya yenta kawijil ing lesan.”*(Serat Pkeliran Sedalu Natas, kaca 124)

Pethikan ingkang wonten ing nginggil menika saking pocapan dalang ingakng paring katerangan Dewi Kunthi ingkang nyuwun tumekaning putra ingkang dipuntresnani supados sowan wonten ing ngarsani ibu Dewi Kunthi. Tembung tresna ing ginem wonten nginggil menika pituduhaken bilih ibu Dewi Kunthi menika tresna dhumateng para putra, mila wonten ing pocapan dipungambaraken supados sedaya pamaos mangertos bilih ibu Dewi Kunthi menika tresna sanget dhumateng para putranipun.

Gayutan kaliyan piwulang moral ingkang gayutanipun tiyang sanes babagan katresnan ingkang wonten ing serat pakeliran sedalu natas *Lakon Karna Tanding* anggitanipun Salam Purwa Sutapa. Piwulang moral babagan katresnan menika badhe kaserat wonten ing ngandap menika.

“... Janaka mung kelangan Guru wae aboting panandhang kok ngungkuli kelangan anak. ...” (Serat Pakeliran Sedalu Natas, kaca 126)

Pethikan ingkang wonten ing nginggil menika ginemipun Kunthi dhumateng Janaka ingkang saweg paring wejangan bilih anggenipun nandang susah dhumateng Resi Durna menika linuwih saking nandang susah kelangan putranipun. Saking ginem menika saged wonten maksudipun inggih menika tresnaipun Janaka dhumateng guru nira Resi Durna menika ngungkuli dhumateng tresnanipun putra. Ukara aboting panandang menika ingkang dados pituduh bilih Janaka menika tresna dhumateng Resi Durna ingkang pejah wonten ing perang Bharatayuda, linuwih wonten saklajengipun wonten ukara ngungkuli kelangan anak ingkang ngemu teges bilih tresnanipun Janaka dhumateng Resi Durna menika ngungkuli tresnanipun dhumateng putra.

Gayutan kaliyan piwulang moral ingkang gayutanipun tiyang sanes babagan katresnan ingkang wonten ing serat pakeliran sedalu natas *Lakon Karna Tanding* anggitanipun Salam Purwa Sutapa. Piwulang moral babagan katresnan menika badhe kaserat wonten ing ngandap menika.

*“... Amarga temen – temen keng raka ing Dwarawati iku **tresna** marang anak – anaku Pandhawa” (Serat Pakeliran Sedalu Natas, kaca 130)*

Pethikan ingkang wonten ing nginggil ginemipun Yamanwidura dhumateng Janaka ingkang ngendika bilih Kresna menika boten dukani dhumateng Pandhawa ananging tresna dhumateng para kadang Pandhawa, sejatosipun Prabu Kresna menika bebela dhumateng para Pandhawa supados saged menang anggenipun perang tandhing kalawan para Kurawa ing perang Bartayudha. Wejangan wonten ing ginem menika wejangan kangge Pandhawa khususipun Janaka ingkang tembe rumaos dipundukani dhumateng Prabu Kresna

ananging Yamanwidura paring wejangan bilih ingkang dipuntindakake Prabu Kresna menika boten dukani ananging amargi tresna dhumateng para Pandhawa.

Gayutan kaliyan piwulang moral ingkang gayutanipun tiyang sanes babagan katresnan ingkang wonten ing serat pakeliran sedalu natas *Lakon Karna Tanding* anggitanipun Salam Purwa Sutapa. Piwulang moral babagan katresnan menika badhe kaserat wonten ing ngandap menika.

*“Ngger Karna, Basusena putraku kang **ndak tresnani**, lerena nggon mu dadi Senopati ya ngger, ayo tumuli ndak gandheng manunggal lawan adhi – adhimu para Pandhawa, ...”*(Serat Pakeliran Sedalu Natas, kaca 135)

Pethikan ingkang wonten ing nginggil menika ginemipun Kunthi dhumateng Adipati Karna ingkang nyuwun Adipati Karna menika manunggal kaliyan para Pandhawa saha nilaraken lelampahan dados senopati para Kurawa, amargi tresnaipun Kunthi dhumateng Adipati Karna. Saking ginem wonten nginggil menika maksudipun inggih menika saking tresnanipun Kunthi dhumateng Adipati Karna mila Kunthi nyuwun suapdos manunggal kaliyang para kadangipun, saha Kunthi menika boten purun ningali Adipati Karna menika pejah wonten perang Bharatayuda.

Gayutan kaliyan piwulang moral ingkang gayutanipun tiyang sanes babagan katresnan ingkang wonten ing serat pakeliran sedalu natas *Lakon Karna Tanding* anggitanipun Salam Purwa Sutapa. Piwulang moral babagan katresnan menika badhe kaserat wonten ing ngandap menika.

*“Yayi, yayi kadange pun kakang kang **tresnani**, yayi ora sah ngreronce tembung kang ngeres-eresi atine pun kakang, yayi, pancen wis kinodrat dening Jagad lamunta jeneng sira lawan pun kakang iku kinodratake dadi satriya, ...”*(Serat Pakeliran Sedalu Natas, kaca 148)

Pethikan ingkang wonten ing nginggil menika ginemipun Janaka dhumateng Adipati Karna ingkang ngendika bilih Adipati Karna dipunsuwun kempal manunggal kaliyan para Pandhawa bilih Adipati Karna menika dados pembayunipun para Pandhawa, amargi saking tresnanipun para Pandhawa dhumateng Adipati Karna mila dipunsuwun kempal manunggal. Wonten ginem ing nginggil meika tembung tresna ingkang dingendikake Adipati Karna dhumateng Janaka menika awujud tresnanipun Adipati Karna dhumateng Janaka dados kadangipun saha kangge ngerem – rem Janaka bilih Janaka menika sampun diaku adhi ananging merga Adipati Karna menika kedah netepi lelampahan dados senopati Kurawa mila lelampahan menika kedah kalaksanan sanaja ingkang dipuntandhing menika kadang kandung piyambak.

Saking *indikator* wonten ing nginggil menika panganggit menika babar piwulang moral ingkang wonten gayutanipun kaliyan tiyang sanes wonten ing serat pakeliran sedalu natas *Lakon Karna Tanding* anggitanipun Salam Purwa Sutapa babagan piwulang katresnan dhumateng tiyang sanes. *Indikator – indikator* wonten ing nginggil samapun langkung cetha bilih katresnan tiyang menika saged dhumateng kaluarga, garwa, sanak kadang, guru, saha sanesipun. Katresnan menika saged kalampahan dhumateng sinten mawon saha dhumateng sinten mawon amargi katresnan menika sampun dados sifatipun tiyang gesang kangge gesang bebrayan. Katresnan ugi saged dadosaken tiyang boten eling kaliyan piyambakipun saha kulawarganipun amargi saking tresnanipun tiyang dhumateng tiyang sanes menika, tuladhanipun saking ginemipun Kunthi dhumateng Janaka wonten serat pakeliran sedalu natas menika ingkang ngendika

bilih Janaka menika anggenipun nandang duka dhumateng Resi Durna menika linuwih nandang duka dhumateng putra piyambak. Saking ginem menika saged pamundutan piwulang bilih katresnan tiyang menika benten – benten gumantung tiyang menika anggenipun nandang katresnan dhumateng tiyang sanes. Inggang baku bilih menawi tiyang sanes menika anggenipun nandang katresnan menika supados saged gesang bebrayan kanthi mujudaken gesang inggang tata titi tentrem.

12. Atur Panglipur Dhumateng Sesami

Piwulang moral babagan atur panglipur dhumateng tiyang sanes menika tindak tanduk solah bawa tiyang inggang dadosake tiyang sanes menika raos seneng, penak, bungah saha sanesipun. Sami kaliyan *kritis Psikolog Mangkunegara IV* saha R.Ng. Ranggawarsita babagan *konsep* amemangun karyenak tyasing sesama (Endraswara, 2013 : 50). Amemangun karyenak tyasing sesami menika ngemu teges tindak tanduk inggang saged damel seneng tiyang sanes (Endraswara, 2013:63). Tiyang inggang asring damel seneng wonten ing carios ringgit purwa inggang wonten ing wilayah Jawa khususipun daerah Yogyakarta, Jawa Tengah, Jawa Timur menika inggang asring damel seneng tiyang sanes inggih menika para Punakawan. Sami kaliyan inggang wonten ing serat pakeliran sedalu natas *Lakon Karna Tanding* anggitanipun Salam Purwa Sutapa menika ugi Punakawan inggang damel seneng tiyang sanes utawa panglipur tiyang sanes.

Gayut kaliyan piwulang moral inggang wonten gayutanipun kaliyan tiyang sanes wonten ing serat pakeliran sedalu natas *Lakon Karna Tanding* anggitanipun

Salam Purwa Sutapa babagan piwulang moral atur panglipur dhumateng tiyang sanes. Pethikan piwulang badhe kaserat wonten ing ngandap menika.

*“Th hi hi hi mbok Manawa ya mangkono ngger, saikine supaya ndara enggal paring dhawuh, ayo awake dhewe padha nagaturaken sendhon sindhen sesendhonan, lelagon kang jumbuh lawan jejibahane dhewe pinangka Panakawan. Pana tegese **weruh kawan iku kanca dadine tansah weruh gelagate kanca, iki bendarane dhewe lagi nandhang susah, ayo padha atur panglipur.**”*(Serat Pakeliran sedalu Natas, kaca 98)

Pethikan ingkang wonten ing nginggil menika ginemipun Semar dhumateng para Punakawan saha dhumateng Srikandhi ingkang saweg nandang duka saking sedanipun rama Prabu Drupada, mila Semar menika paring dawuh kaliyan para Punakawan samya sami panglipur dhumateng Dewi Srikandhi supados saged bebungah.

Ukara ingkang kaserat kandel menika ingkang dados indikator bilih piwulang atur panglipur dhumateng sesami. Ukara atur panglipur menika ingkang cetha saged dados pituduh bilih Semar menika paring dhawuh supados damel seneng dhumateng Srikandhi. Tembung atur panglipur menika ancasipun inggih menika damel seneng dhumateng tiyang sanes.

Saking indikator wonten ing nginggil panganggit menika sampun cetha anggenipun babar piwulang moral babagan damel seneng dhumateng tiyang sanes bilih para Punakawa paring panglipur dhumateng Srikandi ingkang saweg nandang duka. Panganggit paring piwulang menika sapados pamaos mangertos menawi ningali tiyang sanes ingkang saweg nandang duka kedah paring panglipur supados tiyang menika boten nandang duka malih. Menawi tiyang menika saged damel seneng tiyang sanes ingkang saweg nandang duka mila saged damel gesang

bebrayan menika tentrem. Piwulang menika ugi wonten ing piwulang agama bilih tiyang menika kedah damel bebungah dhumateng tiyang sanes ingkang nandang duka, wonten semboyan agama islam bilih damel eseme tiyang sanes menika kalebet ngibadah.

13. Setya Dhumateng Negara

Dados tiyang menika sejatosipun kedah bebela dhumateng negaranipun, menawi wonten ingkang damel perkawis dhumateng negaranipun tiyang menika kedah bebela, sampun dados kodrating kawula kedah bebela dhumateng negaranipun. Para tiyang menika kedah neladani paraga Kumbakarna ingkang wonten ing carios Ramayana bilih Kumbakarna menika bebela nengaranipun boten bebela dhumateng raka Dasamuka ingkang angkara murka (Endraswara 2006:137). Wonten serat pakeliran sedalu natas *Lakon Karna Tanding* anggitanipun Salam Purwa Sutapa menika saged dipunpundut piwulang setya dhumateng negara menika saking ginem Adipati Karna.

Gayut kaliyan piwulang moral ingkang wonten gayutanipun kaliyan tiyang sanes menika ing serat pakeliran sedalu natas *Lakon Karna Tanding* anggitanipun Salam Purwa Sutapa babagan piwulang moral setya dhumateng negara menika badhe kaserat pethikanwonten ing ngandap menika.

*“Sanjaya, sanjaya, eman – eman jeneng sira Sanjaya pageneya budimu kalah karo bocah. Anakku wae semono kang dadi tekade, **gelem labuh marang ratu Gustine lan bumi kelahirane**. Gegandhengan jeneng sira kang wus malik tinggal, mula ing kene Sanjaya bakal ndak sirnakake minangka lesing jemparingku.”*(Serat Pakeliran Sedalu Natas, kaca 113)

Pethikan wonten ing nginggil menika ginemipun Adipati Karna dhumateng Sanjaya wonten ing perang Baratayudha bilih Sanjaya menika mejahi

putra Adipati Karna saha Sanjaya ingkang sampun malik tingal dhumateng para Kurawa, mila Adipati Karna ngendika bilih luwih becik bocah ingkang gelem bebela dhumateng ratu gustine saha bumi kelahirane. Wonten ing ginem menika Adipati Karna paring pangertosan bilih putra menika setya dhumateng negarane saha ratunipun boten sami kaliyan sanjaya ingkang sampun malik tingal boten bebela dhumateng negaranipun.

Inkang dados indikator piwulang setya dhumateng negara inggih menika wonten ing tembung bumi kelahirane. Tembung bumi kelahirane menika tegese negara, gelem labuh menika tegese purun biyantu, saking kalih tembung menika saged dados pituduh piwulang babagan setya dhumateng negara wonten ing ginem menika.

Saking *indikator* wonten ing nginggil menika panganggit sampun cetha anggenipun babar piwulang moral babagan setya dhumateng negara ing nginggil menika. Panganggit menika paring pangertosan bilih dados tiyang ingkang kalebet wonten nengara menika kedah bebela dhumateng negaranipun supados negara menika saged tata titi tentrem saha boten dipundamel perkara dening negara sanesipun. Anggenipun bebela negara ugi kedah ngantos tumuli pati kaya dene ingkang dipunlampahi dening putra Adipati Karna ingkang purun bebela negaranipun ngantos tumuli pejah wonten ing madya palagan kangge bebela dhumateng negaranipun.

14. Balas Budi Dhumateng Tiyang Sanes

Balas budi dhumateng tiyang sanes menika awujud ganjaran kangge tiyang sanes ingkang sampun biyantu, amargi sampun biyantu mila tiyang

ingkang eling kaliyan kabecikan tiyang sanes kedah purun *Balas budi* dhumateng tiyang menika. *Balas budi* dhumateng tiyang sanes saged awujud banda dunya, pitulungan, saha drajat pangkat kangge tiyang ingkang sampun biyantu. *Balas budi* dhumateng tiyang sanes wonten ing serat pakeliran sedalu natas *Lakon Karna Tanding* anggitanipun Salam Purwa Sutapa menika piwales becike tiyang amargi sampun paring drajat pangkat, saha banda dunya.

Gayut kaliyan piwulang moral ingkang wonten gayutanipun tiyang kaliyan tiyang sanes wonten ing serat pakeliran sedalu natas *Lakon Karna Tanding* anggitanipun Salam Purwa Sutapa babagan piwulang moral *balas budi* dhumateng tiyang sanes. Pethikan badhe kaserat wonten ing ngandap menika.

“... Merga gelem ora gelem Pandhita Durna, kudu magut yuda, awit ngelingi ragane wis dilelemu lan diwisudha dening Duryudana. Mula kanggo tetombok ya mung jiwa lan ragane kinarya ambela marang Duryudana ingkang ngadani Baratayudha. ...”(Serat Pakeliran Sedalu Natas, kaca 126)

Pethikan wonten nginggil menika ginemipun saking Yamawidura dhumateng Janaka ingkang nandang sungkawa amargi pejahipun Panditha Durna wonten perang Baratayudha. Yamawidura ngendika wonten ginem menika bilih Janaka anggenipu sungkawa boten kepareng ngantos mekaten amargi pejahipun Pandhita Durna menika sampun dados tetembokipun Panditha Durna dhumateng Duryudana awit sampun dipunlelelmu dening Duryudana saha sampun dipunwisudha dados senopati dening Duryudana kangge para Kurawa ing perang Baratayudha.

Indikator saking ginem wonten ing nginggil wonte ing tembung dilelemu, tembung dilelemu saha tetombok tembung menika gadhah maksud bilih Pandita

Durna menika sampun dilelemu dhumateng Duryudana mila Pandita Durna badhe tetombok dhumateng Duryudana kangge awujud piwales kabecikanipun Duryudana ingkang sampun paring kamulyan dhumateng Pandita Durna. Mila wonten ginem menika wonten piwulang piwales kabecikan tiyang sanes dipunserat wonten ginem menika piwalesipun Pandita Durna dhumateng Duryudana, awujud anggenipun piwales Pandita Durna dhumateng Duryudana menika lilaning jiwa raganipun Pandita Durna anggenipun biyantu perang Bharatyuda ngantos pejah.

Gayut kaliyan piwulang moral ingkang wonten gayutanipun tiyang kaliyan tiyang sanes wonten ing serat pakeliran sedalu natas *Lakon Karna Tanding* anggitanipun Salam Purwa Sutapa babagan piwulang moral *balas budi* dhumateng tiyang sanes. Pethikan badhe kaserat wonten ing ngandap menika.

*Iya dhasar ngger kepara nyata lamunta dina kiya pun bapa bakal madeg senopati, kanggo **anyaur sakabehe utange pun rama marang Narendra Ngastina, anggone wis kepareng amisudha badan wadage pun rama, lan anyenyeger sariraku, ngger!***

Pethikan wonten ing nginggil menika ginem Adipati Karna dhumateng ingkang Putra, saking ginem menika Adipati Karna menika mangsuli pitakenaipun ingkang putra bilih piyambakipun menika badhe madeg senopati kangge anyaur utang dhumateng Narendra Ngastina inggih menika Duryudana.

Indikator piwulang moral saking ginem ing nginggil menika wonten ing ukara anyaur sakabehe utange pun rama marang Narendra Ngastina, ukara menika ngemu maksud bilih Adipati Karna menika gadhah utang dhumateng Duryudana ingkang awujud ktentreman, kanikmatan, drajat pangkat saha sanesipun, mila Adipati Karna menika ajeng *balas budi* dhumateng Duryudana saking

kabecikanipun. Piwulang moral bab *balas budi* menika kalebet piwulang moral ingkang wonten gayutanipun tiyan kaliyan tiyang sanes amargi saking piwulang menika gayutanipun tiyang kaliyan tiyang sanes inggih menika Adipati Karna dhumateng Duryudana.

Saking *indikator* ing nginggil panganggit menika kababar piwulang *Balas budi* dhumateng tiyang sanes, sampun cetha wonten ginem menika bilih Panditha Durna menika purun pejah kangge tetombok becike Duryudana ingkang sampun damel bingahipun Panditha Durna ing negara Ngastina saklaminipun gesang, mila sampun dados jejibahanipun Panditha Durna kangge piwales kabecikan kalawau. Panganggit babar piwulang menika bilih tiyang menika kedah piwales kabecikan tiyang sanes ingkang sampun paring bebungah utawa biyantu, awujud piwales kabecikan menika benten – benten ananging iklasing manah anggenipun piwales menika ingkang utami, sanes wujud menapa ingkang dipunparingake ananging iklasing manah ingkang utami anggenipun piwales kabecikan tiyang sanes.

15. Tata Krama

Tatakrama menika tembung asring ingkang dipunpireng dening para tiyang annaging ugi boten sekedik ingkang boten mangertos tatakrama ingkang utami para muda saniki kathah ingkang boten mangertos piwulang tatakrama. Sastrowardojo (saking Endraswara, 2006:40) tembung unggah – ungguh saha tata krama boten benten tegesipun. Tembung kalih menika tumuju wonten tembung suba sita inggih menika wewaton ingkang sae kangge mulang solah bawa, tindak tanduk ingkang sae wonten ing tiyang gesang (masyarakat).

a) Tindak – tanduk/Solah Bawa

Tindak – tanduk utawa solah bawa menika menawi wonten ing tembung bahasa Indonesia menika sami kaliyan tembung sopan santun. Tindak tanduk utawi solah bawa inggih menika pangilonipun budi paketine tiyang. Tindak – tanduk utawi solah bawa menika wonten suasana jawa ingkang kenthel. Wonten lebetipun suasana tata krama. Tindak – tanduk utawi solah bawa menika gayut kaliyan tiyang gesang supados saged tinata, boten saking kekarepanipun piyambak (Endraswara, 2013:140). Bilih saking tindak tanduk utawi solah bawa ingkang sae menika saged damel tata titi tentreming tiyang anggenipun sesrawungan kaliyan tiyang sanes.

Gayut kaliyan piwulang moral ingkang wonten gayutanipun kaliyan tiyang sanes wonten ing serat pakeliran sedalu natas *Lakon Karna Tanding* anggitanipun Salam Purwa Sutapa babagan piwulang moral tindak – tanduk utawi solah bawa. Pethikanipun badhe kaserat wonten ngandap menika.

“Ya jagad, ya dewa Bathara, yen ndak sawang isine pasewakan iki komplit, tur ta pyayi luhur kabeh, nanging babar pisan datan ngerti marang tatakrama, paman-paman patih Harya Sangkuni supaya ora ngganggu marang katentremaningsun, singkirna Haswatama iki paman.” (Serat Pakeliran Sedalu Natas, kaca 18)

Saking pethikan wonten ing nginggil menika ginemipun Parabu Duryudana ingkang ngendika bilih para pyayi wonten ing pasewakan menika boten gadhah tata krama amargi sami atur pangandika ingkang boten manut kaliyan tatanan pasewakan, ingkang utami kaliyan Aswatama ingkang damel perkara saha tindak tandukipun ingkang boten tatanan. Maksud wonten ing ginem menika bilih Duryudana ngendika bilih para piyayi ingkang wonten pasewakan kedahipun mangertos tatakrama wonten

pasewakan ananging ingkang dipuntindakaken menika boten sami kaliyan watakipun piyayi. Watak piyayi menika kedahipun saged marertos tatakrama wonten pasewakan, tuladhanipun tatakrama anggenipun ngendika, solah bawa, saha sanesipun wonten ing kahanan menapa kemawon, sanajan kahanan menika saweg boten kepenak kedah nuhoni tatakrama.

Ukara ingkang dados indikator piwulang tatakrama bab tindak – tnaduk wonten ing ginem ing nginggil, saged mangertos saking maksud ginem menika. Maksud wonten ing ginem menika bilih Duryudana ngendika bilih para piyayi ingkang wonten pasewakan kedahipun mangertos tatakrama wonten pasewakan ananging ingkang dipuntindakaken menika boten sami kaliyan watakipun piyayi. Watak piyayi menika kedahipun saged marertos tatakrama wonten pasewakan, tuladhanipun tatakrama anggenipun ngendika, solah bawa, saha sanesipun wonten ing kahanan menapa kemawon, sanajan kahanan menika saweg boten kepenak kedah nuhoni tatakrama. Mila ginem menika gadhah piwulang tatakrama tindak – tanduk.

Piwulang moral ingkang wonten gayutanipun tiyang kaliyan tiyang sanes wonten ing serat pakeliran sedalu natas *Lakon Karna Tanding* anggitanipun Salam Purwa Sutapa babagan tindak – tanduk utawa solah bawa menika ugi wonten malih pethikanipun badhe kaserat wonten ngandap menika.

“ *Kawula nuwun inggih yayi, malah dawah kosok wangsul, rakanta ingkang nyuwun pangaksama dateng yayi Prabu, bawanipun rakanta tiyang ingkang brangasan, ngantos nilar dateng subasita lan rehing tatakrami.*”(Serat Pakeliran Sedalu Natas, kaca 19)

Pethikan ingkang wonten ing nginggil menika ginemipun Adipati Karna dhumateng Duryudana ingkang ngendika bilih piyambakipun ugi nyuwun pangapunten bilih piyambakipun ugi sampun nilar subasita saha rehing tata krama

wonten ing pasewakan. Wonten ginem ing nginggil menika Adipati Karna mangertos bilih piyambakipun menika sampun tumindak boten sae, mila saking tumindak menika Adipati Karna nyuwun pangaksama dhumateng Duryudana. Saged dipunpundut piwulangipun bilih tatakrama menika kedah wonten ing sinten saben tiyang, boten namung piyayi ananging sedaya tiyang sanajan tiyang menika namung kawula alit kedah mangertos piwulang tatakrama.

Ukara ingkang dados indikator piwulang tatakrama bab tindak – tanduk wonten ing ginem ing nginggil, saged mangertos saking maksud ginem menika. Maksud ginem ing nginggil menika Adipati Karna mangertos bilih piyambakipun menika sampun tumindak boten sae, mila saking tumindak menika Adipati Karna nyuwun pangaksama dhumateng Duryudana. Saged dipunpundut piwulangipun bilih tatakrama menika kedah wonten ing sinten saben tiyang, boten namung piyayi ananging sedaya tiyang sanajan tiyang menika namung kawula alit kedah mangertos piwulang tatakrama.

Saking *indikator - indikator* wonten ing nginggil menika panganggit badhe babar piwulang tindak – tanduk ingkang sae wonten ing pasewakan. Sampun cetha wonten ginem menika bilih paraga Duryudana ingkang asring dipunmangertos menawi gadhah sifat ingkang boten becik wonten carios Mahabarata ananging ugi saged eling dhumateng tindak tanduk ingkang becik eling dhumateng tata krama. Kosok wangsulipun para piyayi ingkang wonten ing pasewakan menika damel tindak – tanduk ingkang boten sae. Inkang baku saking ginem menika panganggit badhe paring piwulang tatakrama bilih tiyang menika kedah mangertosi tata krama wonten pundi papan, amargi sampun wonten tetembungan bilih tiyang menika kedah empan

papan.

b) Atur Salam

Wonten ing tata krama menika wonten tatanan babagan tata krama atur salam kangge tiyang sanes. Wonten ing atur salam menika saged damel tentreming kaliyan tiyang sanes amargi atur salam menika saged damel caketing gesang bebrayan. Atur salam menika saged wonten pundi papan, saged wonten margi menawi kepanggih kaliyan tiyang sanes, saha wonten ing griya tiyang sanes menawi badhe sesrawungan saha sanesipun.

Gayut kaliyan piwulang moral ingkang wonten gayutanipun tiyang kaliyan tiyang sanes wonten ing serat pakeliran sedalu natas *Lakon Karna Tanding* anggitanipun Salam Purwa Sutapa babagan piwulang moral tata krama atur salam. Pethikanipun badhe kaserat wonten ing ngandap menika.

“Kawula nuwun kaka Prabu ripaduka ing Tunggul Rekta ingkang sowan, marak ngabyantara ing ngarsanipun kaka Prabu Duryudana.”(Serat Pakeliran Sedalu Natas, kaca 24)

Pethikan ingkang wonten ing nginggil menika ginemipun Prabu Suryagupala dhumateng Parbu Duryudana ingkang atur salam sowan wonten ing ngarsanipun Prabu Duryudana. Ukara ingkang kaserat kandel menika ingkang dados indikator piwulang atur salam, bilih pratanda anggenipun tiyang sowan wonten ngarsanipun ratu menika kedah atur salam rumiyin.

Piwulang moral ingkang wonten gayutanipun kaliyan tiyang sanes wonten ing serat pakeliran sedalu natas *Lakon Karna Tanding* anggitanipun Salam Purwa Sutapa babagan piwulang moral tata krama atur salam menika ugi wonten malih pethikanipun

ingkang badhe kaserat wonten ngandap menika.

“Kawula nuwun inggih eyang Prabu ingkang wayah pun Sasikirana ingkang sowan wonten ngarsa paduka eyang, pangabekti kula konjuka, eyang !” (Serat Pakeliran Sedalu Natas, kaca 51)

Pethikan ingkang wonten ing nginggil menika ginemipun Sasikirana ingkang atur salam dhumateng Prabu Puntadewa ingkang sowan wonten ing ngarsanipun eyang. Ukara ingkang kaserat kandel menika ingkang dados indikator piwulang atur salam, bilih pratanda anggenipun tiyang sowan wonten ngarsanipun eyang menika kedah atur salam rumiyin.

Piwulang moral ingkang wonten gayutanipun kaliyan tiyang sanes wonten ing serat pakeliran sedalu natas *Lakon Karna Tanding* anggitanipun Salam Purwa Sutapa babagan piwulang moral tata krama atur salam menika ugi wonten malih pethikanipun ingkang badhe kaserat wonten ngandap menika.

“Kawula nuwun sinuwun, paduka ingkang bibar sowan dhateng ingkang rama mara sepuh, lajeng ingkang abdi ing kepatosan keparenga nyuwun dhawuh.” (Serat Pakeliran Sedalu Natas, kaca 70)

Pethikan ingkang wonten ing nginggil menika ginemipun Sengkuni dhumateng Prabu Duryudana ingkang atur salam sowan dhumateng ngarsanipun Parabu Duryudana. Ukara ingkang kaserat kandel menika ingkang dados indikator piwulang atur salam, bilih pratanda anggenipun tiyang sowan wonten ngarsanipun ratu menika kedah atur salam rumiyin.

Piwulang moral ingkang wonten gayutanipun kaliyan tiyang sanes wonten ing serat pakeliran sedalu natas *Lakon Karna Tanding* anggitanipun Salam Purwa Sutapa

babagan piwulang moral tata krama atur salam menika ugi wonten malih pethikanipun ingkang badhe kaserat wonten ngandap menika.

“Kawula nuwun inggih kakang mbok manggih rahayu wilujeng niskala pisowan kula, mboten langkung wangsul ingkang rayi ngaturaken sembah pangabekti, kakang mbok!”(Serat Pakeliran Sedalu Natas, kaca 99)

Pethikan ingkang wonten ing nginggil menika ginemipun Sanjaya dhumateng Dewi Srikadhi ingkang atur salam anggenipun sowan ing ngarasanipun Dewi Srikandhi ing Pakuwon Glagah Tinunu. Ukara ingkang kaserat kandel menika ingkang dados indikator piwulang atur salam, bilih pratanda anggenipun tiyang sowan wonten ngarsanipun kadangipun menika kedah atur salam rumiyin.

Piwulang moral ingkang wonten gayutanipun kaliyan tiyang sanes wonten ing serat pakeliran sedalu natas *Lakon Karna Tanding* anggitanipun Salam Purwa Sutapa babagan piwulang moral tata krama atur salam menika ugi wonten malih pethikanipun ingkang badhe kaserat wonten ngandap menika.

“Kawula nuwun inggih kanjeng ibu, nisakala pisowanipun ingkang putra, mboten langkung ngaturaken sembah sungkem pangabekti kanjeng ibu.”(Serat Pakeliran Sedalu Natas, kaca 124)

Pethikan ingkang wonten ing nginggil menika ginemipun Janaka dhumateng ibu inggih menika Kunthi, wonten ginem menika janaka atur salam dhumateng ngarsanipun ibu Kunthi. Ukara ingkang kaserat kandel menika ingkang dados indikator piwulang atur salam, bilih pratanda anggenipun tiyang sowan wonten ngarsanipun ibu inggih menika Kunthi kedah atur salam rumiyin.

Piwulang moral ingkang wonten gayutanipun kaliyan tiyang sanes wonten ing serat pakeliran sedalu natas *Lakon Karna Tanding* anggitanipun Salam Purwa Sutapa

babagan piwulang moral tata krama atur salam menika ugi wonten malih pethikanipun ingkang badhe kaserat wonten ngandap menika.

“Kula nuwun inggih bibi, niskala pisowanipun ingkang putra ing Dwarawati, boten langkung pangabektinipun ingkang putra konjuka ing sahandhap pepadaniipun, bibi Ratu!” (Serat Pakeliran Sedalu Natas, kaca 128)

Pethikan ingkang wonten ing nginggil menika ginemipun Kresna dhumateng Dewi Kunthi, wonten ginem menika Prabu Kresna atur salam dhumateng ngarsanipun Dewi Kunthi. Ukara ingkang kaserat kandel menika ingkang dados indikator piwulang atur salam, bilih pratanda anggenipun tiyang sowan wonten ngarsanipun kadangipun piyambak inggih menika Dewi Kunthi kedah atur salam rumiyin.

Saking indikator - indikator wonten ing nginggil menika panganggit badhe babar babagan piwulang moral ingkang wonten gayutanipun tiyang kaliyan tiyang sanes wonten ing serat pakeliran sedalu natas *Lakon Karna Tanding* anggitanipun Salam Purwa Sutapa babagan piwulang atur salam. Sampun cetha anggenipun panganggit menika paring piwulang babagan atur salam saking ginem para paraga ingkang wonten ing serat pakeliran sedalu natas menika bilih panganggit paring pangertosan atur salam menika boten mriksani saking sinten tiyang menika, menapa derajatipun ananging tiyang menika menawi sowan wonten ngarsanipun tiyang sanes menika kedah atur salam amargi atur salam menika salah satunggaling ing piwulang tata krama. Piwulang Tata krama babagan atur salam menika salah satunggaling tindak – tanduk ingkang gampil ananging menawi tiyang menika boten nindake atur salam wonten ngarsanipun tiyang sanes menika saged dipunduh tiyang ingkang boten gadhah tata krama. Mila tiyang menika kedah nindake tata krama babagan atur salam punika, wonten piwulang agama islam menika ugi dipunwulang babagan salam mila

wonten tetembungan bilih salam menika kalebet do'a.

c) Atur Pangabekti

Atur pangabekti menika ugi dados salah satunggal tata krama kedah dipunugemi dening tiyang. Atur pangabekti menika ingkang kedah nindakake menika para muda dhumateng tiyang sepuh, kawula dhumateng gusti ratunipun. Supados regeng anggenipun gesang bebrayan atur pangabekti menika dipuntindake supados angsal pangabekti dhumateng tiyang sepuh utawi saking gusti ratunipun.

Gayut kaliyan piwulang moral ingkang wonten gayutanipun tiyang kaliyan tiyang sanes wonten ing serat pakeliran sedalu natas *Lakon Karna Tanding* anggitanipun Salam Purwa Sutapa babagan piwulang moral atur pangabekti. Pethikanipun menika badhe kaserat wonten ing ngandap menika.

“Kawula nuwun inggih eyang Prabu ingkang wayah pun Sasikirana ingkang sowan wonten ngarsa paduka eyang, pangabekti kula konjuka, eyang!” (Serat Pakeliran Sedalu Natas, kaca 51)

Pethikan ingkang wonten ing nginggil menika ginemipun Sasikirana dhumateng eyang inggih menika Puntadewa ingkang. Wonten ing ginem menika Sasikirana atur pangabekti dhumateng Prabu Puntadewa eyang. Ukara ingkang kaserat kandel menika dados indikator piwulang atur pangabekti Sasikirana dhumateng eyang Puntadewa, ingkang dados pratanda bilih Sasikirana menika tiyang ingkang gadhah piwulang tatakrama dhumateng tiyang sepuh saha pratanda tiyang muda ingkang bekti dhumateng tiyang sepuh.

Piwulang moral ingkang wonten gayatanipun tiyang kaliyan tiyang sanes wonten ing serat pakeliran sedalu natas *Lakon Karna Tanding* anggitanipun Salam Purwa Sutapa babagan piwulang moral tata krama atur pangabekti menika ugi wonten malih pethikanipun ingkang badhe kaserat wonten ngandap menika.

*“Nuwun inggih raharja pisowan kula rama, **pangabekti kula konjuka ing sahandhap pepadani pun kanjeng rama.**”*(Serat Pakeliran Sedalu Natas, kaca 80)

Pethikan ingkang wonten ing nginggil menika ginemipun Warsasena dhumateng rama inggih menika Adipati Karna. Wonten ginem ing nginggil menika Warsasena ngaturaken atur pangabekti dhumateng ngarsanipun rama Adipati Karna. Ukara ingkang kaserat kandel menika dados indikator piwulang atur pangabekti Warsasena dhumateng rama inggih menika Adipati Karna, ingkang dados pratanda bilih Warsasena menika tiyang ingkang gadhah piwulang tata krama dhumateng tiyang sepuh saha pratanda tiyang muda ingkang bekti dhumateng tiyang sepuh.

Piwulang moral ingkang wonten gayatanipun tiyang kaliyan tiyang sanes wonten ing serat pakeliran sedalu natas *Lakon Karna Tanding* anggitanipun Salam Purwa Sutapa babagan piwulang moral tata krama atur pangabekti menika ugi wonten malih pethikanipun ingkang badhe kaserat wonten ngandap menika.

*“Kawula nuwun inggih kakang mbok manggih rahayu wilujeng niskala pisowan kula, mboten langkung wangsul ingkang rayi ngatruaken **sembah pangabekti, kakang mbok!**”*(Serat Pakeliran Sedalu Natas, kaca 99)

Pethikan ingkang wonten ing nginggil menika ginemipun Sanjaya dhumateng Dewi Srikandhi. Wonten ing ginem menika Sanjaya atur

pangabekti dhumateng ngarsanipun Dewi Srikandhi. Ukara ingkang kaserat kandel menika dados indikator piwulang atur pangabekti Sanjaya dhumateng kadangipun inggih menika Dewi Srikandhi, ingkang dados pratanda bilih Sanjaya menika tiyang ingkang gadhah piwulang tatakrama dhumateng tiyang sepuh saha pratanda tiyang muda ingkang bekti dhumateng tiyang sepuh.

Piwulang moral ingkang wonten gayatanipun tiyang kaliyan tiyang sanes wonten ing serat pakeliran sedalu natas *Lakon Karna Tanding* anggitanipun Salam Purwa Sutapa babagan piwulang moral tata krama atur pangabekti menika ugi wonten malih pethikanipun ingkang badhe kaserat wonten ngandap menika.

*“Kawula nuwun inggih kanjeng ibu, nisakala pisowanipun ingkang putra, mboten langkung ngaturaken **sembah sungkem pangabekti kanjeng ibu.**”* (Serat Pakeliran Sedalu Natas, kaca 124)

Pethikan ingkang wonten ing nginggil menika ginemipun Janaka dhumateng ibu inggih menika Dewi Kunthi. Wonten ing ginrm menika Janaka atur pangabekti dhumateng ngarsanipun ibu inggih menika Dewi Kunthi. Ukara ingkang kaserat kandel menika dados indikator piwulang atur pangabekti Janaka dhumateng ibu inggih menika Dewi Kunthi, ingkang dados pratanda bilih Janaka menika tiyang ingkang gadhah piwulang tatakrama dhumateng tiyang sepuh saha pratanda tiyang muda ingkang bekti dhumateng tiyang sepuh.

Piwulang moral ingkang wonten gayatanipun tiyang kaliyan tiyang sanes wonten ing serat pakeliran sedalu natas *Lakon Karna Tanding* anggitanipun Salam

Purwa Sutapa babagan piwulang moral tata krama atur pangabekti menika ugi wonten malih pethikanipun ingkang badhe kaserat wonten ngandap menika.

*“Kawula nuwun inggih bibi, niskala pisowanipun ingkang putra ing Dwarawati, mboten langkung **pangabektinipun** ingkang putra konjuka ing sahandhap pepadaniipun, bibi Ratu ! (Serat Pakeliran Sedalu Natas, kaca 128)*

Pethikan ingkang wonten ing nginggil menika ginemipun Prabu Kresna dhumateng kadang sepuhipun inggih menika Dewi Kunthi. Wonten ing ginem menika Prabu Kresna atur pangabekti dhumateng ngarsanipun Dewi Kunthi. Ukara ingkang kaserat kandel menika dados indikator piwulang atur pangabekti Prabu Kresna dhumateng tiyang sepuhipun inggih menika Dewi Kunthi, ingkang dados pratanda bilih Prabu Kresna menika tiyang ingkang gadhah piwulang tatakrama dhumateng tiyang sepuh saha pratanda tiyang muda ingkang bekti dhumateng tiyang sepuh.

Piwulang moral ingkang wonten gayatanipun tiyang kaliyan tiyang sanes wonten ing serat pakeliran sedalu natas *Lakon Karna Tanding* anggitanipun Salam Purwa Sutapa babagan piwulang moral tata krama atur pangabekti menika ugi wonten malih pethikanipun ingkang badhe kaserat wonten ngandap menika.

Janaka

“Pangabekti kula katur kaka Prabu !”

Karna

*“Janaka, ora ninggal subasita jeneng sira hangaturaken bekti marang wong tuwa. Ya dhi dak tampa dene sira ngaturaken **pangabekti**, bali pangestune pun kakang tampanana, yayi Janaka !” (Serat Pakeliran Sedalu Natas, kaca 148 – 149)*

Pethikan ingkang wonten ing nginggil menika ginemipun Janaka dhumateng Adipati Karna. Wonten ing ginem menika Janaka atur pangabekti dhumateng ngarsanipun raka Adipati Karna. Ukara ingkang kaserat kandel menika dados indikator piwulang atur pangabekti Janaka dhumateng raka inggih menika Adipati Karna, ingkang dados pratanda bilih Janaka menika tiyang ingkang gadhah piwulang tatakrama dhumateng tiyang sepuh saha pratanda tiyang muda ingkang bekti dhumateng tiyang sepuh.

Saking *indikator - indikator* wonten ing nginggil menika panganggit badhe babar Piwulang moral ingkang wonten gayatanipun kaliyan tiyang sanes wonten ing serat pakeliran sedalu natas *Lakon Karna Tanding* anggitanipun Salam Purwa Sutapa babagan piwulang moral tata krama atur pangabekti. Atur pangabekti menika awujud panyuwunan pangestu saha bekti tiyang muda dhumateng tiyang sepuh saha tiyang ingkang gadhah derajat ingkang linuwih nginggil. Atur pangabekti menika menawi dipuntindaken saged damel gesang bebrayan kaliyan kulawarga dados tata titi tentrem amargi pangestu tiyang sepuh menika saged dados basukinipun tiyang ingkang ngabekti. Panganggit ugi paring piwulang kangge para tiyang muda bilih tata krama atur pangabekti menika dipuntindake malih amargi tata krama atur pangabekti menika langkung sami boten dipuntindake malih mila saking piwulang menika saged paring piwulang kangge pamaos tiyang muda saged nindakake atur pangabekti dhumateng tiyang sepuh. Wonten tuladhanipun ing ginem antawisipun Janaka kaliyan Karna ingkang wonten perang Baratayudha menika saweg nindakake perang ananging

saking tresnanipun Janaka dhumateng raka Karna mila Janaka atur pangabekti rumiyin dhumateng Adipati Karna.

c. Piwulang Moral Ingkang Wonten Gayutanipun Tiyang Kaliyan Lingkungan

Lingkungan utawi alam menika papan ingkang dipungianeken dening tiyang gesang kangge gesang saha sanesipun supados saged migunanani dhumateng tiyang menika piyambak. Tiyang wonten dunya menika kedah ngelastunaken alam utawi lingkungan menika amargi tiyang menika namung ginakaken papan menika, wonten ing piwulang agama bilih lingkungan menika sampun dados tanggung jawab tiyang wonten ing dunya kangge dipunlestantunkaken.

Wonten ing dunya papan utawi lingkungan saking tiyang gesang dipunginaken kangge papan gesang, papan memuji, papan pados rejeki, saha sanesipun, anatawisipun inggih menika awujud griya-griya, pasar, papan pagelaran, papa ngibadah saha sanesipun. Papan ngibadah utawi papan upacara adat wonten tradisi tiyang Jawa piamabak ugi wonten papan piabak ingkang dipunpitados tiyang kangge papan ingkang keramat utawi suci kangge memuji dhumateng Gusti ingkang akarya jagad. Papan-papan ingkang dipunginaken kangge upacara adat utawi memuji menika awujud petilasan, pasarean, sendhang, saha sanesipun. Gayut kaliyan andharan menika wonten serat pakeliran sedalu natas wonten piwulang ingkang gayiutanipun kaliyan Lingkungan. Butir-butir piwulang menika wonten ing ngandap menika:

1. Papan Suci

Papan kangge upacara adat menika biasanipun papan kangge memuji saha nindakake adat tradisional tiyang gesang khususipun wonten ing wilayah Jawa. Papan – papan menika ugi awujud pasarean, petilasan, sendhang saha sanesipun amargi tiyang menika boten bade nilar adat saking tiyang kala biyen, piwulang adat menika dipunturunaken dhumateng anak putunipun, mila papan menika sami kaliyan ingkang dipungiaken dening leluhuripun. Sanesipun amargi adat ugi tiyang menika ugi ginaken papan upacara adat menika wonten pasarean, petilasan, sendhang saha sanesipun menika amargi supados raos tentrem anggenipun memuji. Gayut kaliyan andharan wonten nginggil menika wonten serat pakeliran sedalu natas wonten piwulang bab papan suci, pethikan menika wonten ing kaca 117 saha 120.

*“He inggih den **panci sendhang Sanjaya punika benjingipun remen tetulung dhateng sinten kemawon ingkang estu-estu mbetahaken pitulunganipun, den. ...**”*(Serat Sedalu Natas, kaca 117)

Wonten pethikan ing nginggil menika ginemanipun Semar Dhumateng Srikandhi saksampunipun Srikandhi jamas wonten sendhang ingkang kadamel saking pajahipun Raden Sanjaya dhumateng Karna. Ginem menika pangandikanipun Semar menawi sendhang menika saged tinulung dateng tiyang ingkang betahaken tetulungan. Ukara ingkang kaserat kandel menika dados pituduh papan ingkang suci bilih Semar sampun ngendika bilih sakmangke sendhang menika saged tinulung kangge tiyang ingkang betahake pitulungan. Saged dipunpundhut piwulangipun bilih sendhang menika saged dados papan suci amargi sendhang menika saged damel tinulung kangge tiyang ingkang memuji

dhumateng Gusti saha ginakake toya sendhang menika, sami kaliyan ingkang dipunngendikaken dening Semar.

Gayut kaliyan piwulang moral ingkang wonten gayutanipun kaliyan lingkungan menika ugi wonten malih wonten ing kocapan, ing kaca 120

“Eloking kahanan, ical raganing Raden Sanjaya, wenteh temah dados sendhang...”(*Serat Pakeliran Sedalu Natas, kaca 120*)

“Awit pituduhe Ki Nayantaka, Sanga Dewi Wara Srikandhi kinen jamas dhateng sendhang ingkang kadadosan saking raganipun Raden Sanjaya. Ktatarima jamase Dewi Srikandhi temah pulih kadi wingi uni. ...” (Sera Pakelirant Sdalu Natas,kaca 120)

Pethikan ingkang wonten ing nginggil menika kocapan dalang ingkang gambaraken suasana wonten pakeliran pewayangan saksampunipun adegan Srikandhi jamas wonten sendhang, dipungambaraken sendhang menika elok kahanaipun saha sakasampunipun Srikandi jamas wonten ing sendhang menika rikmaipun Srikandhi temah pulih kadi uni.

Indikator piwulang papan suci menika saged dipunmangertos saking wosing pocapan, Saged kapundhut wosipun bilih katerangan menika pituduh kahanan ingkang elok saha saged damel rikma Srikadhi menika pulih kadi wingi uni, saking pocapan menika saged ngertos bilih sendhang menika saged paring pitulung dhumateng tiyang ingkang betahake pitulungan sami kaliyan dipunngendikake dening Semar. Gayut kaliyan ginem sakderengipun bilih wonten tembung benjingipun menika ngemu teges bilih saksampunipun perang sendhang menika saged tinulung menawi wonten ingkang bethake pitulungan, mila amargi sendhang menika kasunyatan saged paring pitulungan mila tiyang saged damel sendhang menika dados papan ingkang suci amargi tiyang menika sampun pitados

menawi sendhang menika saged paring pitulung. Amargi papan menika saged paring pitulung mila sendhang menika dipunlentanunaken supados lestantun saha saged paring pitulungan dumugi anak turunipun.

Saking *indikator* wonten ing nginggil panganggit menika badhe pituduh dhumateng pamaos bilih asal mulanipun sendhang Sanjaya menika saking carios pewayangan ingkang dipunsanggit dening panganggit punika saha badhe paring pangertosan bilih sendhang Sanjaya menika benjingipun dados papan ingkang kerata utawa suci kangge tiyang ingkang betahaken pitulungan kanthi memuji dumateng Gusti ingkang akarya jagad kanthi memuji ingkang temen saha kathi raos ingkang pitados.

d. Piwulang Moral Ingang Wonten Gayutanipun Tiyang Kaliyan Gusti Ingang Akarya Jagad

Piwulang moral ingkang gayutanipun tiyang kaliyan gusti akarya jagad menika piwulang ingkang dipunpitados dening para tiyang dhumateng gusti akarya jagad. Piwulang menika miturut pitadosan tiyang piyambakipun, ananging pitadosan menika langkung sami sedaya inggih menika pitados dhumateng sedaya ingkang dipuncipta dening gusti akarya jagad, dados sedaya ingkang dipuncipta menika saking gusti, mila tiyang menika kedah nindake menapa ingkang sampun ginaris dening gusti. Amargi sedaya sampun ginaris dening gusti akarya jagad mila tiyang menika ugi kedah nindaken kewajiban saking gusti, antawisipun inggih menika, memuji, pangucap sukur, saha sanesipun ingkang sampun wonten ing pitadosan tiyang menika kaliyan gusti. Sedaya tiyang menika kedah nindake dhawuh gusti menika supados tiyang menika saged mujudake setya

dhumateng gusti (Taqwa), saha supados tiyang menika boten dipunpidana dening gusti (Azab), dados tiyang menika kedah nindake dhawuhipun gusti saha nilaraken sedaya ingkang boten dipundhawuaken dening gusti akarya jagad.

Gayut kaliyan piwulang moral ingkang wonten gagyutanipun tiyang kaliyan gusti akarya jagad wonten ing serat pakeliran sedalu natas *Lakon Karna Tanding* anggitanipun Salam Purwa Sutapa bade dpunbabar wonten ing ngandap menika, butir – butir piwulang moral ingkang wonten ing serat pakeliran sedalu natas *Lakon Karna Tanding* anggitanipun Salam Purwa Sutapa.

1. Takdir

Yakin menika ugi sami kaliyan pitados, Tembung takdir inggih menika pepesthen ingkang dipuntetepake dening gusti (Kamus Besar Bahasa Indonesia, 2008:1417). Pitados dhumateng takdir menika pitados sedaya menapa ingkang dados pepesthen gusti akarya jagad. Tiyang menika kedahipun pitados dhumateng takdir ingkang sampun ginaris dening gusti akarya jagad. Tetembungan jawa ngandharaken pepesthen saka kersaning Pangeran ora ana sing bisa murungake (Direktorat, 2001: 22).

Gayut kaliyan andharan wonten nginggil, saking ginem serat pakeliran sedalu natas *Lakon Karna Tanding* anggitanipun Salam Purwa Sutapa, wonten ing pangucapipun Prabu Salyapati wonten ing pasewakan Ngastina, menika wonten ing serat pakeliran sedalu natas ing kaca 12.

*“Ngger estunipun lelampahing manungsa ingkang tumitah ing Madyapada menika sampun **ginarisaken dening Gusti** ingkang akarya Loka. Lan Gusti menika sampun adil, hainggih mbok menawi **Gusti sampun angginarisaken** pinten – pinten...” (Serat Pakeliran Sedalu Natas, kaca 12)*

Pethikan wonten ing nginggil menika saking ginemipun Prabu Salyapati ingkang mangsuli pitakenanipun Prabu Duryudana babagan kamimpangan Bharatayuda. Saking gineman menika Prabu Salyapati pitados menawi sedaya menika sampun ginaris dening gusti salah satunggalipun menika babagan perang Bharatayuda saha ugi Prabu Salyapati menika pitados menawi gusti menika ugi sampun adil dhumateng kawulanipun, mila wonten ginem menika Prabu Salyapati menika pitados menawi perang Bharatayuda Gusti sampun adil.

Indikator piwulang moral bab takdir menika wonten ing tembung ginarisaken. Tembung sampun ginarisaken menika ngemu teges sampun dados takdir ingkang kuwaos, mila saking ginem menika maksudipun tiyang menika kedah narimah kaliyan takdir ingkang sampun dados pepesthen Gusti. Saking pethikan wonten nginggil menika panganggit gadhah piwulang moral ingkang bade dipunpanggihaken dening para pamaos menawi sedaya ingkang kelampahan menika sampun ginarisaken dening gusti akarya jagad. Piwulang menika trep kaliyan piwulang agama ingkang dipunpitados dening para tiyang. Piwulang agama menika langkung kathah ingkang pitados dhumateng pepesthen ingkang sampun ginarisaken dening Gusti, menawi wonten agama islam menika takdir tiyang ingkang pesthi inggih menika rejeki, jodo, saha sedanipun tiyang.

Wonten malih ginem ingkang ngandharaken piwulang moral babagan pitados dhumateng takdir inggih menika genemipun Kunthi dhumateng Karna, ginemipun inggih menika:

*“Karna, Karna anakku ngger, mbok menawa **wis ginaris dening purbaning kuwasa**, sira nduwe watak kang kaya menakono iku. Aku pinangka sipating ibu, wis ora kainan meneh, ngajak marang dalaning*

kautaman, parandene sira wis wangkot.(Serat Pakeliran Sedalu Natas, kaca 138)

Saking pethikan wonten nginggil menika ginemipun Kunthi dhumateng Karna ingkang kapethuk wonten perang Bharatayuda, amargi Kunthi menika mireng saking Kresna menawi Karna menika dados senopatine negara Ngastina saha badhe lawan tandhing kaliyan Arjuna. Mila Kunthi menika paring wejangan kaliyan Karna supados dados manunggal kaliyan Pandhawa amargi sejatosipun Karna menika putra saking Kunthi piyambak, ananging saking ginem menika Karna boten purun manunggal kaliyan para Pndhawa.

Ukara ingkang kaserat kandel menika dados indikator bilih watak tiyang menika ugi sampun dados takdiripun tiyang wonten ing dunya. Saking pethikan menika panganggit badhe paring piwulang moral babagan pitados dhumateng takdir. Piwulang menika trep kaliyan jinising watak tiyang ingkang piyambak – piyambak mila gusti paring margi kangge tiyang menika milih margi ingkang becik menapa margi ingkang boten sae. Wonten agama islam ugi cetha dipunwulang bilih tiyang menika dipunparing pikiran supados saged pinilih kabecikan menpa pinilih angkaramurka.

Wonten malih ginem ingkang gayutanipun tiyang kaliyan piwulang moral babagan pitados dhumateng takdir, menika wonten ing serat pakeliran sedalu natas, inggih menika :

*“Yayi, yayi kadange pun kakang kang ndak tresnani, yayi ora sah ngeronce tembung kang ngeres-eresi atine pun kakang, yayi, **pancen wis kinodrat dening jagad** lamunta jeneng sira lawan pun kakang iku kinodrate dadi satriya,...”*(Serat Pakeliran Sedalu Natas, kaca 148-149)

Pethikan wonten nginggil menika ginemipun Karna dhumateng Arjuna, salebeting perang Bharatyuda sakderengipun perang menika Arjuna nyuwun atur pangabekti dhumateng Karna. Saksampunipun Arjuna Nyuwun Pangabeti dhumateng Karna bilih Karna menika dipunsuwun kempal manunggal kaliyan para Pandhawa, ananging Karna boten purun mila Karna mangsuli kados ginem wonten ing nginggil menika. Saged kapundhut wosing ginem ing nginggil menika bilih lelampahan tiyang menika ugi sampun dados takdiripun Gusti akarya jagad, mila tiyang menika namung nindake lelampahan menika kanthi raos ingkang ikhlas saha nindake menapa kemawon ingkang sampun dados pituduh saking Gusti. Saking pethikan menika panganggit badhe babar piwulang moral pitados dhumateng takdir babagan takdir jabatan, derajat, pangkat, lan sanesipun menika sampun dipuntemtoaken dening Gusti akarya jagad. Piwulang ingkang saged kapundhut saking ginem paraga wonten ing serat pakeliran sedalu nata *Lakon Karna Tanding* anggitanipun Salam Purwa Sutapa menika sami kaliyan piwulang ingkang wonten ing Agama islam menawi derajat, pangkat tiyang menika sampun ginanis dening gusti akarya jagad. Sedaya rejeki menika sampun dipuntemtoaken dening gusti akarya jagad mila tiyang menika namung kedah nindaken menapa ingkang sampun gunaris dening gusti akarya jagad saha nindaken sedaya jejibahan ingkang dipunsandang tiyang menika, antawisipun menika dados satria, pemimpin lan sanesipun.

Ukara pancen wis kinodrat dening jagad menika ingkang dados indikator piwulang moral bab takdir. Amargi ukara menika ngemu teges bilih tiyang menika sampun kinodrat. Tembung kinodrat menika tegesipun takdir, mila takdir

tiyang menika wonten ing gusti. Saking katerangan menika ginem wonten ing nginggil menika kalebet piwulang moral bab takdir.

Wonten serat pakeliran sedalu natas menika ugi wonten piwulang moram pitados marang takdir babagan perang utawi lelampahan cara ngicali angkara urka wonten dunya menika, butir-butir piwulang enika wonten ing serat sedalu natas, kaca 144, inggih menika :

“...pancen perang Bharatayuda iku wis ginaris dening ingkang akarya jagad, kudu dumadi ing antarane kadang mungsuh kadang, kang kabeh mau maksih kulit daging dhewe. ...” (Serat Pakeliran Sedalu Natas, kaca 144)

Pethikan wonten ing nginggil menika ginemipun Kresna dhumateng Arjuna ingkang saweg kendo anggenipun perang tandhing kaliyan Karna, mila Kresna menika paring wejangan dhumateng Arjuna supados boten kendo malih saha ngandharaken bilih perang Bharatayuda menika sampun ginarisaken dening gusti ingkang akarya jagad. Saking pethikan wonten ing nginggil menika panganggit badhe babar piwulang kangge para pamaos menika piwulang moral pitados dhumateng takdir babagan cara anggenipun sirnake anggkaraning murka wonten ing dunya. Takdir menika kedah dipuntindakan wonten dunya menika amargi sedaya cara ingkang dipunginarisaken dening gusti ingkang akarya jagad menika boten saged dipungantos malih, mila dados tiyang namung kedah saged nindake saha pasrah dhumateng Gusti ingkang akarya jagad.

Ukara wis ginaris dening ingkang akarya jagad ingkang dados indikator piwulang moral bab takdir. Amargi ukara menika ngemu teges bilih ginaris utawi takdir menika sampun dados pepesthining gusti ingkang akarya jagad. Mila ginem menika kalebet piwulang moral takdir.

Saking *indikator – indikator* wonten ing nginggil menika saged saged kapundhut dudutanipun bilih panganggit menika paring piuwulang moral babagan takdir menika namung kedah dipuntindakaken dening tiyang amargi tiyang menika boten saged nilaraken menapa ingkang sampun dados pepesthenipun Gusti akarya jagad.

2. Pasrah Dhumateng Gusti Ingkang Akarya Jagad

Tiyang menika kedah saged pasrah dhumateng Gusti ingkang akarya jagad, amargi sedaya ingkang sampun ginaris dening Gusti menika boten saged dipunewah-ewah malih, antawisipun babagan lelampahaning tiyang, rejeki, seda, jodoh, saha sanesipun. Miturut tetebugan jawa menika narimah ing pandum (Direktorat, 2001: 26), dados tiyang menika kedah narimah sedaya ingkang sampun ginarisaken dening Gusti ingkang akarya jagad saha nindake kanthi manah ingkang ikhlas.

Gayut kaliyan wacana wonten ing nginggil, wonten serat pakeliran sedalu natas *Lakon Karna Tanding* anggitanipun Salam Purwa Sutapa menika wonten piwulang babagan pasrah dhumateng gusti ingkang akarya jagad, butir-butiripun wonten ing ngandap menika:

“Dhuh kanjeng sinuwun, lelampahan ingkang sampun dumados punika sampun ngantos dipun penggalih ingkang sanget – sanget, namung sageda kapendhet dados piwucal, mugi – mugi lelampahan ingkangkirang sae mboten kawangsulan malih, ...”(Serat Pakeliran Sdalu Natas, kaca 12)

Pethikan ingkang wonten ing nginggil menika ginemipun Resi Kepra ingkang atur pangandika dhumateng Durydana ingkag saweg nandang duka

amargi para pujangga utawi senopati perang Bharatayuda saking negara Ngastina menika sampun gugur wonten Kurusetra, supados boten duka mawon.

Saking ginem wonten ing nginggil menika wonten ukara lelampahan ingkang sampun dumados, ukara menika ingkang dados indikator piwulang moral bab pasrah dhumateng gusti, amargi ngemu teges bilih lelampahan ingkang sampun kalampahan menika boten saged diambali malih mila dados tiyang menika namung saged pasrah dhumateng Gusti saking lelampahan menika, ukara ingkang kaserat kandel menika ingkang dados pituduh piwulang moral babagan pasrah dhumateng Gusti akarya jagad.

Gayut kaliyan ginem ing nginggil menika dipunterangaken malih kaliyan ginemipun Prabu Salyapati wonten kaca 12. Supados linuwih jelas piwulang babagan pasrah dhumateng Gusti ingkang akarya jagad

*“Ngger estunipun lelampahing manungsa ingkang tumitah ing Madyapada menika sampun **ginarisaken dening Gusti** ingkang akarya Loka. Lan Gusti menika sampun adil, hainggih mbok menawi **Gusti sampun angginarisaken** pinten – pinten...” (Serat Pakeliran Sedalu Natas, kaca 12)*

Pethikan ingkang wonten ing nginggil menika ginemipun Prabu Salyapati dhumateng Duryudana ingkang mangsuli panyuwunan priksa Duryudana dhumateng Prabu Salyapati. Saged kapundhut wosipun saking ginem menika bilih sedaya lelampahan ingkang sampun ginaris dening Gusti menika boten saged dipunewah, mila tiyang menika namung saged pasrah dhumateng Gusti saking lelampahan menika. Wonten pethikan wonten ing nginggil menika panganggit badhe babar piwulang moral babagan pasrah dhumateng Gusti ingkang akarya jagad. Piwulang menika paring wejangan bilih tiyang menika boten kepareng

menggalih sanget – sanget lelampahan ingkang sampun kelampahan amargi lelampahan menika sampun ginaris dening Gusti ingkang akarya jagad, tiyang menika namung kedah narimah ing pandum, narimah menapa ingkang wonten. Katerangan menika ugi wonten ing pethikan ingkang kaping kalih bilih ginemipun Prabu Salyapati menika ngandharaken bilih lelampahing manungsa ingkang tumatah ing Madyapada punika sampun ginaris dening Gusti ingkang akarya jagad. Saking andharan menika sampun cetha menawi tiyang menika kedah narimah ing pandum, sami kaliyan piwulang agama ingkang pitados dening para tiyang inggih menika sedaya lelampahan , rejeki, jodon, seda, saha sanesipun sampun ginarisaken dening Gusti ingkang akarya jagad.

Ukara Gusti sampun angginarisaken ingkang dados indikator piwulang moral bab pasrah dhumateng gusti. Amargi ukara menika ngemu teges bilih ginaris utawi takdir menika sampun dados pepesthining gusti ingkang akarya jagad. Mila tiyang menika kedahipun namung psrah kemawon dhumateng gusti menapa ingkang kalampahan.

Piwulang moral babagan pasrah dhumateng Gusti ingkang akarya jagad menika ugi wonten malih wonten ing kaca sanesipun ing serat pakeliran sedalu natas *Lakon Karna Tanding* anggitanipun Salam Purwa Sutapa, butir-butir menika wonten ing kaca 49 – 50.

Raden Werkudara

“Whaaa, Jlitheng Kresna kakangku., anggonku tansah meneng awit atiku isih kodheng, amarga ngrasakake panandhang, awit saka kejeming perang Bharata Yuda Jaya Binangun. Susahing atiku matumpa-tumpa, durung mari susah mikirake perang, gugure Abimanyu, wis kesusul sedane Dura Guruku, Hemm. Bareng Dura

guruku gugur, mbanjur ora ana sing ndak suwuni pituduh. (Serat Pakeliran Sedalu Natas, kaca 49)

Prabu Kresna

“Yayi Werkudara, yenta mesthine yayi Werkudara wis nate winulang ngilmu sangkan paraning dumadi dening Sang Hyang Ruci Bathara ya Sang Guru Sejati, ora bakal kewran marang dumadine lelakon kang sinandhang dening para manungsa. Yayi Werkudara, ora susah pun kakang ngandharake sejatining uriping manungsa, ndak kira si adhi wis luwih pana ing babagan iki, mula saka iku yayi enggal beraten sungkawaning atimu, yayi. Awit yayi Werkudara iku ala-ala dadi satriya kang duwe jejibahan angesuhi para prawira ingkang mapan ana pasanggrahan Hupalaweya kene. (Serat Pakeliran Sedalu Natas, kaca 49-50)

Saking ginem ing nginggil menika ginemanipun Werkudara kaliyan Prabu Kresna, wonten ginem menika Prabu Kresna menika saweg paring wejangan dhumateng Werkudara, amargi Werkudara menika saweg nandang duka amargi putra-putranipun gugur wonten perang Bharatayuda, saha ingkang dipuntresnani guru ingkang paring piwulang menika ugi seda, guru ingkang paring piwulang inggih menika Durna, amargi sampun boten wonten malih ingkang paring pitedah dhumateng piabakipun.

Saking pethikan ing nginggil panganggit badhe babar piwulang ingkang wonten ing ginem menika. Piwulang ingkang saged kapundut piwulang moral babagan pasrah dhumateng Gusti ingkang akarya jagad, saged dipunmangetosi saking ginem menika wonten Prabu Kresna paring katerangan bilih Werkudara sakmenika sampun winulang ngilmu sangkan paraning dumadi. maksudipun saged dipunmangertos bilih tiyang menika menawi sampun menggali sanget-sanget menawi dipuntilar dening para kaluawarganipun utawi dipuntilar kaliyan tiyang ingkang dipunremeni.

Wonten tetembungan ngelmu sangkan paraning dumadi ingkang sampun winulang dhumateng Werkudara, ukara menika ingkang dados indikator piwulang moral bab pasrah dhumateng gusti. Maksudipun inggih menika bilih tiyang ingkang sampun mundhut piwulang menika kedahipun saged mangertos saha sampun ikhlas nandang lelampahan menika, amargi piwulang menika ugi paring pangertosan bilih tiyang menika kedah pasrah dhumateng Gusti ingkang sampun nemtoake takdir tiyang wonten ing dunya. Piwulang menika sampun cetha wonten ing piwulang agama amargi seda ingkang nemtoake menika namung Gusti ingkang akarya jagad sanes tiyang ingkang nemtoake. Menapa malih tiyang ingkang sapun angertosi piwulang agama ingkang dipungambaraken paraga Werkudara menika ingkang sampun nampi ngelmu sangkan parang dumadi, kedahipun langkung mangertosi menawi tiyang seda menika boten kepareng sanget-sanget dipunpenggalih.

Gayut kaliyan piwulang moral babagan pasrah dhumateng Gusti ingkang akarya jagad wonten ing serat pakeliran sedalu natas *Lakon Karna Tandhing* anggitanipun Salam Purwa Sutapa. Butir-butir piwulang moral enika wonten ugi ing kaca 112.

“Heh Sanjaya, tumraping Prabu Karna bener lan luput iku dudu garapaning satriya, hamung Gusti ingkang Maha Wikan ingkang bakal abiji sakehing tuindak, ora kaya patrapmu iku Sanjaya. ...” (Serat Pakeliran Sedalu Natas, kaca 112)

Saking pethikan ing nginggil menika ginem saking Karna dhumateng Sanjaya ingkang kapethuk wonten ing perang Bharatayuda. Pethuke Sanjaya menika nantang perang tandhing kaliyan Karna amargi Sampun malik tinggal ingkang kala biyen bebela dhumateng Kurawa saniki bebela dhumateng

Pandhawa, mila Sanjaya nantang perang tandhing kaliyan senopati Ngastina. Ginem wonten nginggil Sanjaya matur ingkang damel manahipun Karna nesu, mila Karna piwales atur kaliyan Sanjaya. Wonten ginem ing nginggil panganggit badhe babar piwulang moral saking pethikan ing nginggil menika, piwulangipun inggih menika piwulang pasrah dhumateng Gusti ingkang akarya jagad. Tumraping bener saha luputipun tiyang menika sampun wonten ingkang nemtoake, dados sae saha boten sae tiyang menika namung gusti ingkang kepareng paring pidana, sanes tiyang piyambak. Mila tiyang menika namung kedah pasrah dhumateng Gusti saking pidana ingkang dipunparing, amagi Gisti menika sampun paring pitedah menapa ingkang nampi ganjaran saha menapa ingkang napi pidana dados tiyang menika namung pinilih kemawon badhe ing kabecikan menapa ing angkara. Piwulang menika trep kaliyan piwulang agama islam menawi ganjaran uatawi dosa menika namung Gusti ingkang nemtoake mlebet suawarga menapa wonten neraka. Dudutanipun tiyang menika namung pasrah dhumateng Gusti ingkang akarya jagad babagan kabecikan saha luputipun tiyang, namung Gusti ingkang nemtoake.

Ukara hamung Gusti ingkang Maha Wikan ingkang bakal abiji sakehing tuindak ingkang dados indikator saking piwulang moral bab pasrah dhumateng gusti, amargi saking ukara menika saged gadhah teges bilih ingkang saged biji menika namung gusti. Mila saged kapundut dudutanipun bilih tiyang menika namung pasrah dhumateng gusti bab biji tiyang ing dunya. Mila ginem menika kalebet ing piwulang moral bab pasrah dhumateng gusti.

Wonten malih ingkang gayutanipun kaliyan piwulang psrah dhumateng Gusti ingkang akarya jagad, menika wonten saking ginemipun Kunthi dhumateng Karna, wonten ing serat pakeliran sedalu natas, kaca, 138.

*“Karna, Karna anakku ngger, mbok menawa **wis ginaris dening purbaning kuwasa**, sira nduwe watak kang kaya menakono iku. Aku pinangka sipating ibu, wis ora kainan meneh, ngajak marang dalaning kautaman, parandene sira wis wangkot.(Serat Pakeliran Sedalu Natas, kaca 138)*

Saking pethikan wonten nginggil menika ginemipun Kunthi dhumateng Karna, ingkang kepanggih wonten kurusetra. Kunthi wonten mriki ginem dhumateng Karna babagan nyuwun kempal manunggal kaliyan para kadangipun inggih menika para Pandhawa, ananging Karna boten purun kempal manunggal kaliyan kadangipun amargi sampun nandang tanggung jawab dados satriya saha senopatine negara Ngastina. Pangandikanipun Kunthi wonten mriki babar piwulang wondene sifatipun tiyang menika benten – benten saha sampun dipunginarisaken lelampahanipun tiyang piyambak, mila Kunthi menika namung pasrah dhumateng Gusti ingkang akarya jagad amargi Karna sampub boten purun dipunajak wonten dalaning kautaman. Saking pethikan ing nginggil panganggit badhe paring piwulang moral babagan pasrah dhumateng Gusti akarya jagad. Saged kapundut piwulangan saking ginemipun Kunthi wonten nginggil bilih tiyang menika boten saged meksa tindak tanduk lelampahan tiyang ingkang sampun dipunsandang dening tiyang menika, amargi lelampahan tiyang menika sampun ginarisaken dening Gusti iangkang akarya jagad. Tiyang menika namung kedah pasrah dhumateng Gusti ingkang akarya jagad babagan lelampahan tiyang wonten dunya menika.

3. Atur Syukur Dhumateng Gusti

Wonten saben solah bawa, tintad tanduk tiyang menika ugi kepanggih kaliyan pangucap syukur utawi atur panuwun. Tiyang menika sampun dipunwulang rasa sukur awit taksih alit amargi rasa sukur menika sapun wonten ing manah tiyang. Wondene wonten agama ugi sami dipunwulang bab sukur dhumateng Gusti ingkang akarya jagad ingkang sampun paring pinten-pinten kanikmatan dhumateng kawulane. Pangucap sukur dhumateng Gusti ingkang akarya jagad menika ugi sami kaliyan atur panuwun dhumateng Gusti ingkang akarya jagad (Kamus Besar Bahasa Indonesia, 2008:1403). Atur sukur dhumateng Gusti menika wujud rasa tresna, bebungah, saha atur panuwun dumateng Gusti amargi sampun paring kanikmatan, rahmatipun, kasantosan, saha sanesipun.

Gayut kaliyan andharan wonten ing nginggil menika, piwulang atur sukur dhumateng Gusti ingkang akarya jagad menika wonten ing serat pakeliran sedalu natas *Lakon Karna Tandhing* anggitanipun Salam Purwa Sutapa. Butir-butiripun piwulangipun wonten ing kaca 156.

“Dhuh kaka Prabu awit pangestunipun kaka Prabu kula taksih pinayungan Gusti ingkang akarya loka, ri paduka pinaringa wilujeng, naung kenging rikma kula kaka Prabu.”(Serat Pakeliran Sedalu Natas, kaca 156)

Wonten pethikan ing nginggil menika ginemipun Janaka dhumateng Kresna wonten ing perang Bharatayuda tandhing kalawan Karna ing Kurusetra. Janaka atur sukur awit sampun pinaringan pangestu saking Kresna saha pinaringan wilujeng saking Gusti ingkang akarya jagad, ing peperangan menika Janaka namung kena rikmanipun saking pusaka Karna.

Ginem wonten ing nginggil menika wonten ukara ingkang kaserat kandel, ukara menika gadhah maksud saha dados indikator piwulang moral bab atur syukur dhumateng gusti bilih Janaka menika atur sukur dhumateng Gusti bilih piyambakipun menika taksih pinaringan wilujeng.

Saking *Indikator* ing nginggil menika panganggit badhe babar piwulang atur sukur dumateng Gusti ingkang akarya jagad. Sampun dipunterangake saking ginem ing nginggil menika menawi Janaka atur sukur dumateng Gusti ingkang akarya jagad awit taksih pinaring kawilujengan wonten ing perang Bharatayuda tetandhingan kalawan Karna kadangipun piamabak. Piwulang menika sami kaliyan piwulang agama ingkang mulang babagan atur sukur dumateng Gusti ingkang akarya jagad ingkang sampun paring kawilujengan dhumateng kawulane.

4. Memuji Dhumateng Gusti

Memuji dhumateng Gusti menika ingkang asring dipunpireng ugi tembung dedonga, dados tembung memuji menika sami kaliyan dedonga. Memuji inggih menika awujud taat wonten ing ngibadah (*ibadah*), awujud saking panjalukipun tiyang dhumateng Gusti (Ajat Sudrajat, sak kanca, 2008:137). Mila tiyang menika menawi gadhah pepenginan boten sanes nyuwun dhumateng Gusti ingkang akarya jagad kanthi cara memuji utawa dedonga ingkang temen.

Gayut kaliyan anadharan wonten ing nginggil menika wonten serat pakeliran sedalu natas *Lakon Karna Tanding* anggitanipun Salam Purwa Sutapa menika wonten piwulang babagan memuji dumateng Gusti. Butir-butiripun piwulangipun menika dipunbabar wonten ing ngandap menika:

“... kaka Prabu mangga sami dipun suwunaken dhateng dzat ingkang akarya jagad, mugi paringa pangaksama dhateng kumaranipun rama prabu, lan kapapangaken papan ingkang trep ingkang laduh labetipun nalika sugeng, kaka Prabu.”(Serat Pakeliran Sedalu Natas, kaca 49)

Saking pethikan ingkang wonten ing nginggil menika ginemipun Drethajupena dhumateng Prabu Kresna. Wonten ing ginem menika Drethajupena nyuwun sami memuji dhumateng gusti supados Rama Drethajupena pinaringan pangaksama dateng kumaranipun, saha pinaringan papan ingkang trep kaliyan labuh labetipun.

Wonten ginem ing nginggil menika wonten ukara suwunaken dhateng dzat ingkang akarya jagad, ukara menika ngemu teges bilih Drethajupena menika memuji dhumateng Gusti amargi tembung dzat ingkang akarya jagad inggih menika Gusti akarya jagad. Ukara menika ugi dados indikator piwulang moral bab memuji dhumateng gusti.

Pethikan ingkang wonten ing nginggil menika wonten gayutanipun tiyang kaliyan Gusti akarya jagad babagan piwulang memuji dhumateng Gusti ingkang akarya jagad ugi wonten malih wonteng ing kaca 117, pethikanipun inggih menika:

“... Yen sampeyan temen-temen nyuwun tulung mbok menawi Gusti enggal badhe ngusadani pulih kadi wingi uni.”(Serat Pakeliran Sedalu Natas, kaca 117)

Pethikan ingkang wonten ing nginggil menika ginemipun Semar dhumateng Srikandi wondene dipunaturi jamas ludiranipun Sanjaya ingkang dipunpejahi dening Karna, saking pejahipun Sanjaya dados Sendang. Amargi Srikandi lawan tandhing kaliyan Srikandi ngantos rikma menika brodhol saktekem akehe, mila Semar atur panagandika dhumateng Srikandi dipunaturi

jamas wonten sendang supados wangsul malih rikmanipun kanthi cara memuji ingkang temen.

Ukara ingkang kaserat kandel wonten ing nginggil menika wonten ukara temen – temen nyuwun tulung, ukara menika gadhah maksud bilih menawi Srikadhi menika nyuwun tulung sami tegesipun kaliyan menuji mila saged kasembadan ingkang dados panyuwunipun. Ukara menika ugi dados indikator piwulang moral bab memuji dhumateng gusti. Wonten ginem menika ugi paring pangertosan bilih menawi tiyang menika memuji dhumateng Gusti kanthi temen saha iklassing manah menika badhe kasembadan sedaya pepenginanipun. Mila ukara saking ginem wonten ing nginggil menika ingkang dados pituduh piwulang memuji dhumateng Gusti akarya jagad.

Pethikan ingkang wonten gayutanipun tiyang kaliyan Gusti akarya jagad babagan piwulang memuji dhumateng Gusti ingkang akarya jagad ugi wonten malih wonteng ing kaca 123, pethikanipun inggih menika:

“... lelenggahan Sang Dewi tan supe amemuji mring Dzat ingkang Akarya Jagat murih jayaning para putra Pandhawa. ...”(*Serat Pakeliran Sedalu Natas, kaca 123*)

Pethikan ingkang kaping tiga menika saking janturan adegan Kasatriyan Panggombakan, wonten janturan menika dipungambaraken Sang Dewi Kuthi menika saweg lelenggahan saha memuji ing taman sari supados para putra Pandhawa menika jaya. Saking pethikan ingkang pisanan saha ingkang kaping tiga menika wonten tembung Dzat menika tegesipun Gusti.

Saking janturan wonten ing nginggil menika sampun cetha bilih wonten janturan menika wonten tembung amemuji mila saged kapundhut piwulangipun

bilih janturan menika gadhah piwulang memuji dhumateng Gusti akarya jagad. Janturan wonten ing nginggil menika ugi dados indikator piwulang moral bab memuji dhumateng gusti.

Saking *indikator-indikator* wonten ing nginggil menika sampun cetha kaserat wonten ginem saha janturan babagan memuji para tiyang dhumateng Gusti ingkang akarya jagad. Sanajan anggenipun memuji para tiyang menika benten-benten boten dados menapa ingkang utami menika sedaya panyuwunan kedah nyuwun dhumateng Gusti ingkang akarya jagad. Piwulang menika sami kaliyan piwulang ingkang wonten ing agama bilih tiyang menika kedah memuji dhumateng Gusti ingkang akarya jagad supados panyuwunanipun menika saged dipuntampi dening Gusti ingkang akarya jagad saha dipunijabahi.

2. Cara Ngandharaken Piwulang Moral

Parembagan bab cara ngandharaken piwulang moral kaperang dados kalih: inggih menika cara langsung saha cara boten langsung. Cara langsung inggih menika sedaya pangertosan utawi piwulang ingkang wonten ing karya sastra menika dipunserat saha dipunparing kanthi cara langsung saha *eksplisit* utawi gamblang. Dipuntingali saking kabetahan menika panganggit menika badhe paring dhumateng pamaos, cara anggenipun paring cara langsung inggih menika *komunikatif*. Maksudipun inggih menika pangripta asifat mulang pamaos, kanthi cara langsung anggenipun paring piwulang saha wejanganipun, mila pamaos menika langkung gampil anggenipun mundhut piwilang ingkang badhe dipunbabar dening panganggit.

Cara ngadharaken piwulang moral kanthi cara boten langsung menika dipunlampahi kanthi cara simbolik (perantara pemahaman objek) saha *implisit* utawi *tersirat*. Pangripta ngandharaken piwulang moral boten kanthi cara gampil dipunmangertosi utawi boten *vulgar*. Pamaos dipunsuwun mundhut dudutanipun piyambak babagan piwulang moral ingkang wonten ing cariyos. Pangripta ngandharaken piwulang moral boten kanthi caragampil dipunmangertosi utawi *vulgar*. Pamaos dipunsuwun mundhut dudutanipunpiyambak babagan piwulang moral ingkang wonten ing cariyos. Cara punika sami kaliyan teknik ragaan, showing ingkang saged katingal perkawis – perkawis, konflik, laku saha tumindak para paraga anggenipun nandang perkawis saha konflik menika, saged katingal saking tumindak verbal, fisik ugi ingkang kalaksanan wonten pamikiran saha manahipun. Ngagem menika sedaya saged paring piwulang moral dipunandharaken, kosok wangsulipun dipuntingali saking pamaos, menawi ajeng mangertosi saha nemtokaken piwulang moral ingkang wonten ing karya sastra menika kedah nindakake miturut cariyos, laku, saha tumindak para paraga menika.

a. Kanthi cara langsung

1. Sabar

Piwulang moral ing serat pakeliran sedalu natas *Lakon Karna Tandring* anggitanipun Salam Purwa Sutapa wonten piwulang moral babagan sabar. Pethikan menika dipunandharaken kanthi cara langsung badhe kaserat wonten ing ngandap menika.

“...*Eling-eling Kyai Lurah semar minangka pamonging Baratayuda, ya pinituwaning para satriya ingkang mapan ing Hupalawiya marma*

kanthi sabar ing manah tansah angliru dhateng kamg ndhaweg kataman ing kingkin, kaya mangkana wijiling pangandika saking Kyai Nayantaka yenta kawijil ing lesan.”(Serat Pakeliran Sedalu Natas, kaca 96.

Wonten ing nginggil menika piwulang moral ingkang wonten gayutanipun tiyang kaliyan diri pribadi kalebet ngandharaken kanthi cara langsung. Piwulang moral babagan sabar menika awujud ginem saking panganggit dipunparingken kanthi langsung utawi *eksplisit*, satemah saged langsung dipunmangertosi piwulang moralipun dening para pamaos.

Saking ginem menika wonten ingkang dados indikator bilih piwulang menika dipunandharaken kanthi cara langsung inggih menika wonten ing ukara kanthi sabar ing manah, amargi saking ukara menika pamaos saged langsung mangertos bilih piwulang menika kalebet piwulang moral baba sabar. Mila ginem menika kalebet cara ngandharaken kanthi cara langsung.

2. Iklas

Piwulang moral ing serat pakeliran sedalu natas *Lakon Karna Tanding* anggitanipun Salam Purwa Sutapa wonten piwulang moral babagan ikhlas. Pethikan menika dipunandharaken kanthi cara langsung badhe kaserat wonten ing ngandap menika.

Raden Warsasena

“ ...

Kanthi makaten badhe anyembuh suka bingahing manahipun ingkang putra, manawi kula tansah cecaketan kalian paduka kanjeng rama, sanadyanta kedah nguningani muncrating ludira, gumlundunging mustaka labet pakarti kejeming paprangan.

Warsakusuma

*Inggih rama sanadyanta ingkang putra kabeh kedah lebur tumpur, paripaos kinarya tawuring Bharatayuda, **kanthi rila legawaning manah. Mugi kalilanana ingkang putra ndherek satindak paduka, kanjeng rama.***(Serat Pakeliran Sedalu Natas, kaca 83)

Saking ginem menika wonten ingkang dados indikator bilih piwulang menika dipunandharaken kanthi cara langsung inggih menika wonten ing ukara kanthi rila legawaning manah, amargi saking ukara menika pamaos saged langsung mangertos bilih piwulang menika kalebet piwulang moral bab ikhlas, amargi ukara rila legawaning manah menika ngemu teges ikhlas lahir batin. Mila ginem menika kalebet cara ngandharaken kanthi cara langsung.

Piwulang moral ing serat pakeliran sedalu natas *Lakon Karna Tanding* anggitanipun Salam Purwa Sutapa wonten piwulang moral babagan ikhlas. Wonten malih pethikan menika dipunandharaken kanthi cara langsung badhe kaserat wonten ing ngandap menika.

*“Haih, aih, aih, aih blegegeg ugeg-ugeg, ndara putri kanthi ndara Sanjaya dumados sendhang punika, **mratandhani lair terusing batin anggenipun labuh labet dhateng Pandhawa.** E, anak-anak ku padha seksenana, sendhang ingkang dumadi saka bendaramu Sanjaya iki ndak jenengke Sendhang Sanjaya.”*(Serat Pakeliran Sedalu Natas, kaca 114)

Saking ginem menika wonten ingkang dados indikator bilih piwulang menika dipunandharaken kanthi cara langsung inggih menika wonten ing ukara mratandhani lair terusing batin, amargi saking ukara menika pamaos saged langsung mangertos bilih piwulang menika kalebet piwulang moral bab ikhlas, amargi ukara mratandhani lair terusing batin menika ngemu teges ikhlas saking manahipun. Mila ginem menika kalebet cara ngandharaken kanthi cara langsung.

Wonten ing nginggil menika piwulang moral ingkang wonten gaytanipun tiyang kaliyan diri pribadi kalebet ngandharaken kanthi cara langsung. Piwulang moral babagan iklas menika awujud ginem saking panganggit dipunparingken kanthi langsung utawi *eksplisit*, satemah saged langsung dipunmangertosi piwulang moralipun dening para pamaos.

3. Waspada/Ngatos - atos

Piwulang moral ing serat pakeliran sedalu natas *Lakon Karna Tanding* anggitanipun Salam Purwa Sutapa wonten piwulang moral babagan waspada/ngatos - atos. Pethikan menika dipunandharaken kanthi cara langsung badhe kaserat wonten ing ngandap menika.

*“Yayi aji, inggih ta yayi sampun sanget-sanget anggen paduka angalembana dhateng rakanta ing Dwarawati, yayi, ingkang tundhonipun saget mahanani dhateng **lenaning kawaspadan**, yayi Prabu wiwit rumiyin mila, jagad punika sampun neksemi manawi Kresna kalia Pandhawa punika mboten nate saget pepisahan, pasemonipun kados dene kreta sak kusiripun.”*(Serat Pakeliran Seadlu Natas, kaca 47)

Saking ginem menika wonten ingkang dados indikator bilih piwulang menika dipunandharaken kanthi cara langsung inggih menika wonten ing ukara lenaning kawaspadan, amargi saking ukara menika pamaos saged langsung mangertos bilih piwulang menika kalebet piwulang moral bab waspada/ngastos-atos, amargi ukara lenaning kawaspadan menika ngemu teges boten kepareng lena dhumateng kawaspadan. Mila ginem menika kalebet cara ngandharaken kanthi cara langsung.

Piwulang moral ing serat pakeliran sedalu natas *Lakon Karna Tanding* anggitanipun Salam Purwa Sutapa wonten piwulang moral babagan waspada/ngatos - atos. Wonten malih pethikan menika dipunandharaken kanthi cara langsung badhe kaserat wonten ing ngandap menika.

“Yayi Sanjaya, ing swasananing perang Bharatayuda iki, rasa sujana kudu dinonok ngayun. Awit yen ora mangkono kanthi gampang mungsuh sumusup/anyusupake telik sandi supaya mangerteni kekuatanning mungsuh kang ana. Semono ugi marang jeneng sira yayi Sanjaya, rehne biyen iku sira ngiloni marang barisaning Sata Kurawa bareng saikine dumadi Bharatayuda jeneng nedya amalik tingal. Kanthi mangkono opo ora sujana rasaning atiku yayi Sanjaya. Paribasan trenggiling apai-api mati, kutuk api lamur yenta jeneng para ndulu ringkihing barisaning Pandhawa ora wurung sira uga bakal tega lan tegel marang Pandhawa, tan beda kaya kang mbok tindakake ing dina iki?”(Serat Pakeliran Sedalu Natas, kaca 101-102)

Saking ginem menika wonten ingkang dados indikator bilih piwulang menika dipunandharaken kanthi cara langsung inggih menika wonten ing ukara rasa sujana, amargi saking ukara menika pamaos saged langsung mangertos bilih piwulang menika kalebet piwulang moral bab waspada/nganastos-atos, amargi ukara rasa sujana menika ngemu gadhah rasa sujana, amargi saking gadhah rasa sujana menika saged waspada dhumateng musuh ing perang Barataydha. Mila ginem menika kalebet cara ngandharaken kanthi cara langsung.

Piwulang moral ing serat pakeliran sedalu natas *Lakon Karna Tanding* anggitanipun Salam Purwa Sutapa wonten piwulang moral babagan waspada/ngatos - atos. Wonten malih pethikan menika dipunandharaken kanthi cara langsung badhe kaserat wonten ing ngandap menika.

“Ya abot-abote kakang semar aku pinercaya rumeksa katentremaning Pakuwon galagah Tinunu, saka telik sandi upayaning Kurawa. Nadyanta iku sifating kadang nanging uga perlu disujanakake, kakang!” (Serat Pakeliran Sedalu Natas, kaca 103)

Saking ginem menika wonten ingkang dados indikator bilih piwulang menika dipunandharaken kanthi cara langsung inggih menika wonten ing tembung disujanakake, amargi saking tembung menika pamaos saged langsung mangertos bilih piwulang menika kalebet piwulang moral bab waspada/nganostos-atos, amargi tembung disujanakake menika ngemu teges cubriya, amargi mungsuh menika sanajan kadang piyambak menawi nate pisungsung dhumateng mungsuh kedah cubriya, cubriya saking ginem ing nginggil menika maksudipun waspada dhumateng mungsuh. Mila ginem menika kalebet cara ngandharaken kanthi cara langsung.

Wonten ing nginggil menika piwulang moral ingkang wonten gaytanipun tiyang kaliyan diri pribadi kalebet ngandharaken kanthi cara langsung. Piwulang moral babagan waspada/ngatos-atos menika awujud ginem saking panganggit dipunparingken kanthi langsung utawi *eksplisit*, satemah saged langsung dipunmangertosi piwulang moralipun dening para pamaos.

4. Mawas Diri

Piwulang moral ing serat pakeliran sedalu natas *Lakon Karna Tandring* anggitanipun Salam Purwa Sutapa wonten piwulang moral babagan rumaos lepat. Pethikan menika dipunandharaken kanthi cara langsung badhe kaserat wonten ing ngandap menika.

“Nuwun inggih kaka Prabu, sakderengipun ingkang rayi matur, langkung rumiyin kawula nyuwun sih samodra pangaksami dateng kaka Prabu, labet sowan kula kekalih ingkang nyerang trapsilaning lampah, kumawantun sowan kanthi mboten katimbangan.”(Serat Pakeliran Sedalu Natas, kaca 26)

Saking ginem menika wonten ingkang dados indikator bilih piwulang menika dipunandharaken kanthi cara langsung inggih menika wonten ing ukara kawula nyuwun sih samodra pangaksami dateng kaka Prabu, labet sowan kula kekalih ingkang nyerang trapsilaning lampah, amargi saking ukara menika pamaos saged langsung mangertos bilih piwulang menika kalebet piwulang moral bab mawas diri, amargi ukara kawula nyuwun sih samodra pangaksami dateng kaka Prabu, labet sowan kula kekalih ingkang nyerang trapsilaning lampah menika gadhah maksud bilih Suryagupala menika sampun mangertos kaluputanipun saking trapsilaning lampah wonten negara Ngastina, amrgi sampun mangertos kaluputane mila saged dipunwastani Suryagupala menika saged mawas diri. Mila ginem menika kalebet cara ngandharaken kanthi cara langsung.

Piwulang moral ing serat pakeliran sedalu natas *Lakon Karna Tanding* anggitanipun Salam Purwa Sutapa wonten piwulang moral babagan rumaos lepat. Wonten malih pethikan menika dipunandharaken kanthi cara langsung badhe kaserat wonten ing ngandap menika.

*“Dhuh kaka Prabu, kaka Prabu, **ri paduka rumaos lepat kaka Prabu** !”*(Serat Pakeliran Sedalu Natas, kaca 158)

Saking ginem menika wonten ingkang dados indikator bilih piwulang menika dipunandharaken kanthi cara langsung inggih menika wonten ing ukara ri paduka rumaos lepat kaka Prabu amargi saking ukara menika pamaos saged

langsung mangertos bilih piwulang menika kalebet piwulang moral bab mawas diri, amargi ukara ri paduka rumaos lepat kaka Prabu menika ngemu maksud bilih Arjuna menika sampus rumaos kalepatanipun, mila saged dipunwastani bilih Arjuna menika sampun saged mawas diri. Mila ginem menika kalebet cara ngandharaken kanthi cara langsung.

Wonten ing nginggil menika piwulang moral ingkang wonten gaytanipun tiyang kaliyan diri pribadi kalebet ngandharaken kanthi cara langsung. Piwulang moral babagan rumaos lepat menika awujud ginem saking panganggit dipunparing kanthi langsung utawi *eksplisit*, satemah saged langsung dipunmangertosi piwulang moralipun dening para pamaos.

5. Tanggung Jawab

Piwulang moral ing serat pakeliran sedalu natas *Lakon Karna Tanding* anggitanipun Salam Purwa Sutapa wonten piwulang moral babagan tanggung jawab. Pethikan menika dipunandharaken kanthi cara langsung badhe kaserat wonten ing ngandap menika.

*“...Ratu Sabrang mau satemah wani nerak pacak nrajang angger-anggering Bharatayuda, ingkang tundhone gampang disirnakake. Semono ugo marang jeneng sira dhimas Werkodara, **pun kakang ora bakal nanggung marang kawilujenganmu**, awit yayi Werkodara ya mung nggunggu karepe dhewe, ora manut marang wewatoning Bharatayuda.*

*Nesu ya kena nanging nganggoa petung, hara banjur sapa sing nuding marang si adhi supaya maju perang iki mau, nalika semana si adhi rak nekse ta, **lamun adhimu si Dresthajumpena ingkang pinercaya supaya dadi senapatining kadang Pandhawa.** ...”*(Serat Pakeliran Sedalu Natas, kaca 65)

Saking ginem menika wonten ingkang dados indikator bilih piwulang menika dipunandharaken kanthi cara langsung inggih menika wonten ing ukara kakang ora bakal nanggung amargi saking ukara menika pamaos saged langsung mangertos bilih piwulang menika kalebet piwulang moral bab tanggung jawab, amargi ukara kakang ora bakal nanggung menika ngemu maksud bilih Kresna menika gadhah tanggung jawa dhumateng para Pandawa. Mila ginem menika kalebet cara ngandharaken kanthi cara langsung.

Piwulang moral ing serat pakeliran sedalu natas *Lakon Karna Tanding* anggitanipun Salam Purwa Sutapa wonten piwulang moral babagan tanggung jawab. Wonten malih pethikan menika dipunandharaken kanthi cara langsung badhe kaserat wonten ing ngandap menika.

*“Iya ngger dhasar kepara nyata lamunta dinane kiya pun **bapa bakal mandeg Senapati**, kanggo anyaur sakabehe utange pun rama marang Narendra Ngastina, anggane wis kepareng amisudha badan wadage pun rama, lan anyenyeger sariraku, ngger!”* (Serat Pakeliran sedalu Natas, kaca 82)

Saking ginem menika wonten ingkang dados indikator bilih piwulang menika dipunandharaken kanthi cara langsung inggih menika wonten ing ukara bapa bakal mandeg Senapati amargi saking ukara menika pamaos saged langsung mangertos bilih piwulang menika kalebet piwulang moral bab tanggung jawab, amargi ukara bapa bakal mandeg Senapati menika ngemu maksud bilih Karna menika gadhah tanggung jawab dados senopatine Kurawa. Mila ginem menika kalebet cara ngandharaken kanthi cara langsung.

Piwulang moral ing serat pakeliran sedalu natas *Lakon Karna Tanding* anggitanipun Salam Purwa Sutapa wonten piwulang moral babagan tanggung

jawab. Wonten malih pethikan menika dipunandharaken kanthi cara langsung badhe kaserat wonten ing ngandap menika.

*“Yen saguh mara gatekna pamundhutku Karna Prabu Salya ora seneng marang **wataking Senopati ingkang ngucira jurit, lire Senopati mau mundur karena durung nganti bucik kulite, pecah balunge. Yenta kowe duwe watak kang kaya mengkono dudu sapa-sapa sing nyikara, malah kepara bakal ndak sirnakake dhewe. Banjur apik elek lakune kreta kowe ora kena ngelokake, piye saguh apa ora?**”*(Serat Pakeliran sedalu Natas, kaca 89)

Saking ginem menika wonten ingkang dados indikator bilih piwulang menika dipunandharaken kanthi cara langsung inggih menika wonten ing ukara wataking Senopati ingkang ngucira jurit, lire Senopati mau mundur karena durung nganti bucik kulite, pecah balunge amargi saking ukara menika pamaos saged langsung mangertos bilih piwulang menika kalebet piwulang moral bab tanggung jawab, amargi ukara wataking Senopati ingkang ngucira jurit, lire Senopati mau mundur karena durung nganti bucik kulite, pecah balunge menika ngemu maksud bilih tanggung jawab senopati menika boten kepareng jirih ing paperangan. Mila ginem menika kalebet cara ngandharaken kanthi cara langsung.

Piwulang moral ing serat pakeliran sedalu natas *Lakon Karna Tanding* anggitanipun Salam Purwa Sutapa wonten piwulang moral babagan tanggung jawab. Wonten malih pethikan menika dipunandharaken kanthi cara langsung badhe kaserat wonten ing ngandap menika.

*“...ayo awake dhewe padha nagaturaken sendhon sindhen sesendhonan, lelagon kang **jumbuh lawan jejibahane dhewe pinangka Panakawan. Pana tegese weruh kawan iku kanca dadine tansah weruh gelagate kanca, iki bendarane dhewe lagi nandhang susah, ayo padha atur panglipur.***(Serat Pakeliran sedalu Natas, kaca 98)

Saking ginem menika wonten ingkang dados indikator bilih piwulang menika dipunandharaken kanthi cara langsung inggih menika wonten ing ukara jumbuh lawan jejibahane dhewe pinangka Panakawan amargi saking ukara menika pamaos saged langsung mangertos bilih piwulang menika kalebet piwulang moral bab tanggung jawab, amargi ukara jumbuh lawan jejibahane dhewe pinangka Panakawan menika ngemu maksud bilih Punakawan menika gadha kewajiban atur panglipur dhumateng bendarane ingkang nandang duka. Mila ginem menika kalebet cara ngandharaken kanthi cara langsung.

Piwulang moral ing serat pakeliran sedalu natas *Lakon Karna Tanding* anggitanipun Salam Purwa Sutapa wonten piwulang moral babagan tanggung jawab. Wonten malih pethikan menika dipunandharaken kanthi cara langsung badhe kaserat wonten ing ngandap menika.

*“Oh, inggih kakang mbok, sadaya pangandhikanipun kakang mbok kala wau kapara leres, mboten wonten ingkang lepat, **jumbuh kalian kewajiban paduka, ingkang piñata kinen angreksa katentremaning Pakuwon Glagah Tinunu, minggahipun dhateng katentremaning pasanggrahan Hupalawiya.**”... (Serat Pakeliran Sedalu Natas, kaca 102)*

Saking ginem menika wonten ingkang dados indikator bilih piwulang menika dipunandharaken kanthi cara langsung inggih menika wonten ing ukara jumbuh kalian kewajiban paduka, ingkang piñata kinen angreksa katentremaning Pakuwon Glagah Tinunu amargi saking ukara menika pamaos saged langsung mangertos bilih piwulang menika kalebet piwulang moral bab tanggung jawab, amargi ukara jumbuh kalian kewajiban paduka, ingkang piñata kinen angreksa katentremaning Pakuwon Glagah Tinunu menika ngemu maksud bilih Srikandhi

menika gadhah tanggung jawab damel tentreming Pakuwon Glagah Tinunu. Mila ginem menika kalebet cara ngandharaken kanthi cara langsung.

Piwulang moral ing serat pakeliran sedalu natas *Lakon Karna Tanding* anggitanipun Salam Purwa Sutapa wonten piwulang moral babagan tanggung jawab. Wonten malih pethikan menika dipunandharaken kanthi cara langsung badhe kaserat wonten ing ngandap menika.

“Kakang patih Jayasemedi, kakang ing dina iki jeneng ingsun binobatan pagaweyan ingkang abot, kanthi gedhening kasujananing kakang mbok Wara Srikandhi aku dinakwa dai mata pitaning para Kurawa. Mula saka iku kakang patih, kanggo ambuktekake sucining atiku, enggal sawegakna para wadyabala gawan kasatriyan Panggombakan, tumuli ndak kanthi mapakake yudaning kakang Narpati Basukarna.”(Serat Pakeliran Sedalu Natas, kaca 106)

Saking ginem menika wonten ingkang dados indikator bilih piwulang menika dipunandharaken kanthi cara langsung inggih menika wonten ing ukara Mula saka iku kakang patih, kanggo ambuktekake sucining atiku amargi saking ukara menika pamaos saged langsung mangertos bilih piwulang menika kalebet piwulang moral babagan tanggung jawab, amargi ukara Mula saka iku kakang patih, kanggo ambuktekake sucining atiku menika ngemu maksud bilih Sanjaya menika gadhah tanggung jawab ambutikake pangucapipun piyambak. Mila ginem menika kalebet cara ngandharaken kanthi cara langsung.

Piwulang moral ing serat pakeliran sedalu natas *Lakon Karna Tanding* anggitanipun Salam Purwa Sutapa wonten piwulang moral babagan tanggung jawab. Wonten malih pethikan menika dipunandharaken kanthi cara langsung badhe kaserat wonten ing ngandap menika.

“... kabeh mau amung kari gumantung marang jeneng sira Janaka, kepiye anggon mu netepi marang jiwaning kasatriyanmu, yenta sira ngendhelong bakale kelangan wong sak nagara, amarga kanthi kendhoning kasatruyanmu bakal manahani ringkihing para Pandhawa.” ... (Serat Pakeliran Sedalu Natas, kaca 132)

Saking ginem menika wonten ingkang dados indikator bilih piwulang menika dipunandharaken kanthi cara langsung inggih menika wonten ing ukara netepi marang jiwaning kasatriyanmu amargi saking ukara menika pamaos saged langsung mangertos bilih piwulang menika kalebet piwulang moral bab tanggung jawab, amargi ukara netepi marang jiwaning kasatriyanmu menika ngemu maksud bilih Arjuna menika gadhah tanggung jawab dados kasatriya. Mila ginem menika kalebet cara ngandharaken kanthi cara langsung.

Piwulang moral ing serat pakeliran sedalu natas *Lakon Karna Tanding* anggitanipun Salam Purwa Sutapa wonten piwulang moral babagan tanggung jawab. Wonten malih pethikan menika dipunandharaken kanthi cara langsung badhe kaserat wonten ing ngandap menika.

“... wiwit timur pun ibu darbe gegayuhan mbesuk rikalane ngancik dewasa, kepengin banget pun ibu ngarumke kuncaraning negara, ya negaraku Mandura ingkang rikala semana kawengku dening eyangmu swargi Prabu Kunthiboja. ... pun ibu pinojokake ing kahanan, ingkang kudu milih salah sawijine ing antarane katresnan lan kwajiban. ...” (Serat Pakeliran Sedalu Natas, kaca 136-137)

Saking ginem menika wonten ingkang dados indikator bilih piwulang menika dipunandharaken kanthi cara langsung inggih menika wonten ing ukara kudu milih salah sawijine ing antarane katresnan lan kwajiban amargi saking ukara menika pamaos saged langsung mangertos bilih piwulang menika kalebet piwulang moral bab tanggung jawab, amargi ukara kudu milih salah sawijine ing

antarane katresnan lan kwajiban menika ngemu maksud bilih Kunthi menika pinilih kwajiban (tanggung jawab) tinimbang katresnan. Mila ginem menika kalebet cara ngandharaken kanthi cara langsung.

Piwulang moral ing serat pakeliran sedalu natas *Lakon Karna Tanding* anggitanipun Salam Purwa Sutapa wonten piwulang moral babagan tanggung jawab. Wonten malih pethikan menika dipunandharaken kanthi cara langsung badhe kaserat wonten ing ngandap menika.

“... embuh bener embuh luput satriya kudu tansah hanetepi darmaning satriya hangrungkepi marang nagara lan Ratu Gusti kang marentah, ... (Serat Pakeliran sedalu Natas, kaca 149)

Saking ginem menika wonten ingkang dados indikator bilih piwulang menika dipunandharaken kanthi cara langsung inggih menika wonten ing ukara satriya kudu tansah hanetepi darmaning satriya hangrungkepi marang nagara lan Ratu Gusti kang marentah amargi saking ukara menika pamaos saged langsung mangertos bilih piwulang menika kalebet piwulang moral babagan tanggung jawab, amargi ukara satriya kudu tansah hanetepi darmaning satriya hangrungkepi marang nagara lan Ratu Gusti kang marentah menika ngemu maksud bilih tanggung jawab dados satriya menika tansah hanetepi ratu gustine. Mila ginem menika kalebet cara ngandharaken kanthi cara langsung.

Wonten ing nginggil menika piwulang moral ingkang wonten gaytanipun tiyang kaliyan tiyang sanes/sosial kalebet ngandharaken kanthi cara langsung. Piwulang moral babagan tanggung jawab menika awujud ginem saking panganggit dipunparing kanthi langsung utawi *eksplisit*, satemah saged langsung dipunmangertosi piwulang moralipun dening para pamaos.

6. Rukun

Piwulang moral ing serat pakeliran sedalu natas *Lakon Karna Tanding* anggitanipun Salam Purwa Sutapa wonten piwulang moral babagan rukun. Pethikan menika dipunandharaken kanthi cara langsung badhe kaserat wonten ing ngandap menika.

*“... Baratayuda ing kalenggahan punika, tilasing narendra nyakrawati mbau dhendha Sang Prabu Puntadewa tuhu sampun telas margi ingkang tumuju marang karahayon murih **rukuning Pandhawa**. ...”*(Serat Pakeliran Sedalu Natas, kaca 45)

Saking pocapan menika wonten ingkang dados indikator bilih piwulang menika dipunandharaken kanthi cara langsung inggih menika wonten ing ukara rukuning Pandhawa amargi saking ukara menika pamaos saged langsung mangertos bilih piwulang menika kalebet piwulang moral bab rukun, amargi ukara rukuning Pandhawa menika ngemu maksud rukuning para Pandawa. Mila ginem menika kalebet cara ngandharaken kanthi cara langsung.

Wonten ing nginggil menika piwulang moral ingkang wonten gaytanipun tiyang kaliyan tiyang sanes/sosial kalebet ngandharaken kanthi cara langsung. Piwulang moral babagan rukun menika awujud janturan saking panganggit dipunparingken kanthi langsung utawi *eksplisit*, satemah saged langsung dipunmangertosi piwulang moralipun dening para pamaos.

7. Ngormati Tiyang Sanes

Piwulang moral ing serat pakeliran sedalu natas *Lakon Karna Tanding* anggitanipun Salam Purwa Sutapa wonten piwulang moral babagan ngormati

tiyang sanes. Pethikan menika dipunandharaken kanthi cara langsung badhe kaserat wonten ing ngandap menika.

*“Dhuh yayi prabu sewu-sewu tansah ngaturaken gunging panuwun dene semanten anggen **paduka angaosi lan paring pakurmatan** dateng rakanta ing Awangga, yayi prabu rakana cekap kreta kula kyai Jati Surya punika kewala, yayi!”*(Serat Pakeliran Sedalu Natas, kaca 19)

Saking ginem menika wonten ingkang dados indikator bilih piwulang menika dipunandharaken kanthi cara langsung inggih menika wonten ing ukara paduka angaosi lan paring pakurmatan amargi saking ukara menika pamaos saged langsung mangertos bilih piwulang menika kalebet piwulang moral bab ngormati tiyang sanes, amargi ukara paduka angaosi lan paring pakurmatan menika ngemu maksud paring pakurmatanipun Adipati Karna dhumateng Duryudana. Mila ginem menika kalebet cara ngandharaken kanthi cara langsung.

Wonten ing nginggil menika piwulang moral ingkang wonten gaytanipun tiyang kaliyan tiyang sanes/sosial kalebet ngandharaken kanthi cara langsung. Piwulang moral babagan ngormati tiyang sanes menika awujud ginem saking panganggit dipunparing kanthi langsung utawi *eksplisit*, satemah saged langsung dipunmangertosi piwulang moralipun dening para pamaos.

8. Bebela Dhumateng Kautaman

Piwulang moral ing serat pakeliran sedalu natas *Lakon Karna Tanding* anggitanipun Salam Purwa Sutapa wonten piwulang moral babagan bebela dhumateng kautaman. Pethikan menika dipunandharaken kanthi cara langsung badhe kaserat wonten ing ngandap menika.

*“Kakang Patih Jayasemedi, ingkang ndak rasa cocok lawan atiku, para kadang-kadangku Pandhawa, **amarga para kadangku***

Pandhawa iku tansah gandrung marang kautaman, petunganku bakal bisa mbrastha angkaraning jagad ingkang sumandhang dening para kadang Sata Kurawa. Mula kakang Patih dina iki uga ingsun bakal amalik tingal nedya ngiloni marang kadangk Pandhawa.”(Serat Pakeliran Sedalu Natas, kaca 41)

Saking ginem menika wonten ingkang dados indikator bilih piwulang menika dipunandharaken kanthi cara langsung inggih menika wonten ing ukara Pandhawa iku tansah gandrung marang kautaman amargi saking ukara menika pamaos saged langsung mangertos bilih piwulang menika kalebet piwulang moral bab bebela dhumateng kautaman, amargi ukara Pandhawa iku tansah gandrung marang kautaman menika ngemu maksud bilih para Pandawa menika bebela ing kautaman. Mila ginem menika kalebet cara ngandharaken kanthi cara langsung.

Piwulang moral ing serat pakeliran sedalu natas *Lakon Karna Tanding* anggitanipun Salam Purwa Sutapa wonten piwulang moral babagan bebela dhumateng kautaman. Wonten malih pethikan menika dipunandharaken kanthi cara langsung badhe kaserat wonten ing ngandap menika.

“Kanthi gumolonging tekad Raden Sanjaya nedyaamalik tingal anggolong nunggil mring barisaning wadyabala Pandhawa Mandhala Yudha....”(Serat Pakeliran Sedalu Natas, kaca 44)

Saking pocapan menika wonten ingkang dados indikator bilih piwulang menika dipunandharaken kanthi cara langsung inggih menika wonten ing ukara Kanthi gumolonging tekad Raden Sanjaya nedyaamalik tingal anggolong nunggil mring barisaning wadyabala Pandhawa Mandhala Yudha amargi saking ukara menika pamaos saged langsung mangertos bilih piwulang menika kalebet piwulang moral bab bebela dhumateng kautaman, amargi ukara Kanthi gumolonging tekad Raden Sanjaya nedyaamalik tingal anggolong nunggil mring

barisaning wadyabala Pandhawa Mandhala Yudha menika ngemu maksud bilih Sanjaya menika gadhah tekad bebela dhumateng Pandawa, saged dipunmagertos saking ginem sakderengipun bilih Pandawa menika kalebet tiyang ingkang bebela dhumateng kautaman. Mila ginem menika kalebet cara ngandharaken kanthi cara langsung

Piwulang moral ing serat pakeliran sedalu natas *Lakon Karna Tanding* anggitanipun Salam Purwa Sutapa wonten piwulang moral babagan bebela dhumateng kautaman. Wonten malih pethikan menika dipunandharaken kanthi cara langsung badhe kaserat wonten ing ngandap menika.

“Kakang mbok sejatosipun ingkang rayi nedya amalik tingal, ngiloni dhateng kadang kula Pandhawa ingkang satuhu sengsem ing reh kautaman, jumbuh kalian isining manah kula, kakang mbok. Kosok wangsulanipun mboten jenak raosing manah kula manawi ingkang rayi kedah kekempalan kalian kadnag Kurawa, ingkang satuhu kebak hambeging para cidra. ...”(Serat Pakeliran Sedalu Natas, kaca 101)

Saking ginem menika wonten ingkang dados indikator bilih piwulang menika dipunandharaken kanthi cara langsung inggih menika wonten ing ukara ingkang rayi nedya amalik tingal, ngiloni dhateng kadang kula Pandhawa amargi saking ukara menika pamaos saged langsung mangertos bilih piwulang menika kalebet piwulang moral bab bebela dhumateng kautaman, amargi ukara ingkang rayi nedya amalik tingal, ngiloni dhateng kadang kula Pandhawa menika ngemu maksud bilih Sanjaya menika ajeng bebela para Pandawa amargi para Pandawa menika bebela ing kautaman. Mila ginem menika kalebet cara ngandharaken kanthi cara langsung.

Piwulang moral ing serat pakeliran sedalu natas *Lakon Karna Tanding* anggitanipun Salam Purwa Sutapa wonten piwulang moral babagan bebela dhumateng kautaman. Wonten malih pethikan menika dipunandharaken kanthi cara langsung badhe kaserat wonten ing ngandap menika.

“...Rasaning atiku ingkang gandrung marang kautaman, nanging aku kudu ngiloni marang angkarani Kurawa. Mula saka iku wiwit dina iki wes gembleng tekadku aku kudu ngiloni wong kang hambeg utama, ambela marang bebener.”(Serat Pakeliran Sedalu Natas, kaca 107)

Saking ginem menika wonten ingkang dados indikator bilih piwulang menika dipunandharaken kanthi cara langsung inggih menika wonten ing ukara Rasaning atiku ingkang gandrung marang kautaman amargi saking ukara menika pamaos saged langsung mangertos bilih piwulang menika kalebet piwulang moral bab bebela dhumateng kautaman, amargi ukara Rasaning atiku ingkang gandrung marang kautaman menika ngemu maksud bilih Sanjaya menika sampun tresna bebela ing kautaman. Mila ginem menika kalebet cara ngandharaken kanthi cara langsung.

Piwulang moral ing serat pakeliran sedalu natas *Lakon Karna Tanding* anggitanipun Salam Purwa Sutapa wonten piwulang moral babagan bebela dhumateng kautaman. Wonten malih pethikan menika dipunandharaken kanthi cara langsung badhe kaserat wonten ing ngandap menika.

“Heh sira Prabu Karna, tumrape Sanjaya kang wes ngerti marang ugering sarasilah, lan uga ngerti mring reh kautaman, mula gumolongin ati, Sanjaya nedya hanglabuhi marang para kadang Pandhawa. ...”(Serat Pakeliran Sedalu Natas, kaca 112)

Saking ginem menika wonten ingkang dados indikator bilih piwulang menika dipunandharaken kanthi cara langsung inggih menika wonten ing ukara Sanjaya kang wes ngerti marang ugering sarasilah, lan uga ngerti mring reh kautaman saking ukara menika pamaos saged langsung mangertos bilih piwulang menika kalebet piwulang moral bab bebela dhumateng kautaman, amargi ukara Sanjaya kang wes ngerti marang ugering sarasilah, lan uga ngerti mring reh kautaman menika ngemu maksud bilih Sanjaya menika sampun mangertos piwulang reh kautaman, mila Sanjaya menika ajeng bebela dhumateng kautaman. Mila ginem menika kalebet cara ngandharaken kanthi cara langsung.

Piwulang moral ing serat pakeliran sedalu natas *Lakon Karna Tanding* anggitanipun Salam Purwa Sutapa wonten piwulang moral babagan bebela dhumateng kautaman. Wonten malih pethikan menika dipunandharaken kanthi cara langsung badhe kaserat wonten ing ngandap menika.

“Dhasar kepara nyata, aku kang bakal nyirnakake wong kang mbela marang angkaraning jagad”(Serat Pakeliran sedalu Natas, kaca 134)

Saking ginem menika wonten ingkang dados indikator bilih piwulang menika dipunandharaken kanthi cara langsung inggih menika wonten ing ukara aku kang bakal nyirnakake wong kang mbela marang angkaraning jagad saking ukara menika pamaos saged langsung mangertos bilih piwulang menika kalebet piwulang moral bab bebela dhumateng kautaman, amargi ukara aku kang bakal nyirnakake wong kang mbela marang angkaraning jagad menika ngemu maksud bilih ingkang nyirnakake angkaraning jagad menika kalebet bebela dhumateng kautaman. Mila ginem menika kalebet cara ngandharaken kanthi cara langsung.

Piwulang moral ing serat pakeliran sedalu natas *Lakon Karna Tanding* anggitanipun Salam Purwa Sutapa wonten piwulang moral babagan bebela dhumateng kautaman. Wonten malih pethikan menika dipunandharaken kanthi cara langsung badhe kaserat wonten ing ngandap menika.

“mbela dhateng para warga bebrayan kula kaka prabu.”(Serat Pakeliran Sedalu Natas, kaca 145)

Saking ginem menika wonten ingkang dados indikator bilih piwulang menika dipunandharaken kanthi cara langsung inggih menika wonten ing ukara mbela dhateng para warga bebrayan kula kaka prabu saking ukara menika pamaos saged langsung mangertos bilih piwulang menika kalebet piwulang moral bab bebela dhumateng kautaman, amargi ukara mbela dhateng para warga bebrayan kula kaka prabu menika ngemu maksud bilih Arjuna menika pinilih bebela bebrayan ateges ingkang dipunpinilih Arjuna menika kalebet bebela dhumateng kautaman. Mila ginem menika kalebet cara ngandharaken kanthi cara langsung.

Wonten ing nginggil menika piwulang moral ingkang wonten gaytanipun tiyang kaliyan tiyang sanes/sosial kalebet ngandharaken kanthi cara langsung. Piwulang moral babagan bebela dhumateng kautaman menika awujud ginem saha pocapan ing pethikan ingkang kaping kalih saking panganggit dipunparing kanthi langsung utawi *eksplisit*, satemah saged langsung dipunmangertosi piwulang moral dening para pamaos.

9. Eling Becike Tiyang Sanes

Piwulang moral ing serat pakeliran sedalu natas *Lakon Karna Tanding* anggitanipun Salam Purwa Sutapa wonten piwulang moral babagan eling becike

tiyang sanes. Pethikan menika dipunandharaken kanthi cara langsung badhe kaserat wonten ing ngandap menika.

“Iya ngger dhasar kepara nyata lamunta dinane kiyi pun bapa bakal mandeg Senapati, kanggo anyaur sakabehe utange pun rama marang Narendra Ngastina, anggone wis kepareng amisudha badan wadage pun rama, lan anyenyeger sariraku, ngger!(Serat Pakeliran Sedalu Natas, kaca 82)

Saking ginem menika wonten ingkang dados indikator bilih piwulang menika dipunandharaken kanthi cara langsung inggih menika wonten ing ukara kanggo anyaur sakabehe utange pun rama marang Narendra Ngastina, anggone wis kepareng amisudha badan wadage pun rama, lan anyenyeger sariraku saking ukara menika pamaos saged langsung mangertos bilih piwulang menika kalebet piwulang moral bab eling becike tiyang sanes, amargi ukara kanggo anyaur sakabehe utange pun rama marang Narendra Ngastina, anggone wis kepareng amisudha badan wadage pun rama, lan anyenyeger sariraku ngemu maksud bilih Adipati Karna menika sampun eling becike Duryudana. Mila ginem menika kalebet cara ngandharaken kanthi cara langsung.

Piwulang moral ing serat pakeliran sedalu natas *Lakon Karna Tanding* anggitanipun Salam Purwa Sutapa wonten piwulang moral babagan eling becike tiyang sanes. Wonten malih pethikan menika dipunandharaken kanthi cara langsung badhe kaserat wonten ing ngandap menika.

Kunthi

“ ... beda lawan yoganira Abimanyu ingkang gugur pinangka kusumaning bangsa, kabeh para bebrayan bakal anyathet lan ngeling – eling marang jenenging anak ira, ngger Janaka.(Serat Pakeliran Sedalu Natas, kaca 126)

Yamawidura

“...awit ngelingi ragane wis dilelemu lan diwisudha dening Duryudana. Mula kanggo tetombok ya mung jiwa lan ragane kinarya ambela marang Duryudana ingkang ndadani Baratayuda. ...”.(Serat Pakeliran Sedalu Natas, kaca 126)

Saking ginem menika wonten ingkang dados indikator bilih piwulang menika dipunandharaken kanthi cara langsung inggih menika wonten ing ukara awit ngelingi ragane wis dilelemu lan diwisudha dening Duryudana saking ukara menika pamaos saged langsung mangertos bilih piwulang menika kalebet piwulang moral bab eling becike tiyang sanes, amargi ukara awit ngelingi ragane wis dilelemu lan diwisudha dening Duryudana ngemu maksud bilih Durna menika sampun eling becike Duryudana. Mila ginem menika kalebet cara ngandharaken kanthi cara langsung.

Wonten ing nginggil menika piwulang moral ingkang wonten gaytanipun tiyang kaliyan tiyang sanes/sosial kalebet ngandharaken kanthi cara langsung. Piwulang moral babagan bebela dhumateng kautaman menika awujud ginem saking panganggit dipunparingken kanthi langsung utawi *eksplisit*, satemah saged langsung dipunmangertosi piwulang moralipun dening para pamaos.

10. Atur Pangaksama

Piwulang moral ing serat pakeliran sedalu natas *Lakon Karna Tanding* anggitanipun Salam Purwa Sutapa wonten piwulang moral babagan atur pangaksama. Pethikan menika dipunandharaken kanthi cara langsung badhe kaserat wonten ing ngandap menika.

“Kakang dipati, ingkang agung pangaksama ndika dateng pun Aswatama,

kakang.”(Serat Pakeliran sedalu Natas, kaca 18)

Saking ginem menika wonten ingkang dados indikator bilih piwulang menika dipunandharaken kanthi cara langsung inggih menika wonten ing ukara ingkang agung pangaksama saking ukara menika pamaos saged langsung mangertos bilih piwulang menika kalebet piwulang moral bab atur pangaksama, amargi ukara ingkang agung pangaksama ngemu maksud bilih ginem menika awujud pangaksama Durydana dhumateng Adipati Karna. Mila ginem menika kalebet cara ngandharaken kanthi cara langsung.

Piwulang moral ing serat pakeliran sedalu natas *Lakon Karna Tanding* anggitanipun Salam Purwa Sutapa wonten piwulang moral babagan atur pangaksama. Wonten malih pethikan menika dipunandharaken kanthi cara langsung badhe kaserat wonten ing ngandap menika.

“Kawula nuwun inggih yayi, malah dawah kosok wangsul, rakanta ingkang nyuwun pangaksama dateng yayi Prabu, bawanipun rakanta tiyang ingkang brangasan, ngantos nilar dateng subasita lan rehing tatakrami.”(Serat Pakeliran Sedalu Natas, kaca 19)

Saking ginem menika wonten ingkang dados indikator bilih piwulang menika dipunandharaken kanthi cara langsung inggih menika wonten ing ukara nyuwun pangaksama saking ukara menika pamaos saged langsung mangertos bilih piwulang menika kalebet piwulang moral bab atur pangaksama, amargi ukara nyuwun pangaksama ngemu maksud bilih ginem menika awujud pangaksama Adipati Karna dhumateng Duryudana. Mila ginem menika kalebet cara ngandharaken kanthi cara langsung.

Wonten ing nginggil menika piwulang moral ingkang wonten gaytanipun tiyang kaliyan tiyang sanes/sosial kalebet ngandharaken kanthi cara langsung. Piwulang moral babagan bebela atur pangaksama menika awujud ginem saking panganggit dipunparing kanthi langsung utawi *eksplisit*, satemah saged langsung dipunmangertosi piwulang moralipun dening para pamaos.

11. Ngayomi

Piwulang moral ing serat pakeliran sedalu natas *Lakon Karna Tanding* anggitanipun Salam Purwa Sutapa wonten piwulang moral babagan ngayomi. Pethikan menika dipunandharaken kanthi cara langsung badhe kaserat wonten ing ngandap menika.

*“Oh, inggih kakang mbok, sadaya pangandhikanipun kakang mbok kala wau kapara leres, mboten wonten ingkang lepat, **jumbuh kalian kwajiban paduka, ingkang piñata kinen angreksa katentremaning Pakuwon Glagah Tinunu,**” (Serat Pakeliran Sedalu Natas, kaca 102)*

Saking ginem menika wonten ingkang dados indikator bilih piwulang menika dipunandharaken kanthi cara langsung inggih menika wonten ing ukara jumbuh kalian kwajiban paduka, ingkang piñata kinen angreksa katentremaning Pakuwon Glagah Tinunu saking ukara menika pamaos saged langsung mangertos bilih piwulang menika kalebet piwulang moral bab ngayomi, amargi ukara jumbuh kalian kwajiban paduka, ingkang piñata kinen angreksa katentremaning Pakuwon Glagah Tinunu ngemu maksud bilih Srikandhi menika gadhah kewajiban damel tentrem Pakuwon Glagah Tinunu, amrgi ancasing ngayomi menika damel katentreman. Mila ginem menika kalebet cara ngandharaken kanthi cara langsung.

Piwulang moral ing serat pakeliran sedalu natas *Lakon Karna Tanding* anggitanipun Salam Purwa Sutapa wonten piwulang moral babagan ngayomi. Wonten malih pethikan menika dipunandharaken kanthi cara langsung badhe kaserat wonten ing ngandap menika.

*“Ya abot-abote kakang semar aku **pinercaya rumeksa katentremaning Pakuwon galagah Tinunu**, saka telik sandi upayaning Kurawa. Nadyanta iku sifating kadang nanging uga perlu disujanakake, kakang!” (Serat Pakeliran Sedalu Natas, kaca 103)*

Saking ginem menika wonten ingkang dados indikator bilih piwulang menika dipunandharaken kanthi cara langsung inggih menika wonten ing ukara pinercaya rumeksa katentremaning Pakuwon galagah Tinunu saking ukara menika pamaos saged langsung mangertos bilih piwulang menika kalebet piwulang moral bab ngayomi, amargi ukara pinercaya rumeksa katentremaning Pakuwon galagah Tinunu ngemu maksud bilih Srikandhi menika gadhah kewajiban damel tentrem Pakuwon Glagah Tinunu, amrgi ancasing ngayomi menika damel katentreman. Mila ginem menika kalebet cara ngandharaken kanthi cara langsung.

Wonten ing nginggil menika piwulang moral ingkang wonten gaytanipun tiyang kaliyan tiyang sanes/sosial kalebet ngandharaken kanthi cara langsung. Piwulang moral babagan ngayomi menika awujud ginem saking panganggit dipunparing kanthi langsung utawi *eksplisit*, satemah saged langsung dipunmangertosi piwulang moralipun dening para pamaos.

12. Atur Panuwun Dhumateng Tiyang Sanes

Piwulang moral ing serat pakeliran sedalu natas *Lakon Karna Tanding* anggitanipun Salam Purwa Sutapa wonten piwulang moral babagan atur panuwun

dhumateng tiyang sanes. Pethikan menika dipunandharaken kanthi cara langsung badhe kaserat wonten ing ngandap menika.

“Adhuh kakang dipati Awangga, sewu-sewu ngaturaken agunging panuwun, kanthi kasagahan paduka minangkani jejibahan dados senapatining kadang Kurawa sayekti saget anyembuhaken pepesing banyuning angga ingkang rayi ing Ngastina. Inggih kanthi kakang Adipati Awangga jumeneng Senapati ari paduka saget anjagekaken badhe pikantuk kamimpangan,” ... (Serat Pakeliran Sedalu Natas, kaca 19)

Saking ginem menika wonten ingkang dados indikator bilih piwulang menika dipunandharaken kanthi cara langsung inggih menika wonten ing ukara sewu-sewu ngaturaken agunging panuwun saking ukara menika pamaos saged langsung mangertos bilih piwulang menika kalebet piwulang moral bab atur panuwun dhumateng tiyang sanes, amargi ukara sewu-sewu ngaturaken agunging panuwun ngemu maksud atur panuwun Duryudana dhumateng Adipati Karna. Mila ginem menika kalebet cara ngandharaken kanthi cara langsung.

Piwulang moral ing serat pakeliran sedalu natas *Lakon Karna Tanding* anggitanipun Salam Purwa Sutapa wonten piwulang moral babagan atur panuwun dhumateng tiyang sanes. Wonten malih pethikan menika dipunandharaken kanthi cara langsung badhe kaserat wonten ing ngandap menika.

“Syukur sakethi jumurung sewu-sewu tansah ngaturaken agenging panuwun kaka Prabu, dene ngantos semanten anggenipun, kaka Prabu tansah anjangkung dhateng para kadang Pandhawa.” ... (Serat Pakeliran Sedalu Natas, kaca 47)

Saking ginem menika wonten ingkang dados indikator bilih piwulang menika dipunandharaken kanthi cara langsung inggih menika wonten ing ukara sakethi jumurung sewu-sewu tansah ngaturaken agenging panuwun kaka Prabu saking ukara menika pamaos saged langsung mangertos bilih piwulang menika

kalebet piwulang moral bab atur panuwun dhumateng tiyang sanes, amargi ukara sakethi jumurung sewu-sewu tansah ngaturaken agenging panuwun kaka Prabu ngemu maksud atur panuwun Puntadewa dhumateng Kresna. Mila ginem menika kalebet cara ngandharaken kanthi cara langsung.

Piwulang moral ing serat pakeliran sedalu natas *Lakon Karna Tanding* anggitanipun Salam Purwa Sutapa wonten piwulang moral babagan atur panuwun dhumateng tiyang sanes. Wonten malih pethikan menika dipunandharaken kanthi cara langsung badhe kaserat wonten ing ngandap menika.

“Inggih kaka Prabu ing Dwarawati, ari paduka kula ngaturaken gunging panuwun, kaka Prabu” ... (Serat Pakeliran Sedalu Natas, kaca 49)

Saking ginem menika wonten ingkang dados indikator bilih piwulang menika dipunandharaken kanthi cara langsung inggih menika wonten ing ukara ari paduka kula ngaturaken gunging panuwun saking ukara menika pamaos saged langsung mangertos bilih piwulang menika kalebet piwulang moral bab atur panuwun dhumateng tiyang sanes, amargi ukara ari paduka kula ngaturaken gunging panuwun ngemu maksud atur panuwun Dresthajumpena dhumateng Kresna. Mila ginem menika kalebet cara ngandharaken kanthi cara langsung.

Piwulang moral ing serat pakeliran sedalu natas *Lakon Karna Tanding* anggitanipun Salam Purwa Sutapa wonten piwulang moral babagan atur panuwun dhumateng tiyang sanes. Wonten malih pethikan menika dipunandharaken kanthi cara langsung badhe kaserat wonten ing ngandap menika.

“Wadhuh kanjeng rama, ngaturaken gunging panuwun ingkang tanpa upami.” (Serat Pakeliran Sedalu Natas, kaca 69)

Saking ginem menika wonten ingkang dados indikator bilih piwulang menika dipunandharaken kanthi cara langsung inggih menika wonten ing ukara ngaturaken gunging panuwun ingkang tanpa upami saking ukara menika pamaos saged langsung mangertos bilih piwulang menika kalebet piwulang moral babatur panuwun dhumateng tiyang sanes, amargi ukara ngaturaken gunging panuwun ingkang tanpa upami ngemu maksud atur panuwun Duryudana dhumateng Prabu Salya. Mila ginem menika kalebet cara ngandharaken kanthi cara langsung.

Wonten ing nginggil menika piwulang moral ingkang wonten gaytanipun tiyang kaliyan tiyang sanes/sosial kalebet ngandharaken kanthi cara langsung. Piwulang moral babatur panuwun menika awujud ginem saking panganggit dipunparing kanthi langsung utawi *eksplisit*, satemah saged langsung dipunmangertosi piwulang moral dening para pamaos.

13. Paring Pangapura Dhumateng Sesami

Piwulang moral ing serat pakeliran sedalu natas *Lakon Karna Tanding* anggitanipun Salam Purwa Sutapa wonten piwulang moral babatur paring pangapura dhumateng sesami. Pethikan menika dipunandharaken kanthi cara langsung badhe kaserat wonten ing ngandap menika.

Prabu Duryudana

“Kakang dipati, ingkang agung pangaksama ndika dateng pun Aswatama, kakang”.(Serat Pakeliran Sedalu Natasa, kaca 18)

Adipati Karna

“Kawula nuwun inggih yayi, malah dawah kosok wangsul, rakanta ingkang nyuwun pangaksama dateng yayi Prabu, bawanipun rakanta tiyang ingkang brangasan, ngantos nilar dateng subasita lan rehing tatakrami.”(Serat Pakeliran Sedalu Natasa, kaca 19)

Saking ginem menika wonten ingkang dados indikator bilih piwulang menika dipunandharaken kanthi cara langsung inggih menika wonten ing ukara Kawula nuwun inggih yayi saking ukara menika pamaos saged langsung mangertos bilih piwulang menika kalebet piwulang moral bab paring pangapura dhumateng sesami, amargi ukara Kawula nuwun inggih yayi ngemu maksud bilih Adipati Karna menika sampun paring pangapura dhumateng Aswatama ingkang tumindak boten trapsila. Mila ginem menika kalebet cara ngandharaken kanthi cara langsung.

Piwulang moral ing serat pakeliran sedalu natas *Lakon Karna Tanding* anggitanipun Salam Purwa Sutapa wonten piwulang moral babagan paring pangapura dhumateng sesami. Wonten malih pethikan menika dipunandharaken kanthi cara langsung badhe kaserat wonten ing ngandap menika.

“Iya yayi, agung pangapuraningsun tumrap jeneng para sakloron.”(*Serat Pakeliran Sedalu Natas*, kaca 26)

Saking ginem menika wonten ingkang dados indikator bilih piwulang menika dipunandharaken kanthi cara langsung inggih menika wonten ing ukara Iya yayi, agung pangapuraningsun tumrap jeneng para sakloron saking ukara menika pamaos saged langsung mangertos bilih piwulang menika kalebet piwulang moral bab paring pangapura dhumateng sesami, amargi ukara Iya yayi, agung pangapuraningsun tumrap jeneng para sakloron ngemu maksud bilih Duryudana menika sampun paring pangapura dhumateng Suryagupala ingkang tumindak boten trapsila. Mila ginem menika kalebet cara ngandharaken kanthi cara langsung.

Wonten ing nginggil menika piwulang moral ingkang wonten gaytanipun tiyang kaliyan tiyang sanes/sosial kalebet ngandharaken kanthi cara langsung. Piwulang moral babagan paring pangapura dhumateng sesami menika awujud ginem saking panganggit dipunparingken kanthi langsung utawi *eksplisit*, satemah saged langsung dipunmangertosi piwulang moralipun dening para pamaos.

14. Katresnan

Piwulang moral ing serat pakeliran sedalu natas *Lakon Karna Tanding* anggitanipun Salam Purwa Sutapa wonten piwulang moral babagan katresnan. Pethikan menika dipunandharaken kanthi cara langsung badhe kaserat wonten ing ngandap menika.

*“Ya ta yayi, yenta gedhe pangemanmu marang pun kakang amarga ya awit saka gedhene kasoking **katresnanmu marang pun kakang**. Kanthi mengkono pun kakang ora sido madeg Senapati. Yayi-yai ayo tumuli enggal-enggal manjing ing papreman, tampanana brantangingsun, yayi-yayi!” (Serat Pakeliran Sedalu Natas, kaca 78)*

Saking ginem menika wonten ingkang dados indikator bilih piwulang menika dipunandharaken kanthi cara langsung inggih menika wonten ing ukara katresnanmu marang pun kakang saking ukara menika pamaos saged langsung mangertos bilih piwulang menika kalebet piwulang moral bab katresnan, amargi ukara katresnanmu marang pun kakang ngemu maksud bilih saking ginem menika awujud tresnaipun Surtikanthi dhumateng Adipati Karna. Mila ginem menika kalebet cara ngandharaken kanthi cara langsung.

Piwulang moral ing serat pakeliran sedalu natas *Lakon Karna Tanding* anggitanipun Salam Purwa Sutapa wonten piwulang moral babagan katresnan.

Wonten malih pethikan menika dipunandharaken kanthi cara langsung badhe kaserat wonten ing ngandap menika.

*“Yayi-yayi muskaraning pun kakang, bawane sira wanita ingkang krubyuk kabotan pinjung, teka semono gedhene kasoking **katresnanmu** marang pun kakang.”(Serat Pakeliran Sedalu Natas, kaca 79)*

Saking ginem menika wonten ingkang dados indikator bilih piwulang menika dipunandharaken kanthi cara langsung inggih menika wonten ing ukara katresnanmu marang pun kakang saking ukara menika pamaos saged langsung mangertos bilih piwulang menika kalebet piwulang moral bab katresnan, amargi ukara katresnanmu marang pun kakang ngemu maksud bilih saking ginem menika awujud tresnaipun Surtikanthi dhumateng Adipati Karna. Mila ginem menika kalebet cara ngandharaken kanthi cara langsung.

Piwulang moral ing serat pakeliran sedalu natas *Lakon Karna Tanding* anggitanipun Salam Purwa Sutapa wonten piwulang moral babagan katresnan. Wonten malih pethikan menika dipunandharaken kanthi cara langsung badhe kaserat wonten ing ngandap menika.

*“Ya jagad, ya dewa bathara, semono kang dadi **katresnane** si adhi marang pun kakang, ngungkuli marang garwa. ...”(Serat Pakeliran Sedalu Natas, kaca 86)*

Saking ginem menika wonten ingkang dados indikator bilih piwulang menika dipunandharaken kanthi cara langsung inggih menika wonten ing ukara dadi katresnane si adhi marang pun kakang, ngungkuli marang garwa saking ukara menika pamaos saged langsung mangertos bilih piwulang menika kalebet piwulang moral bab katresnan, amargi ukara dadi katresnane si adhi marang pun kakang, ngungkuli marang garwa ngemu maksud bilih saking ginem menika

awujud tresnaipun ingkang durta dhumateng Adipati Karna. Mila ginem menika kalebet cara ngandharaken kanthi cara langsung.

Piwulang moral ing serat pakeliran sedalu natas *Lakon Karna Tanding* anggitanipun Salam Purwa Sutapa wonten piwulang moral babagan katresnan. Wonten malih pethikan menika dipunandharaken kanthi cara langsung badhe kaserat wonten ing ngandap menika.

“Ora yayi, amarga jeneng sira iku garwane adhiku kang ndak tresnani, sepisan meneh yayi, baliya wae matura marang garwamu yayi Janaka, lamun pun kakang wis ngenteni!” (Serat Pakeliran Sedalu Natas, kaca 115)

Saking ginem menika wonten ingkang dados indikator bilih piwulang menika dipunandharaken kanthi cara langsung inggih menika wonten ing ukara adhiku kang ndak tresnani saking ukara menika pamaos saged langsung mangertos bilih piwulang menika kalebet piwulang moral bab katresnan, amargi ukara adhiku kang ndak tresnani ngemu maksud bilih saking ginem menika awujud tresnaipun ingkang Adipati Karna dhumateng Srikandi. Mila ginem menika kalebet cara ngandharaken kanthi cara langsung.

Piwulang moral ing serat pakeliran sedalu natas *Lakon Karna Tanding* anggitanipun Salam Purwa Sutapa wonten piwulang moral babagan katresnan. Wonten malih pethikan menika dipunandharaken kanthi cara langsung badhe kaserat wonten ing ngandap menika.

“Gupuh-gupuh Dewi Kunthi hangrasi mring ingkang putra Raden Harjuna, eling-eling Sang Dewi dahat kelangkung ing tresnanira dateng ingkang putra, teka mangkana pangudasmaraning driya yenta kawijil ing lesan.” (Serat Pkeliran Sedalu Natas, kaca 124)

Saking pocapan menika wonten ingkang dados indikator bilih piwulang menika dipunandharaken kanthi cara langsung inggih menika wonten ing ukara ing tresnanira dateng ingkang putra saking ukara menika pamaos saged langsung mangertos bilih piwulang menika kalebet piwulang moral bab katresnan, amargi ukara ing tresnanira dateng ingkang putra ngemu maksud bilih saking pocapan menika awujud tresnaipun ingkang Kunthi dhumateng putranipun. Mila ginem menika kalebet cara ngandharaken kanthi cara langsung.

Piwulang moral ing serat pakeliran sedalu natas *Lakon Karna Tanding* anggitanipun Salam Purwa Sutapa wonten piwulang moral babagan katresnan. Wonten malih pethikan menika dipunandharaken kanthi cara langsung badhe kaserat wonten ing ngandap menika.

“... Janaka mung kelangan Guru wae aboting panandhang kok ngungkuli kelangan anak. ...”(Serat Pakeliran Sedalu Natas, kaca 126)

Saking ginem menika wonten ingkang dados indikator bilih piwulang menika dipunandharaken kanthi cara langsung inggih menika wonten ing ukara Janaka mung kelangan Guru wae aboting panandhang kok ngungkuli kelangan anak saking ukara menika pamaos saged langsung mangertos bilih piwulang menika kalebet piwulang moral bab katresnan, amargi ukara Janaka mung kelangan Guru wae aboting panandhang kok ngungkuli kelangan anak ngemu maksud bilih saking ginem menika awujud tresnaipun ingkang Arjuna dhumateng Durna. Mila ginem menika kalebet cara ngandharaken kanthi cara langsung.

Piwulang moral ing serat pakeliran sedalu natas *Lakon Karna Tanding* anggitanipun Salam Purwa Sutapa wonten piwulang moral babagan katresnan.

Wonten malih pethikan menika dipunandharaken kanthi cara langsung badhe kaserat wonten ing ngandap menika.

*“... Amarga temen – temen keng raka ing Dwarawati iku **tresna** marang anak – anaku Pandhawa”*(Serat Pakeliran Sedalu Natas, kaca 130)

Saking ginem menika wonten ingkang dados indikator bilih piwulang menika dipunandharaken kanthi cara langsung inggih menika wonten ing ukara keng raka ing Dwarawati iku tresna marang anak – anaku Pandhawa saking ukara menika pamaos saged langsung mangertos bilih piwulang menika kalebet piwulang moral bab katresnan, amargi ukara keng raka ing Dwarawati iku tresna marang anak – anaku Pandhawa ngemu maksud bilih saking ginem menika awujud tresnaipun ingkang Kresna dhumateng Pandawa. Mila ginem menika kalebet cara ngandharaken kanthi cara langsung.

Piwulang moral ing serat pakeliran sedalu natas *Lakon Karna Tanding* anggitanipun Salam Purwa Sutapa wonten piwulang moral babagan katresnan. Wonten malih pethikan menika dipunandharaken kanthi cara langsung badhe kaserat wonten ing ngandap menika.

*“Ngger Karna, Basusena putraku kang **ndak tresnani**, lerena nggon mu dadi Senopati ya ngger, ayo tumuli ndak gandheng manunggal lawan adhi – adhimu para Pandhawa, ...”*(Serat Pakeliran Sedalu Natas, kaca 135)

Saking ginem menika wonten ingkang dados indikator bilih piwulang menika dipunandharaken kanthi cara langsung inggih menika wonten ing ukara Ngger Karna, Basusena putraku kang ndak tresnani saking ukara menika pamaos saged langsung mangertos bilih piwulang menika kalebet piwulang moral bab katresnan, amargi ukara Ngger Karna, Basusena putraku kang ndak tresnani

ngemu maksud bilih saking ginem menika awujud tresnaipun Kunthi dhumateng Karna. Mila ginem menika kalebet cara ngandharaken kanthi cara langsung.

Piwulang moral ing serat pakeliran sedalu natas *Lakon Karna Tanding* anggitanipun Salam Purwa Sutapa wonten piwulang moral babagan katresnan. Wonten malih pethikan menika dipunandharaken kanthi cara langsung badhe kaserat wonten ing ngandap menika.

“Yayi, yayi kadange pun kakang kang tresnani, yayi ora sah ngreronce tembung kang ngeres-eresi atine pun kakang, yayi, pancen wis kinodrat dening Jagad lamunta jeneng sira lawan pun kakang iku kinodratake dadi satriya, ...”(Serat Pakeliran Sedalu Natas, kaca 148)

Saking ginem menika wonten ingkang dados indikator bilih piwulang menika dipunandharaken kanthi cara langsung inggih menika wonten ing ukara yayi kadange pun kakang kang tresnani saking ukara menika pamaos saged langsung mangertos bilih piwulang menika kalebet piwulang moral bab katresnan, amargi ukara yayi kadange pun kakang kang tresnani ngemu maksud bilih saking ginem menika awujud tresnaipun Karna dhumateng Arjuna. Mila ginem menika kalebet cara ngandharaken kanthi cara langsung.

Wonten ing nginggil menika piwulang moral ingkang wonten gaytanipun tiyang kaliyan tiyang sanes/sosial kalebet ngandharaken kanthi cara langsung. Piwulang moral babagan katresnan menika awujud ginem saha janturan ing pethikan kaping gangsal saking panganggit dipunparing kanthi langsung utawi *eksplisit*, satemah saged langsung dipunmangertosi piwulang moralipun dening para pamaos.

15. Atur Panglipur Dhumateng Sesami

Piwulang moral ing serat pakeliran sedalu natas *Lakon Karna Tanding* anggitanipun Salam Purwa Sutapa wonten piwulang moral babagan atur panglipur dhumateng sesami. Pethikan menika dipunandharaken kanthi cara langsung badhe kaserat wonten ing ngandap menika.

*“Ih hi hi hi mbok Manawa ya mangkono ngger, saikine supaya ndara enggal paring dhawuh, ayo awake dhewe padha nagaturaken sendhon sindhen sesendhonan, lelagon kang jumbuh lawan jejibahane dhewe pinangka Panakawan. Pana tegese **weruh kawan iku kanca dadine tansah weruh gelagate kanca, iki bendarane dhewe lagi nandhang susah, ayo padha atur panglipur.**”*(Serat Pakeliran sedalu Natas, kaca 98)

Saking ginem menika wonten ingkang dados indikator bilih piwulang menika dipunandharaken kanthi cara langsung inggih menika wonten ing ukara , ayo padha atur panglipur saking ukara menika pamaos saged langsung mangertos bilih piwulang menika kalebet piwulang moral bab atur panglipur dhumateng sesami, amargi ukara , ayo padha atur panglipur ngemu maksud bilih para Punakawan menika ajeng atur panglipur dhumateng bendarane. Mila ginem menika kalebet cara ngandharaken kanthi cara langsung.

Wonten ing nginggil menika piwulang moral ingkang wonten gaytanipun tiyang kaliyan tiyang sanes/sosial kalebet ngandharaken kanthi cara langsung. Piwulang moral babagan damel seneng dhumateng sesami menika awujud ginem saking panganggit dipunparing kanthi langsung utawi *eksplisit*, satemah saged langsung dipunmangertosi piwulang moralipun dening para pamaos.

16. Setya Dhumateng Negara

Piwulang moral ing serat pakeliran sedalu natas *Lakon Karna Tanding* anggitanipun Salam Purwa Sutapa wonten piwulang moral babagan setya dhumateng negara. Pethikan menika dipunandharaken kanthi cara langsung badhe kaserat wonten ing ngandap menika.

*“Sanjaya, sanjaya, eman – eman jeneng sira Sanjaya pageneya budimu kalah karo bocah. Anakku wae semono kang dadi tekade, **gelem labuh marang ratu Gustine lan bumi kelahirane**. Gegandhengan jeneng sira kang wus malik tinggal, mula ing kene Sanjaya bakal ndak sirnakake minangka lesing jemparingku.”*(Serat Pakeliran Sedalu Natas, kaca 113)

Saking ginem menika wonten ingkang dados indikator bilih piwulang menika dipunandharaken kanthi cara langsung inggih menika wonten ing ukara gelem labuh marang ratu Gustine lan bumi kelahirane saking ukara menika pamaos saged langsung mangertos bilih piwulang menika kalebet piwulang moral bab setya dhumateng negara, amargi ukara gelem labuh marang ratu Gustine lan bumi kelahirane ngemu maksud bilih putranipun Adipati Karna menika purun bebele dhumateng bumi kelahirane ingkng sami tegesipun negara. Mila ginem menika kalebet cara ngandharaken kanthi cara langsung.

Wonten ing nginggil menika piwulang moral ingkang wonten gaytanipun tiyang kaliyan tiyang sanes/sosial kalebet ngandharaken kanthi cara langsung. Piwulang moral babagan setya dhumateng negara menika awujud ginem saking panganggit dipunparing kanthi langsung utawi *eksplisit*, satemah saged langsung dipunmangertosi piwulang moral dening para pamaos.

17. *Balas Budi Dhumateng Tiyang Sanes*

Piwulang moral ing serat pakeliran sedalu natas *Lakon Karna Tanding* anggitanipun Salam Purwa Sutapa wonten piwulang moral babagan *balas budi* dhumateng tiyang sanes. Pethikan menika dipunandharaken kanthi cara langsung badhe kaserat wonten ing ngandap menika.

“... Merga gelem ora gelem Pandhita Durna, kudu magut yuda, awit ngelingi ragane wis dilelemu lan diwisudha dening Duryudana. Mula kanggo tetombok ya mung jiwa lan ragane kinarya ambela marang Duryudana ingkang ngadani Baratayudha. ...”(Serat Pakeliran Sedalu Natas, kaca 126)

Saking ginem menika wonten ingkang dados indikator bilih piwulang menika dipunandharaken kanthi cara langsung inggih menika wonten ing ukara awit ngelingi ragane wis dilelemu lan diwisudha dening Duryudana. Mula kanggo tetombok ya mung jiwa lan ragane kinarya ambela marang Duryudana ingkang ngadani Baratayudha saking ukara menika pamaos saged langsung mangertos bilih piwulang menika kalebet piwulang moral bab *balas budi* dhumateng tiyang sanes, amargi ukara awit ngelingi ragane wis dilelemu lan diwisudha dening Duryudana. Mula kanggo tetombok ya mung jiwa lan ragane kinarya ambela marang Duryudana ingkang ngadani Baratayudha ngemu maksud bilih Durna menika purun buyantu dhumateng Kurawa amargi ajeng *balas budi* kabecikan Duryudana ingkang sampun paring kanikmatan salaminipun gesang. Mila ginem menika kalebet cara ngandharaken kanthi cara langsung.

Piwulang moral ing serat pakeliran sedalu natas *Lakon Karna Tanding* anggitanipun Salam Purwa Sutapa wonten piwulang moral babagan *balas budi*

dhumateng tiyang sanes. Pethikan menika dipunandharaken kanthi cara langsung badhe kaserat wonten ing ngandap menika.

*Iya dhasar ngger kepara nyata lamunta dina kiya pun bapa bakal madeg senopati, kanggo **anyaur sakabehe utange pun rama marang Narendra Ngastina, anggone wis kepareng amisudha badan wadage pun rama, lan anyenyeger sariraku, ngger!***

Saking ginem menika wonten ingkang dados indikator bilih piwulang menika dipunandharaken kanthi cara langsung inggih menika wonten ing ukara anyaur sakabehe utange pun rama marang Narendra Ngastina, anggone wis kepareng amisudha badan wadage pun rama, lan anyenyeger sariraku saking ukara menika pamaos saged langsung mangertos bilih piwulang menika kalebet piwulang moral bab *balas budi* dhumateng tiyang sanes, amargi ukara anyaur sakabehe utange pun rama marang Narendra Ngastina, anggone wis kepareng amisudha badan wadage pun rama, lan anyenyeger sariraku ngemu maksud bilih Adipati Karna menika gadhah utang kabecikan mila Adipati Karna menika kedah *balas budi* dhumateng Duryudana ingkang sampun paring kabecikan. Mila ginem menika kalebet cara ngandharaken kanthi cara langsung.

Wonten ing nginggil menika piwulang moral ingkang wonten gaytanipun tiyang kaliyan tiyang sanes/sosial kalebet ngandharaken kanthi cara langsung. Piwulang moral babagan *balas budi* dhumateng tiyang sanes menika awujud ginem saking panganggit dipunparing kanthi langsung utawi *eksplisit*, satemah saged langsung dipunmangertosi piwulang moral dening para pamaos.

18. Tata Krama

a. Tindak –Tanduk/Solah Bawa

Piwulang moral ing serat pakeliran sedalu natas *Lakon Karna Tanding* anggitanipun Salam Purwa Sutapa wonten piwulang moral babagan tata krama

tindak-tanduk/solah bawa. Pethikan menika dipunandharaken kanthi cara langsung badhe kaserat wonten ing ngandap menika.

*“Ya jagad, ya dewa Bathara, yen ndak sawang isine pasewakan iki komplit, tur ta **pyayi luhur kabeh, nanging babar pisan datan ngerti marang tatakrama**, paman-paman patih Harya Sangkuni supaya ora ngganggu marang katentremaningsun, singkirna Haswatama iki paman.”*(Serat Pakeliran Sedalu Natas, kaca 18)

Saking ginem menika wonten ingkang dados indikator bilih piwulang menika dipunandharaken kanthi cara langsung inggih menika wonten ing ukara datan ngerti marang tatakrama saking ukara menika pamaos saged langsung mangertos bilih piwulang menika kalebet piwulang moral tata krama bab tindak – tanduk/solah bawa, amargi ukara datan ngerti marang tatakrama ngemu maksud bilih tiyang ingkang wonten ing pasewakan ing negara menika kedah gadhah tata krama. Mila ginem menika kalebet cara ngandharaken kanthi cara langsung.

Piwulang moral ing serat pakeliran sedalu natas *Lakon Karna Tanding* anggitanipun Salam Purwa Sutapa wonten piwulang moral babagan tata krama tindak-tanduk/solah bawa. Wonten malih pethikan menika dipunandharaken kanthi cara langsung badhe kaserat wonten ing ngandap menika.

*“Kawula nuwun inggih yayi, malah dawah kosok wangsul, rakanta ingkang nyuwun pangaksama dateng yayi Prabu, bawanipun rakanta tiyang ingkang brangasan, **ngantos nilar dateng subasita lan rehing tatakrami**.”*(Serat Pakeliran Sedalu Natas, kaca 19)

Saking ginem menika wonten ingkang dados indikator bilih piwulang menika dipunandharaken kanthi cara langsung inggih menika wonten ing ukara ngantos nilar dateng subasita lan rehing tatakrami saking ukara menika pamaos saged langsung mangertos bilih piwulang menika kalebet piwulang moral tata

krama bab tindak – tanduk/solah bawa, amargi ukara ngantos nilar dateng subasita lan rehing tatakrami ngemu maksud bilih sampun mangertos bilih piyambakipun sampun nilar subasita, mila nyuwun pangapunten. Mila ginem menika kalebet cara ngandharaken kanthi cara langsung.

Wonten ing nginggil menika piwulang moral ingkang wonten gaytanipun tiyang kaliyan tiyang sanes/sosial kalebet ngandharaken kanthi cara langsung. Piwulang moral babagan tata krama tindak-tanduk/solah bawa menika awujud ginem saking panganggit dipunparingken kanthi langsung utawi *eksplisit*, satemah saged langsung dipunmangertosi piwulang moral dening para pamaos.

b. Atur Salam

Piwulang moral ing serat pakeliran sedalu natas *Lakon Karna Tanding* anggitanipun Salam Purwa Sutapa wonten piwulang moral babagan tata krama atur salam. Pethikan menika dipunandharaken kanthi cara langsung badhe kaserat wonten ing ngandap menika.

“Kawula nuwun kaka Prabu ripaduka ing Tunggul Rekta ingkang sowan, marak ngabyantara ing ngarsanipun kaka Prabu Duryudana.”(Serat Pakeliran Sedalu Natas, kaca 24)

Saking ginem menika wonten ingkang dados indikator bilih piwulang menika dipunandharaken kanthi cara langsung inggih menika wonten ing ukara Kawula nuwun kaka Prabu saking ukara menika pamaos saged langsung mangertos bilih piwulang menika kalebet piwulang moral tata krama bab atur salam, amargi ukara Kawula nuwun kaka Prabu ngemu maksud ukara menika awujud tumindak atur salam, amargi tiyang sowan wonten griyanipu tiyang sanes

kedah atur salam. Mila ginem menika kalebet cara ngandharaken kanthi cara langsung.

Piwulang moral ing serat pakeliran sedalu natas *Lakon Karna Tanding* anggitanipun Salam Purwa Sutapa wonten piwulang moral babagan tata krama atur salam. Wonten malih pethikan menika dipunandharaken kanthi cara langsung badhe kaserat wonten ing ngandap menika.

“Kawula nuwun inggih eyang Prabu ingkang wayah pun Sasikirana ingkang sowan wonten ngarsa paduka eyang, pangabekti kula konjuka, eyang !” (Serat Pakeliran Sedalu Natas, kaca 51)

Saking ginem menika wonten ingkang dados indikator bilih piwulang menika dipunandharaken kanthi cara langsung inggih menika wonten ing ukara Kawula nuwun inggih eyang Prabu saking ukara menika pamaos saged langsung mangertos bilih piwulang menika kalebet piwulang moral tata krama bab atur salam, amargi ukara Kawula nuwun inggih eyang Prabu ngemu maksud ukara menika awujud tumindak atur salam, amargi tiyang sowan wonten griyanipu tiyang sanes kedah atur salam. Mila ginem menika kalebet cara ngandharaken kanthi cara langsung.

Piwulang moral ing serat pakeliran sedalu natas *Lakon Karna Tanding* anggitanipun Salam Purwa Sutapa wonten piwulang moral babagan tata krama atur salam. Wonten malih pethikan menika dipunandharaken kanthi cara langsung badhe kaserat wonten ing ngandap menika.

“Kawula nuwun sinuwun, paduka ingkang bibar sowan dhateng ingkang rama mara sepuh, lajeng ingkang abdi ing kepatosan keparenga nyuwun dhawuh.” (Serat Pakeliran Sedalu Natas, kaca 70)

Saking ginem menika wonten ingkang dados indikator bilih piwulang menika dipunandharaken kanthi cara langsung inggih menika wonten ing ukara Kawula nuwun sinuwun saking ukara menika pamaos saged langsung mangertos bilih piwulang menika kalebet piwulang moral tata krama bab atur salam, amargi ukara Kawula nuwun sinuwun ngemu maksud ukara menika awujud tumindak atur salam, amargi tiyang sowan wonten griyanipu tiyang sanes kedah atur salam. Mila ginem menika kalebet cara ngandharaken kanthi cara langsung.

Piwulang moral ing serat pakeliran sedalu natas *Lakon Karna Tanding* anggitanipun Salam Purwa Sutapa wonten piwulang moral babagan tata krama atur salam. Wonten malih pethikan menika dipunandharaken kanthi cara langsung badhe kaserat wonten ing ngandap menika.

“Kawula nuwun inggih kakang mbok manggih rahayu wilujeng niskala pisowan kula, mboten langkung wangsul ingkang rayi ngatruaken sembah pangabekti, kakang mbok!”(Serat Pakeliran Sedalu Natas, kaca 99)

Saking ginem menika wonten ingkang dados indikator bilih piwulang menika dipunandharaken kanthi cara langsung inggih menika wonten ing ukara Kawula nuwun inggih kakang mbok manggih rahayu wilujeng niskala pisowan kula saking ukara menika pamaos saged langsung mangertos bilih piwulang menika kalebet piwulang moral tata krama bab atur salam, amargi ukara Kawula nuwun inggih kakang mbok manggih rahayu wilujeng niskala pisowan kula ngemu maksud ukara menika awujud tumindak atur salam, amargi tiyang sowan wonten griyanipu tiyang sanes kedah atur salam. Mila ginem menika kalebet cara ngandharaken kanthi cara langsung.

Piwulang moral ing serat pakeliran sedalu natas *Lakon Karna Tanding* anggitanipun Salam Purwa Sutapa wonten piwulang moral babagan tata krama atur salam. Wonten malih pethikan menika dipunandharaken kanthi cara langsung badhe kaserat wonten ing ngandap menika.

“Kawula nuwun inggih kanjeng ibu, nisakala pisowanipun ingkang putra, mboten langkung ngaturaken sembah sungkem pangabekti kanjeng ibu.”(Serat Pakeliran Sedalu Natas, kaca 124)

Saking ginem menika wonten ingkang dados indikator bilih piwulang menika dipunandharaken kanthi cara langsung inggih menika wonten ing ukara Kawula nuwun inggih kanjeng ibu, nisakala pisowanipun ingkang putra saking ukara menika pamaos saged langsung mangertos bilih piwulang menika kalebet piwulang moral tata krama bab atur salam, amargi ukara Kawula nuwun inggih kanjeng ibu, nisakala pisowanipun ingkang putra ngemu maksud ukara menika awujud tumindak atur salam, amargi tiyang sowan wonten griyanipu tiyang sanes kedah atur salam. Mila ginem menika kalebet cara ngandharaken kanthi cara langsung.

Piwulang moral ing serat pakeliran sedalu natas *Lakon Karna Tanding* anggitanipun Salam Purwa Sutapa wonten piwulang moral babagan tata krama atur salam. Wonten malih pethikan menika dipunandharaken kanthi cara langsung badhe kaserat wonten ing ngandap menika.

“Kula nuwun inggih bibi, niskala pisowanipun ingkang putra ing Dwarawati, boten langkung pangabektinipun ingkang putra konjuka ing sahandhap pepadani, bibi Ratu!”(Serat Pakeliran Sedalu Natas, kaca 128)

Saking ginem menika wonten ingkang dados indikator bilih piwulang menika dipunandharaken kanthi cara langsung inggih menika wonten ing ukara

Kula nuwun inggih bibi, niskala pisowanipun ingkang putra ing Dwarawati saking ukara menika pamaos saged langsung mangertos bilih piwulang menika kalebet piwulang moral tata krama bab atur salam, amargi ukara Kula nuwun inggih bibi, niskala pisowanipun ingkang putra ing Dwarawati ngemu maksud ukara menika awujud tumindak atur salam, amargi tiyang sowan wonten griyanipu tiyang sanes kedah atur salam. Mila ginem menika kalebet cara ngandharaken kanthi cara langsung.

Wonten ing nginggil menika piwulang moral ingkang wonten gaytanipun tiyang kaliyan tiyang sanes/sosial kalebet ngandharaken kanthi cara langsung. Piwulang moral babagan tata krama atur salam menika awujud ginem saking panganggit dipunparing kanthi langsung utawi *eksplisit*, satemah saged langsung dipunmangertosi piwulang moralipun dening para pamaos.

c. Atur Pangabekti

Piwulang moral ing serat pakeliran sedalu natas *Lakon Karna Tanding* anggitanipun Salam Purwa Sutapa wonten piwulang moral babagan tata krama atur pangabekti. Pethikan menika dipunandharaken kanthi cara langsung badhe kaserat wonten ing ngandap menika.

“Kawula nuwun inggih eyang Prabu ingkang wayah pun Sasikirana ingkang sowan wonten ngarsa paduka eyang, pangabekti kula konjuka, eyang!” (Serat Pakeliran Sedalu Natas, kaca 51)

Saking ginem menika wonten ingkang dados indikator bilih piwulang menika dipunandharaken kanthi cara langsung inggih menika wonten ing ukara pangabekti kula konjuka, eyang saking ukara menika pamaos saged langsung

mangertos bilih piwulang menika kalebet piwulang moral tata krama bab atur pangabekti, amargi ukara pangabekti kula konjuka, eyang ngemu maksud ukara menika awujud tumindak atur pangabekiti, amargi atur pangabekti menika awujud bektinipu tiyang muda dhumateng tiyang sepuh. Mila ginem menika kalebet cara ngandharaken kanthi cara langsung.

Piwulang moral ing serat pakeliran sedalu natas *Lakon Karna Tanding* anggitanipun Salam Purwa Sutapa wonten piwulang moral babagan tata krama atur pangabekti. Wonten malih Pethikan menika dipunandharaken kanthi cara langsung badhe kaserat wonten ing ngandap menika.

*“Nuwun inggih raharja pisowan kula rama, **pangabekti kula konjuka ing sahandhap pepadani pun kanjeng rama.**”*(Serat Pakeliran Sedalu Natas, kaca 80)

Saking ginem menika wonten ingkang dados indikator bilih piwulang menika dipunandharaken kanthi cara langsung inggih menika wonten ing ukara pangabekti kula konjuka ing sahandhap pepadani pun kanjeng rama saking ukara menika pamaos saged langsung mangertos bilih piwulang menika kalebet piwulang moral tata krama bab atur pangabekti, amargi ukara pangabekti kula konjuka ing sahandhap pepadani pun kanjeng rama ngemu maksud ukara menika awujud tumindak atur pangabekiti, amargi atur pangabekti menika awujud bektinipu tiyang muda dhumateng tiyang sepuh. Mila ginem menika kalebet cara ngandharaken kanthi cara langsung.

Piwulang moral ing serat pakeliran sedalu natas *Lakon Karna Tanding* anggitanipun Salam Purwa Sutapa wonten piwulang moral babagan tata krama

atur pangabekti. Wonten malih Pethikan menika dipunandharaken kanthi cara langsung badhe kaserat wonten ing ngandap menika.

*“Kawula nuwun inggih kakang mbok manggih rahayu wilujeng niskala pisowan kula, mboten langkung wangsul ingkang rayi ngatraken **sembah pangabekti, kakang mbok!**”*(Serat Pakeliran Sedalu Natas, kaca 99)

Saking ginem menika wonten ingkang dados indikator bilih piwulang menika dipunandharaken kanthi cara langsung inggih menika wonten ing ukara sembah pangabekti, kakang mbok saking ukara menika pamaos saged langsung mangertos bilih piwulang menika kalebet piwulang moral tata krama bab atur pangabekti, amargi ukara sembah pangabekti, kakang mbok ngemu maksud ukara menika awujud tumindak atur pangabekiti, amargi atur pangabekti menika awujud bektinipu tiyang muda dhumateng tiyang sepuh. Mila ginem menika kalebet cara ngandharaken kanthi cara langsung.

Piwulang moral ing serat pakeliran sedalu natas *Lakon Karna Tanding* anggitanipun Salam Purwa Sutapa wonten piwulang moral babagan tata krama atur pangabekti. Wonten malih Pethikan menika dipunandharaken kanthi cara langsung badhe kaserat wonten ing ngandap menika.

*“Kawula nuwun inggih kanjeng ibu, nisakala pisowanipun ingkang putra, mboten langkung ngaturaken **sembah sungkem pangabekti kanjeng ibu.**”*(Serat Pakeliran Sedalu Natas, kaca 124)

Saking ginem menika wonten ingkang dados indikator bilih piwulang menika dipunandharaken kanthi cara langsung inggih menika wonten ing ukara sembah sungkem pangabekti kanjeng ibu saking ukara menika pamaos saged langsung mangertos bilih piwulang menika kalebet piwulang moral tata krama bab atur pangabekti, amargi ukara sembah sungkem pangabekti kanjeng ibu

ngemu maksud ukara menika awujud tumindak atur pangabekiti, amargi atur pangabekti menika awujud bektinipu tiyang muda dhumateng tiyang sepuh. Mila ginem menika kalebet cara ngandharaken kanthi cara langsung.

Piwulang moral ing serat pakeliran sedalu natas *Lakon Karna Tanding* anggitanipun Salam Purwa Sutapa wonten piwulang moral babagan tata krama atur pangabekti. Wonten malih Pethikan menika dipunandharaken kanthi cara langsung badhe kaserat wonten ing ngandap menika.

*“Kawula nuwun inggih bibi, niskala pisowanipun ingkang putra ing Dwarawati, mboten langkung **pangabektinipun** ingkang putra konjuka ing sahandhap pepadaniipun, bibi Ratu ! (Serat Pakeliran Sedalu Natas, kaca 128)*

Saking ginem menika wonten ingkang dados indikator bilih piwulang menika dipunandharaken kanthi cara langsung inggih menika wonten ing ukara pangabektinipun ingkang putra konjuka ing sahandhap pepadaniipun, bibi Ratu saking ukara menika pamaos saged langsung mangertos bilih piwulang menika kalebet piwulang moral tata krama bab atur pangabekti, amargi ukara pangabektinipun ingkang putra konjuka ing sahandhap pepadaniipun, bibi Ratu ngemu maksud ukara menika awujud tumindak atur pangabekiti, amargi atur pangabekti menika awujud bektinipu tiyang muda dhumateng tiyang sepuh. Mila ginem menika kalebet cara ngandharaken kanthi cara langsung.

Piwulang moral ing serat pakeliran sedalu natas *Lakon Karna Tanding* anggitanipun Salam Purwa Sutapa wonten piwulang moral babagan tata krama atur pangabekti. Wonten malih Pethikan menika dipunandharaken kanthi cara langsung badhe kaserat wonten ing ngandap menika.

Janaka

“Pangabekti kula katur kaka Prabu !”

Karna

“Janaka, ora ninggal subasita jeneng sira hangaturaken bekti marang wong tuwa. Ya dhi dak tanpa dene sira ngaturaken pangabekti, bali pangestune pun kakang tampanana, yayi Janaka !”(Serat Pakeliran Sedalu Natas, kaca 148 – 149)

Saking ginem menika wonten ingkang dados indikator bilih piwulang menika dipunandharaken kanthi cara langsung inggih menika wonten ing ukara Pangabekti kula katur kaka Prabu saking ukara menika pamaos saged langsung mangertos bilih piwulang menika kalebet piwulang moral tata krama bab atur pangabekti, amargi ukara Pangabekti kula katur kaka Prabu ngemu maksud ukara menika awujud tumindak atur pangabekiti, amargi atur pangabekti menika awujud bektinipu tiyang muda dhumateng tiyang sepuh. Mila ginem menika kalebet cara ngandharaken kanthi cara langsung.

Wonten ing nginggil menika piwulang moral ingkang wonten gaytanipun tiyang kaliyan tiyang sanes/sosial kalebet ngandharaken kanthi cara langsung. Piwulang moral babagan tata krama atur pangabekti menika awujud ginem saking panganggit dipunparing kanthi langsung utawi *eksplisit*, satemah saged langsung dipunmangertosi piwulang moral dening para pamaos.

19. Papan Suci

Piwulang moral ing serat pakeliran sedalu natas *Lakon Karna Tanding* anggitanipun Salam Purwa Sutapa wonten piwulang moral babagan papan suci. Pethikan menika dipunandharaken kanthi cara langsung badhe kaserat wonten ing ngandap menika.

“He inggih den panci sendhang Sanjaya punika benjingipun remen tetulung dhateng sinten kemawon ingkang estu-estu mbetahaken pitulunganipun, den. ...”(Serat Sedalu Natas, kaca 117)

Saking ginem menika wonten ingkang dados indikator bilih piwulang menika dipunandharaken kanthi cara langsung inggih menika wonten ing ukara panci sendhang Sanjaya punika benjingipun remen tetulung dhateng sinten kemawon ingkang estu-estu mbetahaken pitulunganipun saking ukara menika pamaos saged langsung mangertos bilih piwulang menika kalebet piwulang moral bab papan suci, amargi ukara panci sendhang Sanjaya punika benjingipun remen tetulung dhateng sinten kemawon ingkang estu-estu mbetahaken pitulunganipun ngemu maksud bilih wonten pundi papan menawi papan menika saged dados pitulungan pesthi dados papan ingkang kramat, ingkang dipunanggep suci, tuladhanipun sendang, utawi petilasan para wali saha sanesipun ingkang dipun anggep suci utawi kramat. Mila ginem menika kalebet cara ngandharaken kanthi cara langsung.

Piwulang moral ing serat pakeliran sedalu natas *Lakon Karna Tanding* anggitanipun Salam Purwa Sutapa wonten piwulang moral babagan papan suci. Wonten malih pethikan menika dipunandharaken kanthi cara langsung badhe kaserat wonten ing ngandap menika.

“Eloking kahanan, ical raganing Raden Sanjaya, wenteh temah dados sendhang...”(Serat Pakeliran Sedalu Natas, kaca 120)

“Awit pituduhe Ki Nayantaka, Sanga Dewi Wara Srikandhi kinen jamas dhateng sendhang ingkang kadadosan saking raganipun Raden Sanjaya. Ktatarima jamase Dewi Srikandhi temah pulih kadi wingi uni. ...” (Sera Pakelirant Sdalu Natas,kaca 120)

Saking ginem menika wonten ingkang dados indikator bilih piwulang

menika dipunandharaken kanthi cara langsung inggih menika wonten ing ukara sendhang ingkang kadadosan saking raganipun Raden Sanjaya. Ktatarima jamase Dewi Srikandhi temah pulih kadi wingi uni saking ukara menika pamaos saged langsung mangertos bilih piwulang menika kalebet piwulang moral bab papan suci, amargi ukara sendhang ingkang kadadosan saking raganipun Raden Sanjaya. Ktatarima jamase Dewi Srikandhi temah pulih kadi wingi uni ngemu maksud bilih pocapan ing nginggil menika katerangan bilih sendang menika kasunyatan saged paring pitulungan dhumateng tiyang ingkang estu – estu nyuwun pitulungan dhumateng gusti, mila saking kasunyatan menika papan ingkang awujud sendang menika dados papan ingkang dipun sucukaken. Mila ginem menika kalebet cara ngandharaken kanthi cara langsung.

Wonten ing nginggil menika piwulang moral ingkang wonten gaytanipun tiyang kaliyan lingkungan/papan kalebet ngandharaken kanthi cara langsung. Piwulang moral babagan papan suci menika awujud ginem saha kocapan saking panganggit dipunparing kanthi langsung utawi *eksplisit*, satemah saged langsung dipunmangertos piwulang moralipun dening para pamaos.

20. Takdir

Piwulang moral ing serat pakeliran sedalu natas *Lakon Karna Tanding* anggitanipun Salam Purwa Sutapa wonten piwulang moral babagan takdir. Pethikan menika dipunandharaken kanthi cara langsung badhe kaserat wonten ing ngandap menika.

*“Ngger estunipun lelampahing manungsa ingkang tumitah ing Madyapada menika sampun **ginarisaken dening Gusti** ingkang akarya Loka. Lan Gusti menika sampun adil, hainggih mbok menawi **Gusti***

sampun angginarisaken pinten – pinten...” (Serat Pakeliran Sedalu Natas, kaca 12)

Saking ginem menika wonten ingkang dados indikator bilih piwulang menika dipunandharaken kanthi cara langsung inggih menika wonten ing ukara ginarisaken dening Gusti saking ukara menika pamaos saged langsung mangertos bilih piwulang menika kalebet piwulang moral bab takdir, amargi ukara ginarisaken dening Gusti ngemu tegesipun takdir saking gusti Mila ginem menika kalebet cara ngandharaken kanthi cara langsung.

Piwulang moral ing serat pakeliran sedalu natas *Lakon Karna Tanding* anggitanipun Salam Purwa Sutapa wonten piwulang moral babagan takdir. Wonten malih pethikan menika dipunandharaken kanthi cara langsung badhe kaserat wonten ing ngandap menika.

“Karna, Karna anakku ngger, mbok menawa wis ginaris dening purbaning kuwasa, sira nduwe watak kang kaya menakono iku. Aku pinangka sipating ibu, wis ora kainan meneh, ngajak marang dalaning kautaman, parandene sira wis wangkot.”(Serat Pakeliran Sedalu Natas, kaca 138)

Saking ginem menika wonten ingkang dados indikator bilih piwulang menika dipunandharaken kanthi cara langsung inggih menika wonten ing ukara wis ginaris dening purbaning kuwasa saking ukara menika pamaos saged langsung mangertos bilih piwulang menika kalebet piwulang moral bab takdir, amargi ukara wis ginaris dening purbaning kuwasa ngemu tegesipun takdir saking gusti Mila ginem menika kalebet cara ngandharaken kanthi cara langsung.

Piwulang moral ing serat pakeliran sedalu natas *Lakon Karna Tanding* anggitanipun Salam Purwa Sutapa wonten piwulang moral babagan takdir.

Wonten malih pethikan menika dipunandharaken kanthi cara langsung badhe kaserat wonten ing ngandap menika.

*“Yayi, yayi kadange pun kakang kang ndak tresnani, yayi ora sah ngeronce tembung kang ngeres-eresi atine pun kakang, yayi, **pancen wis kinodrat dening jagad** lamunta jeneng sira lawan pun kakang iku **kinodrate dadi satriya**, ...”* (Serat Pakeliran Sedalu Natas, kaca 148-149)

Saking ginem menika wonten ingkang dados indikator bilih piwulang menika dipunandharaken kanthi cara langsung inggih menika wonten ing ukara kinodrat dening jagad saking ukara menika pamaos saged langsung mangertos bilih piwulang menika kalebet piwulang moral bab takdir, amargi ukara kinodrat dening jagad ngemu tegesipun takdir saking gusti Mila ginem menika kalebet cara ngandharaken kanthi cara langsung.

Piwulang moral ing serat pakeliran sedalu natas *Lakon Karna Tanding* anggitanipun Salam Purwa Sutapa wonten piwulang moral babagan takdir. Wonten malih pethikan menika dipunandharaken kanthi cara langsung badhe kaserat wonten ing ngandap menika.

*“...**pancen perang Bharatayuda iku wis ginaris dening ingkang akarya jagad**, kudu dumadi ing antarane kadang mungsuh kadang, kang kabeh mau maksih kulit daging dhewe. ...”* (Serat Pakeliran Sedalu Natas, kaca 144)

Saking ginem menika wonten ingkang dados indikator bilih piwulang menika dipunandharaken kanthi cara langsung inggih menika wonten ing ukara pancen perang Bharatayuda iku wis ginaris dening ingkang akarya jagad saking ukara menika pamaos saged langsung mangertos bilih piwulang menika kalebet piwulang moral bab takdir, amargi ukara pancen perang Bharatayuda iku wis ginaris dening ingkang akarya jagad ngemu tegesipun takdir saking gusti Mila

ginem menika kalebet cara ngandharaken kanthi cara langsung.

Wonten ing nginggil menika piwulang moral ingkang wonten gaytanipun tiyang kaliyan Gusti akarya jagad kalebet ngandharaken kanthi cara langsung. Piwulang moral babagan takdir menika awujud ginem saking panganggit dipunparing kanthi langsung utawi *eksplisit*, satemah saged langsung dipunmangertos piwulang moralipun dening para pamaos.

21. Pasrah Dhumateng Gusti Akarya Jagad

Piwulang moral ing serat pakeliran sedalu natas *Lakon Karna Tanding* anggitanipun Salam Purwa Sutapa wonten piwulang moral babagan pasrah dhumateng Gusti akarya jagad. Pethikan menika dipunandharaken kanthi cara langsung badhe kaserat wonten ing ngandap menika.

“Dhuh kanjeng sinuwun, lelampahan ingkang sampun dumados punika sampun ngantos dipun penggalih ingkang sanget – sanget, namung sageda kapendhet dados piwucal, mugi – mugi lelampahan ingkangkirang sae mboten kawangsulan malih, ...”(Serat Pakeliran Sdalu Natas, kaca 12)

*“Ngger estunipun lelampahing manungsa ingkang tumitah ing Madyapada menika sampun **ginarisaken** dening **Gusti** ingkang akarya Loka. Lan Gusti menika sampun adil, hainggih mbok menawi **Gusti sampun angginarisaken** pinten – pinten...”* (Serat Pakeliran Sedalu Natas, kaca 12)

Saking ginem menika wonten ingkang dados indikator bilih piwulang menika dipunandharaken kanthi cara langsung inggih menika wonten ing ukara Gusti sampun angginarisaken saking ukara menika pamaos saged langsung mangertos bilih piwulang menika kalebet piwulang moral bab pasrah dhumateng gusti, amargi ukara Gusti sampun angginarisaken ngemu maksud bilih takdir

menika saking gusti, mila tiyang menika namung saged pasrah dhumateng menapa ingkang sampun dados pepethining gusti. Mila ginem menika kalebet cara ngandharaken kanthi cara langsung.

Piwulang moral ing serat pakeliran sedalu natas *Lakon Karna Tanding* anggitanipun Salam Purwa Sutapa wonten piwulang moral babagan pasrah dhumateng Gusti akarya jagad. Wonten malih pethikan menika dipunandharaken kanthi cara langsung badhe kaserat wonten ing ngandap menika.

“Heh Sanjaya, tumrapping Prabu Karna bener lan luput iku dudu garapaning satriya, hamung Gusti ingkang Maha Wikan ingkang bakal abiji sakehing tuindak, ora kaya patrapmu iku Sanjaya. ...” (Serat Pakeliran Sedalu Natas, kaca 112)

Saking ginem menika wonten ingkang dados indikator bilih piwulang menika dipunandharaken kanthi cara langsung inggih menika wonten ing ukara tumrapping Prabu Karna bener lan luput iku dudu garapaning satriya, hamung Gusti ingkang Maha Wikan ingkang bakal abiji sakehing tuindak, saking ukara menika pamaos saged langsung mangertos bilih piwulang menika kalebet piwulang moral bab pasrah dhumateng gusti, amargi ukara tumrapping Prabu Karna bener lan luput iku dudu garapaning satriya, hamung Gusti ingkang Maha Wikan ingkang bakal abiji sakehing tuindak, ngemu maksud bilih sedaya ingkang dados pepethining gusti boten saged dipunowah, salah satunggal inggih menika babagan biji tumindakipun tiyang, mila tiyang namung saged pasrah dhumateng gusti menapa kemawon ingkang dados pepethining gusti. Mila ginem menika kalebet cara ngandharaken kanthi cara langsung.

Piwulang moral ing serat pakeliran sedalu natas *Lakon Karna Tanding* anggitanipun Salam Purwa Sutapa wonten piwulang moral babagan pasrah

dhumateng Gusti akarya jagad. Wonten malih pethikan menika dipunandharaken kanthi cara langsung badhe kaserat wonten ing ngandap menika.

“Karna, Karna anakku ngger, mbok menawa wis ginaris dening purbaning kuwasa, sira nduwe watak kang kaya menakono iku. Aku pinangka sipating ibu, wis ora kainan meneh, ngajak marang dalaning kautaman, parandene sira wis wangkot.(Serat Pakeliran Sedalu Natas, kaca 138)

Saking ginem menika wonten ingkang dados indikator bilih piwulang menika dipunandharaken kanthi cara langsung inggih menika wonten ing ukara wis ginaris dening purbaning kuwasa saking ukara menika pamaos saged langsung mangertos bilih piwulang menika kalebet piwulang moral bab pasrah dhumateng gusti, amargi ukara wis ginaris dening purbaning kuwasa ngemu maksud bilih takdir menika saking gusti, mila tiyang menika namung saged pasrah dhumateng menapa ingkang sampun dados pepethining gusti. Mila ginem menika kalebet cara ngandharaken kanthi cara langsung.

Wonten ing nginggil menika piwulang moral ingkang wonten gaytanipun tiyang kaliyan Gusti akarya jagad kalebet ngandharaken kanthi cara langsung. Piwulang moral babagan pasrah dhumateng Gusti akarya jagad menika awujud ginem saking panganggit dipunparingken kanthi langsung utawi *eksplisit*, satemah saged langsung dipunmangertos piwulang moralipun dening para pamaos.

22. Atur Syukur Dhumateng Gusti

Piwulang moral ing serat pakeliran sedalu natas *Lakon Karna Tanding* anggitanipun Salam Purwa Sutapa wonten piwulang moral babagan atur syukur dhumateng Gusti. Pethikan menika dipunandharaken kanthi cara langsung badhe kaserat wonten ing ngandap menika.

“Dhuh kaka Prabu awit pangestunipun kaka Prabu kula taksih pinayungan Gusti ingkang akarya loka, ri paduka pinaringa wilujeng, naung kenging rikma kula kaka Prabu.” (Serat Pakeliran Sedalu Natas, kaca 156)

Saking ginem menika wonten ingkang dados indikator bilih piwulang menika dipunandharaken kanthi cara langsung inggih menika wonten ing ukara pangestunipun kaka Prabu kula taksih pinayungan Gusti ingkang akarya loka, ri paduka pinaringa wilujeng saking ukara menika pamaos saged langsung mangertos bilih piwulang menika kalebet piwulang moral bab atur syukur dhumateng gusti, amargi ukara pangestunipun kaka Prabu kula taksih pinayungan Gusti ingkang akarya loka, ri paduka pinaringa wilujeng ngemu maksud bilih saking ginem menika wujud atur syukur Arjuna dhumateng gusti amargi panah Karna menika namung kena rikma Arjuna. Mila ginem menika kalebet cara ngandharaken kanthi cara langsung.

Wonten ing nginggil menika piwulang moral ingkang wonten gaytanipun tiyang kaliyan Gusti akarya jagad kalebet ngandharaken kanthi cara langsung. Piwulang moral babagan atur syukur dhumateng Gusti menika awujud ginem saking panganggit dipunparing kanthi langsung utawi *eksplisit*, satemah saged langsung dipunmangertos piwulang moralipun dening para pamaos.

23. Memuji Dhumateng Gusti

Piwulang moral ing serat pakeliran sedalu natas *Lakon Karna Tanding* anggitanipun Salam Purwa Sutapa wonten piwulang moral babagan memuji dhumateng Gusti. Pethikan menika dipunandharaken kanthi cara langsung badhe kaserat wonten ing ngandap menika.

“... kaka Prabu mangga sami dipun suwunaken dhateng dzat ingkang akarya jagad, mugi paringa pangaksama dhateng kumaranipun rama prabu, lan kapapangaken papan ingkang trep ingkang laduh labetipun nalika sugeng, kaka Prabu.”(Serat Pakeliran Sedalu Natas, kaca 49)

Saking ginem menika wonten ingkang dados indikator bilih piwulang menika dipunandharaken kanthi cara langsung inggih menika wonten ing ukara mangga sami dipun suwunaken dhateng dzat ingkang akarya jagad, mugi paringa pangaksama dhateng kumaranipun rama prabu, lan kapapangaken papan ingkang trep ingkang laduh labetipun nalika sugeng saking ukara menika pamaos saged langsung mangertos bilih piwulang menika kalebet piwulang moral bab memuji dhumateng gusti, amargi ukara mangga sami dipun suwunaken dhateng dzat ingkang akarya jagad, mugi paringa pangaksama dhateng kumaranipun rama prabu, lan kapapangaken papan ingkang trep ingkang laduh labetipun nalika sugeng ngemu maksud bilih saking ginem menika wujud memuji dhumateng gusti, tembung dzat menika tegesipun gusti. Mila ginem menika kalebet cara ngandharaken kanthi cara langsung.

Piwulang moral ing serat pakeliran sedalu natas *Lakon Karna Tanding* anggitanipun Salam Purwa Sutapa wonten piwulang moral babagan memuji dhumateng Gusti. Wonten malih pethikan menika dipunandharaken kanthi cara langsung badhe kaserat wonten ing ngandap menika.

“... Yen sampeyan temen-temen nyuwun tulung mbok menawi Gusti enggal badhe ngusadani pulih kadi wingi uni.”(Serat Pakeliran Sedalu Natas, kaca 117)

Saking ginem menika wonten ingkang dados indikator bilih piwulang menika dipunandharaken kanthi cara langsung inggih menika wonten ing ukara Yen sampeyan temen-temen nyuwun tulung mbok menawi Gusti enggal badhe

ngusadani pulih kadi wingi uni.saking ukara menika pamaos saged langsung mangertos bilih piwulang menika kalebet piwulang moral bab memuji dhumateng gusti, amargi ukara Yen sampeyan temen-temen nyuwun tulung mbok menawi Gusti enggal badhe ngusadani pulih kadi wingi uni.ngemu maksud bilih saking ginem menika wujud memuji dhumateng gusti, ukara nyuwun tulung menika tegesipun memuji. Mila ginem menika kalebet cara ngandharaken kanthi cara langsung.

Piwulang moral ing serat pakeliran sedalu natas *Lakon Karna Tanding* anggitanipun Salam Purwa Sutapa wonten piwulang moral babagan memuji dhumateng Gusti. Wonten malih pethikan menika dipunandharaken kanthi cara langsung badhe kaserat wonten ing ngandap menika.

“... lelenggahan Sang Dewi tan supe amemuji mring Dzat ingkang Akarya Jagat murih jayaning para putra Pandhawa. ...”(Serat Pakeliran Sedalu Natas, kaca 123)

Saking pocapan menika wonten ingkang dados indikator bilih piwulang menika dipunandharaken kanthi cara langsung inggih menika wonten ing ukara Sang Dewi tan supe amemuji mring Dzat ingkang Akarya Jagat saking ukara menika pamaos saged langsung mangertos bilih piwulang menika kalebet piwulang moral bab memuji dhumateng gusti, amargi ukara Sang Dewi tan supe amemuji mring Dzat ingkang Akarya Jagat ngemu maksud bilih saking pocapan menika wujud memuji dhumateng gusti. Mila ginem menika kalebet cara ngandharaken kanthi cara langsung.

Wonten ing nginggil menika piwulang moral ingkang wonten gaytanipun tiyang kaliyan Gusti akarya jagad kalebet ngandharaken kanthi cara langsung.

Piwulang moral babagan memuji dimateng Gusti menika awujud ginem saha janturan saking panganggit dipunparing kanthi langsung utawi *eksplisit*, satemah saged langsung dipunmangertos piwulang moralipun dening para pamaos.

b. Kanthi Cara Boten Langsung

1. Sabar

Piwulang moral ing serat pakeliran sedalu natas *Lakon Karna Tanding* anggitanipun Salam Purwa Sutapa wonten piwulang moral babagan sabar. Pethikan menika dipunandharaken kanthi cara langsung badhe kaserat wonten ing ngandap menika.

*“Dhuh kanjeng sinuwun, lelampahan ingkang sampun dumados punika sampun ngantos **dipunpenggalih ingkang sanget-sanget, namung sageda kapendhet dados piwucal, mugi-mugi lelampahan ingkang kirang sae boten kawangsulan malih, sinuwun mangga enggala paring dhawuh sinuwun.**”* (Serat Pakeliran Sedalu Natas, kaca 12)

Saking ginem menika wonten ingkang dados indikator bilih piwulang menika dipunandharaken kanthi cara boten langsung inggih menika saking maos saking nginggil cariyos bilih wonten cariyos menika Duryudana sampun rumaos duka amargi para senopati sampun pejah, mila saking menika Resi Kerpa paring wejangan dhumateng Duryudana bab sabar, tawakal, saha supados teteg manahipun. Saking pangertosan ing nginggil menika ginem ing nginggil kalebet cara ngandharaken kanthi cara boten langsung, amargi mangertosi piwulang moral ingkang wonten ing ginem menika kedah mangertos cariyos saking inggil saha mangertos watak para paraga ing cariyos menika.

Piwulang moral ing serat pakeliran sedalu natas *Lakon Karna Tanding* anggitanipun Salam Purwa Sutapa wonten piwulang moral babagan sabar.

Pethikan menika dipunandharaken kanthi cara langsung badhe kaserat wonten ing ngandap menika.

*“Ya Jagad Dewa Bathara, Werkudara, Werkudara mbanjur bakal dipidana apa? Dene siadhi ninggal marang wewenange Sang Senapati, **yayi Dresthajumpena sing gedhe pangapuramu, ya di marang kadangmu werdha si Werkudara.** Ya amarga isih gempung atine si Werkudara nggone tansah kepengin merjaya kadangmu yayi Basukarna.”*(Serat Pakeliran Sedalu Natas, kaca 53)

Saking ginem menika wonten ingkang dados indikator bilih piwulang menika dipunandharaken kanthi cara boten langsung inggih menika saking maos ginem sakderengipun bilih saged dipunmangertos bilih Werkudara menika sampun tumindak langkung rumiyin, mila saking Kresna dipunwastani tumindak ingkang luput Kresna ugi ngendika dhumateng Dresthajumpena bilih piyambakipun kedah sabar saking tumindakipun Werkudara ingkang boten sae. Mila ginem menika kalebet cara ngandharaken kanthi boten langsung.

Piwulang moral ing serat pakeliran sedalu natas *Lakon Karna Tanding* anggitanipun Salam Purwa Sutapa wonten piwulang moral babagan sabar. Pethikan menika dipunandharaken kanthi cara boten langsung badhe kaserat wonten ing ngandap menika.

*“Yayi Werkudara, yenta mesthine yayi Werkudara **wis nate winulang ngilmu sangkan parar:ing dumadi dening Sang Hyang Ruci Bathara ya Sang Guru Sejati, ora bakal kewran marang dumadine lelakon kang sinandhang dening para manungsa.** Yayi Werkudara, ora susah pun kakang ngandharake sejatining uriping manungsa, ndak kira si adhi wis luwih pana ing babagan iki, mula saka iku yayi enggal beraten sungkawaning atimu, yayi. Awit yayi Werkudara iku ala-ala dadi satriya kang duwe jejibahan angesuhi para prawira ingkang mapan ana pasanggrahan Hupalaweya kene.”*(Serat Pakeliran Sedalu Natas, kaca 49-50)

Saking ginem menika wonten ingkang dados indikator bilih piwulang menika dipunandharaken kanthi cara boten langsung inggih menika kedah mangertos wulang sangkan parang dumadi menika ingkang kados pundi, menawi sampun mangertos mila tembe saged mangertos piwulang moral menika kalebet sabar. Amargi kedah mangeros piwulang sangkan parang dumadi rumiyin ginem ing nginggil menika kalebet cara ngandharaken kanti cara boten langsung.

Wonten ing nginggil menika piwulang moral ingkang wonten gaytanipun tiyang kaliyan diri pribadi kalebet ngandharaken kanthi cara boten langsung. Piwulang moral babagan sabar menika awujud ginem saking panganggit dipunparing kanthi cara simbolik (perantara pemahaman objek) saha *implisit* utawi *tersirat*, Pangripta ngandharaken piwulang moral boten kanthi cara gampang dipunmangertosi utawa boten *vulgar*. Pamaos dipunsuwun mundhut dudutanipun piyambak babagan piwulang moral ingkang wonten ing cariyos.

2. Iklas

Piwulang moral ing serat pakeliran sedalu natas *Lakon Karna Tandring* anggitanipun Salam Purwa Sutapa wonten piwulang moral babagan ikhlas. Wonten malih pethikan menika dipunandharaken kanthi cara langsung badhe kaserat wonten ing ngandap menika.

“Sampun kanjeng ibu ingkang putra nyuwun pangestu, saha wilujeng pinanggih ing kroning kaswargan, ibu !” (Serat Pakeliran sedalu Natas, kaca 138)

Saking ginem menika wonten ingkang dados indikator bilih piwulang menika dipunandharaken kanthi cara boten langsung inggih menika kedah maos ginem sakderengipun kanthi paham, amargi menawi boten paham boten saged

mundut piwulang iklas ingkang wonten ing ginem menika, menawi sampun maos ginem sakderengipun mila saged kapundut piwulang moral bab iklas. Amargi anggenipun mundut piwulang menika kedah mangertos ginem sakderengipun saha mangertos watak paraga kanti paham ginem menika kalebet cara ngandharaken kanthi cara boten langsung.

Wonten ing nginggil menika piwulang moral ingkang wonten gayutanipun tiyang kaliyan diri pribadi kalebet ngandharaken kanthi cara boten langsung. Piwulang moral babagan iklas menika awujud ginem saking panganggit dipunparing kanthi cara simbolik (perantara pemahaman objek) saha *implisit* utawi *tersirat*, Pangripta ngandharaken piwulang moral boten kanthi cara gampang dipunmangertosi utawa boten *vulgar*. Pamaos dipunsuwun mundhut dudutanipun piyambak babagan piwulang moral ingkang wonten ing cariyos.

3. Lembah Manah

Piwulang moral ing serat pakeliran sedalu natas *Lakon Karna Tanding* anggitanipun Salam Purwa Sutapa wonten piwulang moral babagan lembah manah. Pethikan menika dipunandharaken kanthi cara boten langsung badhe kaserat wonten ing ngandap menika.

Adipati Karna

“Dhuh yayi prabu sewu-sewu tansah ngaturaken gunging panuwun dene semanten anggen paduka angaosi lan paring pakurmatan dateng rakanta ing Awangga, yayi prabu rakana cekap kreta kula kyai Jati Surya punika kewala, yayi!”(Serat Pakeliran Sedalu Natas, kaca 19)

Saking ginem menika wonten ingkang dados indikator bilih piwulang menika dipunandharaken kanthi cara boten langsung inggih menika kedah maos

ginem sakderengipun mila tembe saged mangertos piwulang ingkang wonten ing ginem menika. Awit cara mangertos piwulang ingkang wonten ing ginem menika kedah paham cariyosipun saha watak paraga, ginem ing nginggil emnika kalebet cara ngandharaken kanthi cara boten langsung.

Wonten ing nginggil menika piwulang moral ingkang wonten gaytanipun tiyang kaliyan diri pribadi kalebet ngandharaken kanthi cara boten langsung. Piwulang moral babagan lembah manah menika awujud ginem saking panganggit dipunparing kanthi cara simbolik (perantara pemahaman objek) saha *implisit* utawi *tersirat*, Pangripta ngandharaken piwulang moral boten kanthi cara gampil dipunmangertosi utawa boten *vulgar*. Pamaos dipunsuwun mundhut dudutanipun piyambak babagan piwulang moral ingkang wonten ing cariyos.

4. Mawas Diri

Piwulang moral ing serat pakeliran sedalu natas *Lakon Karna Tanding* anggitanipun Salam Purwa Sutapa wonten piwulang moral babagan mawas diri. Pethikan menika dipunandharaken kanthi cara boten langsung badhe kaserat wonten ing ngandap menika.

“Heh Narpati Karna, Karna, cumengklanging swaramu kaya dene slaka kang tumiba ing jrambah, keno ndak arani lamun to Narpati Ngawangga iku salah sawijining satriya ingkang sejatine, satriya jirih nggetih wedi mati, oh Karna-Karna sira iku satriya mung gegedhen sumbar, satriya sing ora tau bisa mujudake marang kesaguhane, Nalika kapan to Karna, Karna sira bisa menang tetandhingan iawan Pandhawa ki nalika lakon apa, yenta sira iku nyata senapati linuwih parandene ndadak nganggo korban Beghawan Bisma Ian kakang Druna. Oh Karna, Karna nalikane kakang Durna magut yuda sira malah umpetan. Yen pancene sinuwun Prabu Duryudana ki ngingu ratu Ngawangga ki ora ana paedahe. Nalikane wengi tuwuh rasa gregetmu nganti bisa merjaya Gathutkaca, nanging aja ndak jawil sira tanpa wani maju

perang, oh Narpati Ngawangga. Narpati Ngawangga, kena ndak upamakake gregetmu kuwi kaya dene pakartine kodhok, yen dijawab mlendhung wetenge, nanging yen ora dijawab mung meneng wae. Yenta sira kelakon tetandhingan lawan Pandhawa keno ndak upamakake kayo tetandhingone wedhus prucul tetandhingan lawan singa barong, tan wurungo si wedhus mung bakal dadi isine weteng singa barong.” (Serat Pakeliran Sedalu Natas, kaca 15)

Saking ginem menika wonten ingkang dados indikator bilih piwulang menika dipunandharaken kanthi cara boten langsung inggih menika kedah mangertos wosing ginem menika saha mangertos watak paraga ingkang ngendika ing ginem menika. Menawi sampun mangertos sedaya tembe saged mangertos bilih saking ginem menika gadha piwulang mawas diri ingkang dipunacasaken dhumateng Adipati Karna. Saking ginem ing nginggil menika anggenipun mangertos piwulang menika kedah paham wosing ginem saha mangertos watak paraga wonten ing cariyos mila ginem ing nginggil menika kalebet cara ngandharaken kanthi cara boten langsung.

Wonten ing nginggil menika piwulang moral ingkang wonten gaytanipun tiyang kaliyan diri pribadi kalebet ngandharaken kanthi cara boten langsung. Piwulang moral babagan mawas diri menika awujud ginem saking panganggit dipunparing kanthi cara simbolik (perantara pemahaman objek) saha *implisit* utawi *tersirat*, Pangripta ngandharaken piwulang moral boten kanthi cara gampil dipunmangertos utawa boten *vulgar*. Pamaos dipunsuwun mundhut dudutanipun piyambak babagan piwulang moral ingkang wonten ing cariyos.

5. Tanggung Jawab

Piwulang moral ing serat pakeliran sedalu natas *Lakon Karna Tanding* anggitanipun Salam Purwa Sutapa wonten piwulang moral babagan tanggung

jawab. Pethikan menika dipunandharaken kanthi cara boten langsung badhe kaserat wonten ing ngandap menika.

Prabu Duryudana

“Punika kakang Adipati ing Wangga ingkang sampun kepareng rawuh ing pakuwon Bulupitu, lajeng kados pundi kasagahan paduka aningkes dhateng para Pandhawa, kakang?”

Adipati Karna

“Inggih yayi sampun dados atur kula ing ngajeng, kula tetep badhe madeg suraning ndriya aningkas dhateng para kadang Pandhawa. Salajengipun kados pundi panyuwun kula ing ngajeng yayi?” (Serat Pakeliran Sedalu Natas, kaca 88)

Saking ginem menika wonten ingkang dados indikator bilih piwulang menika dipunandharaken kanthi cara boten langsung inggih menika kedah maos ginem sakderengipun kanthi satiti amargi wonten ginem menika gadhah dramatikipun saking ginem bilih Duryudana menika nyuwun dhumateng Adipati Karna supados purun dados senopati Kurawa. Mila anggenipun mangertos piwulang moral menika kedah paham ginem ing nginggil kanthi cara paham watak paraga, alur cariyos, wosing ginem tembe mangertos piwulang ingkang wonten ing ginem menika. Amargi piwulang moral saking ginem menika kedah mangertos saking alur cariyosipun, watak paraga, wosing ginem saking dramatikipun, mila ginem menika kalebet cara ngandharaken kanthi cara boten langsung.

Wonten ing nginggil menika piwulang moral ingkang wonten gaytanipun tiyang kaliyan tiyang sanes/*sosial* kalebet ngandharaken kanthi cara boten langsung. Piwulang moral babagan tanggung jawab menika awujud ginem saking panganggit dipunparing kanthi cara simbolik (perantara pemahaman objek) saha

implisit utawi *tersirat*, Pangripta ngandharaken piwulang moral boten kanthi cara gampil dipunmangertos utawa boten *vulgar*. Pamaos dipunsuwun mundhut dudutanipun piyambak babagan piwulang moral ingkang wonten ing cariyos.

6. Rerembugan (Musyawarah)

Piwulang moral ing serat pakeliran sedalu natas *Lakon Karna Tanding* anggitanipun Salam Purwa Sutapa wonten piwulang moral babagan rerembugan (musyawarah). Pethikan menika dipunandharaken kanthi cara boten langsung badhe kaserat wonten ing ngandap menika.

Prabu Kresna

“Yayi Samiaaji, kanthi majengipun yayi Werkudara ingkang dereng tampi panudingipun Sang Senapati, mbok manawi ing mangke mboten badhe pinanggih kaliyan Senapati Kurawa.” (Serat Pakeliran Sedalu Natas, kaca 53)

Prabu Puntadewa

“La jeng ing mangke kados pundi murih prayogining lampah kaka Prabu ?” (Serat Pakeliran Sedalu Natas, kaca 53)

Prabu Kresna

“Nuwun inggih yayi manawi makaten kersanipun yayi Samiaji, mboten wonten awonipun manawi pun kakang mangke badhe nyuwun wawasanipun Sang Senapati.” (Serat Pakeliran Sedalu Natas, kaca 53)

Dresthajumpena

“Nuwun inggih kaka Prabu, mboten wonten malih ingkang pantes mapagaken yudanipun kakang Basukarna kejawi kadang kula werdha kakang mas Janaka. Nanging kaka Prabu ing kalenggahan punika kakang rnas rnboten katingal ing pasanggrahan mriki, kaka prabu.” (Serat Pakeliran Sedalu Natas, kaca 54)

Prabu Kresna

“We lha dalah, teka pratitis banget sing dadi panudingmu yayi, yo eling-eling wiwit lair mula wis pinaringan pusaka dening para Jawata, hang awujud pusaka kaprajuritan. Sang Senapati yenta wis ana keparenge Sang Senapati nuding marang yayi Janaka, nadyanta ing

dina iki uga yayi Janaka ora ana, pun kakang kang bakal angupadi marang yayi Janaka. Nanging sadurunge ayo ngripih kadangmu Werkudara luwih dhisik, lan nganggo gelar baris apa, iki mangko yayi ?” (Serat Pakeliran Sedalu Natas, kaca 54)

Dresthajumpena

“Nuvvwun inggih kaka Prabu ing mangke ri paduka badhe angginaken gelar basis kanthi wangun Garudha Nglayang kaka Prabu.” (Serat Pakeliran Sedalu Natas, kaca 54)

Prabu Kresna

“Yayi, kaya luwih prayoga yen kabeh wis padha siyaga. Ayo tumuli enggal-enggal metu palagan yayi, yayi Samiaji rakanta nyuwun pamit, badhe medal ing palagan Tegal Kuru Kasetra”. (Serat Pakeliran Sedalu Natas, kaca 54)

Prabu Puntadewa

“Nuwun inggih sumangga kaka Prabu, mugi tansah jaaa para kadang Pandhawa.” (Serat Pakeliran Sedalu Natas, kaca 54)

Saking ginem menika wonten ingkang dados indikator bilih piwulang menika dipunandharaken kanthi cara boten langsung inggih menika kedah maos ginem setunggal kaping setunggal saha mangertos alur cariyos saking ginem menika, menawi saged mangertos saking ginem menika wosipun inggih menika nindakake rerembungan kanthi cara ginem para paraga. Anggenipu mangertos piwulang moral ingkang wonten ing ginem ing nginggil menika kedah mangertos alur cariyosipun, wosing ginem mila ginem menika kalebet cara ngandharaken kanthi cara boten langsung.

Wonten ing nginggil menika piwulang moral ingkang wonten gaytanipun tiyang kaliyan tiyang sanes/*sosial* kalebet ngandharaken kanthi cara boten langsung. Piwulang moral babagan tanggung jawab menika awujud ginem saking panganggit dipunparing kanthi cara simbolik (perantara pemahaman objek) saha *implisit* utawi *tersirat*, Pangripta ngandharaken piwulang moral boten kanthi cara

gampil dipunmangertos utawa boten *vulgar*. Pamaos dipunsuwun mundhut dudutanipun piyambak babagan piwulang moral ingkang wonten ing cariyos.

7. Katresnan

Piwulang moral ing serat pakeliran sedalu natas *Lakon Karna Tanding* anggitanipun Salam Purwa Sutapa wonten piwulang moral babagan katresnan. Pethikan menika dipunandharaken kanthi cara boten langsung badhe kaserat wonten ing ngandap menika.

Raden Warsasena

“Mboten rama, iba loking akathah dhateng ingkang putra, ing atasipun ingkang werdha kewala kersa ing payudan, lajeng kula pinangka sipating mudha mboten subyantu punika kados pundi, rama. Sadaya kala wau ingkang putra namung nuhoni pangudang paduka, taruna ngungkulana bapa, kanjeng rama, rumaos sinika ing batos kula, kanjeng rama. Menawi ingkang putra mboten pinarengaken ndherek angapit-apit jumenengipun kanjeng rama angawaki senapati mangka yudaning kewuh.

Kanthi makaten badhe anyembuh suka bingahing manahipun ingkang putra, manawi kula tansah cecaketan kalian paduka kanjeng rama, sanadyanta kedah nguningani muncrating ludira, gumlundunging mustaka labet pakarti kejeming paprangan.

Warsakusuma

“Inggih rama sanadyanta ingkang putra kabeh kedah lebur tumpur, paripaos kinarya tawuring Bharatayuda, kanthi rila legawaning manah. Mugi kalilanana ingkang putra ndherek satindak paduka, kanjeng rama.” (Serat Pakeliran Sedalu Natas, kaca 82-83)

Saking ginem menika wonten ingkang dados indikator bilih piwulang menika dipunandharaken kanthi cara boten langsung inggih menika kedah maos kanthi setiti amargi anggenipun mangertos piwulang moral ing ginem menika saking dramatikipun ginem ing nginggil saha alur cariyos, amargi ing nginggil menika ginem putra saha bapa ingkang ngeremabag perang Baratayudha ingkang

kalampahan. Menawi sampun mangertos wosing ginem saha cariyos menika tembe saged mangertos piwulang ingkang wonten ing ginem menika. Amargi anggenipun mangertos piwulang menika kedah mangertos rumiyin cariyosipun, wosing ginem, dramatik ginem menika, mila ginem ing nginggil menika kalebet cara ngandharaken kanthi cara boten langsung.

Wonten ing nginggil menika piwulang moral ingkang wonten gayutanipun tiyang kaliyan tiyang sanes/*sosial* kalebet ngandharaken kanthi cara boten langsung. Piwulang moral babagan katresnan menika awujud ginem saking panganggit dipunparing kanthi cara simbolik (perantara pemahaman objek) saha *implisit* utawi *tersirat*, Pangripta ngandharaken piwulang moral boten kanthi cara gampil dipunmangertosi utawa boten *vulgar*. Pamaos dipunsuwun mundhut dudutanipun piyambak babagan piwulang moral ingkang wonten ing cariyos.

8. Pasrah Dhumateng Gusti Akarya Jagad

Piwulang moral ing serat pakeliran sedalu natas *Lakon Karna Tanding* anggitanipun Salam Purwa Sutapa wonten piwulang moral babagan pasrah dhumateng Gusti akarya jagad. Wonten malih pethikan menika dipunandharaken kanthi cara langsung badhe kaserat wonten ing ngandap menika.

Raden Werkudara

“Whaaa, Jlitheng Kresna kakangku., anggonku tansah meneng awit atiku isih kodheng, amarga ngrasakake panandhang, awit saka kejeming perang Bharata Yuda Jaya Binangun. Susahing atiku matumpa-tumpa, durung mari susah mikirake perang, gugure Abimanyu, wis kesusul sedane Dura Guruku, Hemm. Bareng Dura guruku gugur, mbanjur ora ana sing ndak suwuni pituduh.(Serat Pakeliran Sedalu Natas, kaca 49)

Prabu Kresna

“Yayi Werkudara, yenta mesthine yayi Werkudara wis nate winulang ngilmu sangkan paraning dumadi dening Sang Hyang Ruci Bathara ya Sang Guru Sejati, ora bakal kewran marang dumadine lelakon kang sinandhang dening para manungsa. Yayi Werkudara, ora susah pun kakang ngandharake sejatining uriping manungsa, ndak kira si adhi wis luwih pana ing babagan iki, mula saka iku yayi enggal beraten sungkawaning atimu, yayi. Awit yayi Werkudara iku ala-ala dadi satriya kang duwe jejibahan angesuhi para prawira ingkang mapan ana pasanggrahan Hupalaweya kene. (Serat Pakeliran Sedalu Natas, kaca 49-50)

Saking ginem menika wonten ingkang dados indikator bilih piwulang menika dipunandharaken kanthi cara boten langsung inggih menika kedah mangertos wulang sangkan parang dumadi menika ingkang kados pundi, menawi sampun mangertos mila tembe saged mangertos piwulang moral menika kalebet sabar. Amargi kedah mangeros piwulang sangkan parang dumadi rumiyin ginem ing nginggil menika kalebet cara ngandharaken kanti cara boten langsung.

Wonten ing nginggil menika piwulang moral ingkang wonten gayutanipun tiyang kaliyan gusti kalebet ngandharaken kanthi cara boten langsung. Piwulang moral babagan katresnan menika awujud ginem saking panganggit dipunparing kanthi cara simbolik (perantara pemahaman objek) saha *implisit* utawi *tersirat*, Pangripta ngandharaken piwulang moral boten kanthi cara gampil dipunmangertosi utawa boten *vulgar*. Pamaos dipunsuwun mundhut dudutanipun piyambak babagan piwulang moral ingkang wonten ing cariyos.

BAB V **PANUTUP**

A. Dudutan

Adhedhasar asiling panaliten saha pirembagan ingkang sampun kalampahan saged dipunpendhet dudutan. Dudutanipun kados andharan ing ngandhap menika.

1. Pungkasaning panaliti nglampahi panaliten wonten ing serat pakeliran sedalu natas *Lakon Karna Tanding* anggitanipun Salam Purwa Sutapa dipunpanggihaken piwulang moral. Piwulang moral ingkang wonten gayutanipun tiyang kaliyan diri pribadi, piwulang moral ingkang wonten gayutanipun tiyang kaliyan tiyang sanes/sosial, piwulang morai ingkang wonten gayutanipun tiyang kaliyan lingkungan/papan, piwulang moral ingkang wonten gayutanipun tiyang kaliyan Gusti akarya jagad.
2. Piwulang moral ingkang wonten gayutanipun tiyang kaliyan diri pribadi saking serat pakeliran sedalu natas *Lakon Karna Tanding* saged dipunpanggihaken piwulang moral babagan sabar, piwulang moral babagan ikhlas, piwulang moral babagan lembah manah, piwulang moral babagan mawas diri, piwulang moral babagan waspada/ngantos – atos, piwulang moral babagan rumaos lepat.
3. Piwulang moral ingkang wonten gayutanipun tiyang kaliyan tiyang sanes/sosial saking serat pakeliran sedalu natas *Lakon Karna Tanding* saged dipunpanggihaken piwulang moral babagan tanggung jawab, piwulang moral babagan rukun, piwulang moral babagan ngormati tiyang sanes, piwulang moral babagan bebela dhumateng kautaman, piwulang moral babagan eling

becike tiyang sanes, piwulang moral babagan atur pangaksama, piwulang moral babagan ngayomi, piwulang moral babagan atur panuwun dhumateng tiyang sanes, piwulang moral babagan paring pangapura dhumateng sesami, piwulang moral babagan rerembungan (Msyawarah), piwulang moral babagan katresnan, piwulang moral babagan atur panglipur dhumateng sesami, piwulang moral babagan setya dhumateng, piwulang moral babagan *balas budi* tiyang sanes, piwulang moral babagan tata krama tindak – tanduk/solah bawa, piwulang moral babagan tata krama atur salam, piwulang moral babagan tata krama atur pangabekti.

4. Piwulang moral ingkang wonten gayutanipun tiyang kaliyan lingkungan/papan saking serat pakeliran sedalu natas *Lakon Karna Tanding* saged dipunpanggihaken piwulang moral babagan papan suci.
5. Piwulang moral ingkang wonten gayutanipun tiyang kaliyan Gusti Akarya Jagad saking serat pakeliran sedalu natas *Lakon Karna Tanding* saged dipunpanggihaken piwulang moral babagan takdir, piwulang moral babagan pasrah dhumateng Gusti ingkang akarya jagad, piwulang moral babagan atur syukur dhumateng Gusti, piwulang moral babagan memuji dhumateng Gusti.
6. Cara ngandharaken piwulang moral kaperang dados 2: cara langsung saha cara boten langsung.
  - a. Cara langsung antawisipun sabar, iklas, waspada/ngantos – atos, mawas diri, tanggung jawab, rukun, ngormati tiyang sanes, bebela dhumateng kautaman, eling becike tiyang sanes, atur pangaksama, ngayomi, atur panuwun dhumateng tiyang sanes, paring pangapura dhumateng sesami,

katresnan, atur panglipur dhumateng, setya dhumateng negara, *balas budi* dhumateng tiyang sanes, tata krama tindak – tanduk/solah bawa, tata krama atur salam, tata krama atur pangabekti, papan suci, takdir, pasrah dhumateng Gusti ingkang akarya jagad, atur syukur dhumateng Gusti, memuji dhumateng Gusti.

- b. Cara boten langsung antawisipun sabar, iklas, lembah manah, mawas diri, tanggung jawab, rerembugan (musyawarah), katresnan, pasrah dhumateng gusti ingkang akarya jagad.

7. Saking cariyos wayang ing serat pakeliran sedalu natas *Lakon Karna Tanding* anggitanipun Salam Purwa Sutapa menika ugi gadhah piwulang moral saking *konteks* cariyos wayang menika, piwulang moral ingkang wonten ing cariyos pewayangan ingkang *Lakon Karna Tanding* badhe kaserat wonten ing ngandap menika:

- a. Piwulang moral bab balas budi dhumateng tiyang sanes, saking *konteks* cariyos wayang menika Adipati Karna purun dados senopati Kurawa amargi Adipati Karna menika dipunparing kemakmuran ingkang awujud drajat pangkat dening Duryudana, rikala biyen Adipati Karna kepanggih Duryudana wonten ing acara pendadaran piwulang kaprajuritan murid Pendita Durna, wonten wekdal menika Adipati Karna ugi dipunhina dening para Pandawa amargi Adipati Karna namung putra kusir boten kepareng derek pendadaran kaprajuritan, rikala semana Duryudana mriksani kadadean menika mila Duryudana dadosaken Adipati Karna menika ratu ing Awangga saha dados kadang Kurawa. Amargi Duryudana

sampun paring kamakmuran supados boten dipunhina dening para Pandawa Adipati Karna balas budi dhumateng Duryudana wonten ing perang Baratayudha dados senopatine Kurawa awujud balas budi Adipati Karna.

- b. Piwulang moral bab tanggung jawab, saking *konteks* cariyos menika Adipati Karna nuhoni menapa ingkang dados tanggung jawab inggih menika dados senopati Kurawa, sanajan ing dipuntandhing menika kadang werda piyambak inggih menika Pandawa.

B. Pamrayogi

1. Cariyos – cariyos pewayangan ingkang sampun pakem saha sampun dipunsanggit saking para dalang utawi saking para sastrawan ingkang sami nyanggit menika kedah dipunlentanukaken amargi saking cariyos – cariyos wayang menika gadah piwulang moral ingkang sae kangge para tiyang gesang. Upaya supados saged lestantun cariyos – cariyos pewayangan menika saged dipunserat awujud buku – buku, naskah, saha sanesipun ingkang saged dipunwaos saha dipunginakake dados pagelaran ringgit purwa kangge tiyang wonten ing masyrakat.
2. Cariyos – cariyos wayang menika saged dados sarana piwulang moral, mila langkung sae cariyos wayang menika dipunparingake dhumateng lare alit saha tiyang muda, saged dipunparingake kanthi cara langsung menapa kanthi cara pagelaran wayang saha kanthi cara maos piyambak kangge para tiyang muda ingkang saged maos.

C. Implikasi

Piwulang moral ingkang wonten ing serat pakeliran sedalu natas *Lakon Karna Tanding* anggitanipun Salam Purwa Sutapa taksih sami kaliyan kawontenan masarakat samenika. Piwulang moral menika saged dipunlampahi wonten ing pagesangan ing dunya menika (lingkungan kulawarga, lingkungan ing sakiwa-tengenipun utawi masarakat saha lingkungan sekolah).

Panaliten menika kaajab saged murakabi tumrap pamaos sarana kangge mangertosi piwulang moral ingkang wonten ing serat pakeliran sedalu natas *Lakon Karna Tanding* anggitanipu Salam Purwa Sutapa. Kajawi menika, panaliten menika ugi saged dipunginakaken minangka referensi tumrap mahasiswa ingkang badhe nglampahi panaliten ingkang sami, inggih menika panaliten ing bab piwucal moral ing cariyos wayang. Dhumateng para pangajar, asil saking panaliten menika mugi-mugi saged dipunginakaken kangge salah satunggaling gegaran pamulangan ing bab piwulang moral.

KAPUSTAKAN

- Aminudin. 2010. *Pengantar Apresiasi Karya Sastra*. Bandung: Sinar Baru Algensindo.
- Budianta, Melani. 2003. *Membaca Sastra (Pengantar Memahami Sastra untuk Perguruan Tinggi)*. Magelang : IndonesiaTera.
- Direktorat Tradisi dan Kepercayaan Jakarta. 2001. *Himpunan Pitutur Luhur*. Jakarta.
- Djahiri, A Kosasih dan Aziz Wahab. 1996. *Dasar dan Konsep Pendidikan Moral*. Jakarta : Depdikbud.
- Endah, Kuswo. 2008. *Diktat Etika Jawa*. Yogyakarta : FBS UNY.
- Endraswara, Suwardi. 2006. *Budi Pekerti Jawa*. Yogyakarta: PT. Hanindita Graha Widya.
- _____. 2003. *Metodologi Panalitian Sastra*. Yogyakarta: Widyatama.
- _____. 2013. *Ilmu Jiwa Jawa*. Yogyakarta: NARASI (Anggota IKAPI).
- _____. 2013. *Memayu Hayuning Bawana*. Yogyakarta: NARASI (Anggota IKAPI).
- _____. 2006. *Mistik Kejawen*. Yogyakarta: NARASI.
- Haryanto, S. 1998. *Sejarah dan Perkembangan Wayang*. Jakarta: IKAPI.
- Mudjanattistomo, dkk. 2011. *Pedhalangan Ngayogyakarta Jilid I*. Yogyakarta: Pusat Kebudayaan Koesnadi Hardjosoemantri Universitas Gajah Mada.
- Nurgiyantoro, Burhan. 2010. *Teori Pengkajian Fiksi*. Yogyakarta : Gadjah Mada University Press.
- Poerwadarminta, W.J.S. 1939. *Baoesastra Djawa*. Groningen, Batavia: J. B. Wolters` Uitgevers Maatschappij N. V.
- Purba, Antilan. 2012. *Sastra Indonesia Kontemporer*. Yogyakarta : GRAHA ILMU

- Purwadi. 2009. *Etika Jawa*. Yogyakarta : Paradigma.
- Sagio dan Samsugi. 1991. *Wayang Kulit Gagrah Yogyakarta*. Jakarta: CV. Haji Masagung.
- Semi, M.A. 1988. *Anatomi Sastra*. Padang: Angkasa Raya.
- Sudrajat, Ajat, dkk. 2008. *Din Al-Islam Pendidikan Agama Islam Di Perguruan Tinggi Umum*. Yogyakarta: UNY Press.
- Sutapa, S. P. 2007. *Serat Pakeliran Sedalu Natas Lakon Karna Tanding*. Sukoharjo: CV. Cendrawasih.
- Teeuw, A. 1984. *Sastra dan Ilmu Sastra*. Jakarta: Pustaka Jaya.
- Widyawati, Wiwien. 2012. *Etika Jawa*. Yogyakarta : PURA PUSTAKA YOGYAKARTA.
- Wiyatmi. 2006. *Pengantar Kajian Sastra*. Yogyakarta: Pustaka.
- Widayat, Afendy. 2011. *Teori Sastra Jawa*. Yogyakarta : Kanwa Publisher.

Kula ugi, tansah tinarbuka nampi panacat lan panyaruwenipun para maos jer sadaya kala wau hanggadhahi tujuan ingkang sae amrih sadaya ingkang kinandhut ing Seni Pedhalangan tetep lestantun hangrembaka ing Bumi Nuswantara, ingkang adhedhasar Pancasila.

Minangka pepet pepuntoning atur, mugi buku ingkang sapala punika kenginga kangge urun-urun nambahi pangertosan tumrap para mäsudi.

Sukoharjo, 2007

(Pangipun)

ADIPATI KARNA

1. Adipati Karna (Suryaputra) ya Suryaatmaja, lair karana pakartine Dewi Kunti Talibrata, kang ing wektu iku isih prawan kalebu sekar kedaton ing nagara Mandura putra sang Prabu Kunthi Boja. Nalika iku sang Dewi entuk mantram sakti saka gurune ingkang peparab Beghawan Druwasa dene aji mau winastan Kunta Wekasing Tunggal tanpa lawanan, karana sipating titah dewi Kunti kepengin nyoba katiyasane aji mau, nalikane Sang Dewi Siram nuju soroting sengenge sumorot kanthi padhange Dewi Kunti matek aji kasebut, dumadakan makjleg tanpa diweruhi Dewaning srengenge Batara Surya rawuh ana patengganing Dewi Kunti, nuli matedhani putra, ewuh aya rasaning Dewi Kunti ingkang mbobot tanpa saresmi lawan sipating priya. Sesambating batin Dewi Kunti bisa katampa dening Sang Hyang Surya nulya binantu laire ponang jabang bayi ora metu marga ina nanging metu karnane dewi Kunti, laire ponang jabang bayi wus mawa busana kadewatan awujud anting-anting lan kotang kang mapan ana sajabaning daging sajroning kulit. Gegandengan nalika iku Dewi Kunti maksih kenya murih ora gawe kuceme nagara Mandura ponang jabang bayi kakinterake ana ing kali Jamuna, dene bayi kasebut kapatedhan asma Suryaatmaja kang tegese putrane bathara Surya.
2. Bayi Suryaputra tinemu dening narendra Pertaprelaya kang nalika iku tapa matirta ana ing kali Jamuna, banjur kaasta kondur marang praja gelising carita Suryaatmaja wus jejaka, rasaning ati rumangsa sumpeg amarga kinungkung ana ing karaton ubayaning ati kepengin metu-metu nyenyawang kahanan, lakune Suryaputra wus prapta laladan nagara Ngastina kang ing wektu iku ing alun-alun Astina lagi diaadani gegladhen yuda kondanging akeh sinebut pendadaran siswa Sokalima, Suryaputra nadyan anak dewa nanging sinung watak

kumaki gembelo mustakane, bareng nyawang kadigdayane raden Premadi, deweke nentang marang kang lagi ngunggar kaprigelane, panantange Suryaputra diladeni dening Raden Premadi kekarone kalakon pada adu kaprigelan olah kridhane jurit, sesawangan mau dikrawuhi dening Dewi Kunthi ingkang nedheng lenggah ana ing pepanggungan, sumedhot rasaning ati dèwi Kunthi bareng weruh Raden Suryaputra kepengin sang dèwi anyedhaki lawan Suryaatmaja. Bareng wus perak lan kelakon ngendheg anggone padha ngaben jurit kaget jroning atine Dewi Kunti ngawuningani Suryaputra nganggo sangsangan mawa gambar srengenge pada karo kang den agem dening dèwi Kunti. Kelingan jroning ati Sang Dewi marang lelakon kang wis dilakoni yaiku marang putrane kang kakintirake ana Kali Jamuna, nadyanta karimuk dening Sang Dewi, Suryaputra ora gelem manunggal lawan putrane dèwi Kunti liyane malah nggeblas tanpa pepoyan.

3. Ing dèwasane Suryaputra tetepungan kalawan Sekar Kedaton Mandraka wewangi Dewi Surtikanti atmaja putri Prabu Salyapati, kekarone kelakon tansah carem asmara pepuntone tekad kekarone nedya urip bebarengan, nadyan Prabu Salyapati ora nyodhongi marang kekarone. Satemah Raden Suryaputra tuwuh rasa nekate kepengin mbradhat marang Dewi Surtikanti, kalakon Dewi Surtikanti dibradhat dening Suryaputra, amung lelakone Suryaputra bisa dikrawuhi dening Raden Premadi, nalika samana Suryaputra wis katingkes dening Premadi nedya dilunasi nyawane, amung garising pepesthen durung tumeka patine Suryaputra katitik karawuhan Batara Surya lan Narada kang misah lan paring kajaten sejatine Raden Suryaputra, manawa kekarone isih sedulur. Bareng wis padha cethane Suryaputra kasraya dening dewa kinen numpes angkara murka kang sumandang Ratu Ngawangga Peparab Sang Prabu Karnamandra, kasektene Suryaputra ora bisa ngrampungni gawe, banjur Batara Narada dawuh marang Premadi kinen angadoni pupuh, bareng satriya mustikaning bawana

Premadi kang angadoni jurit bisa anggulung marang kasektene Prabu Karnamandra sahingga prapteng antaka, kacarita ambruking Prabu Karnamandra, kang wus tumekeng lena busana kaprabone rinasuk dening raden Premadi nanging gedhehen, ora patut, Batara Narada banjur dawuh marang Suryaputra kinen ngrasuk busana kasebut eloking kahanan lan lelakon bareng busanane keprabon kaagem dening Suryaputra katon pas lan patut banget. Kinodrat karsane njagat manawa Suryaputra kudu angggenteni marang kaprabone Prabu Karnamandra ing Ngawangga, bebarengan lawan wektu iku uga Adipati Karna banjur kelakon anjatukrama Dewi Surtikanthi mangka gegantilaning ati putrine Prabu Salyapati.

4. Wiwit enom tumekane tuwa ora ana mendhane seriking ati Adipati Karna tansah meri marang kadigdayan lan kamulyaning Raden Premadi/Raden Janaka, pirang-pirang lelakon kang bisa aweh gegambaran marang kemerene Adipati Karna marang Raden Janaka. Sanadyan Karna uga kagungan panah kang ampuh nanging pusaka mau entuke direwangi mbegal marang jatahe Raden Janaka, ana ing lakon Kresna Duta Adipati Karna direripih dening ibune yaiku Dewi Kunthi gelem manunggal lawan kadange, nadyanta Prabu Kresna uga ora kurang-kurang anggone ngrengripih marang Adipati Karna supaya gelem tetunggalan kalawan Pandhawa. Adipati Karna tetep nuhoni jiwa kasatriyane tekate tetep kepengin nglabuhi Prabu Duryudana kang wus gelem anyenyeger marang salirane Karna lan asung kamukten marang deweke, nadyanta ana samadyaning perang gedhe Baratayuda Karna kudu tetandingan kalawan adhine dewe tunggal ibu yaiku Raden Janaka, satemah Adipati Karna kang kapupuh ing rana andhepani marang jiwa kasatriyane labuh marang ratu kang wis gelem paring kamulyan.

Lakon Karna Tandhing

Sasampunipun para kadang pangrawit kawawas sampun siyaga ing gati sawega ing dhiri tumunten Ki Dhalang nyempala kothak kaping lima lamba mungel ayak-ayakan ugi saged kawiwitan saking buka gendhing, punika sadaya katindakaken sasampunipun ngungelaken gendhing Patalon.

Kanthi ungeling gendhing ayak-ayakan Ki Dhalang tumunten ambedhol Kayon ingkang tumancep wonten tengahing gawang debog nginggil, kalorot alon-alon kakedheraken tigang ambalan tumunten katemplekaken ing lambening kothak kapijet kacepeng pucukipun, Ki Dhalang sinambi ngecakaken mantra/donga pamuji miturut kapitadosan ingkang karasuk dening Ki Dhalang mug-mugi anggenipun anggelar pakeliran sadalu natas pinaringan rahayu wilujeng widada nir ing sambekala.

Sasampunipun cekap tumunten kayon kaputer lajeng kalereg manengen katancepaken wonten ing debog nginggil gawang tengen jejeg, lajeng ngedalaken parekan kalih, tangan kapetha nyepeng wiron, kalampahaken mangiwa, ing pungkasaning gawang ungak-ungak kawalik, tancep madhep manengen ing debog ngandhap, dhoyong mangajeng (pundhakipun rapi) nyembah sesarengan lajeng ngapurancang.

Ngedalaken Prabu Duryudana, saking tengen mlampah mangiwa asta kapetha nyangking wiron, lajeng tancep ing palenggahan sisih tengen majeng mangiwa, ing debog nginggil tangan wingking malangkadhak. Tangan ngajeng kumlawe, nyasmitani supados parekan kalih sami dhateng wingkingipun Sang Prabu Duryudana tancep ing debog ngandhap majeng mangiwa dhoyong mangajeng tangan ngapurancang.

Ngedalaken Prabu Duryudana saking gawang tengen, mlampah mangiwa lajeng tancep ing palenggahan sisih tengen majeng mangiwa ing debog nginggil tumunten Prabu Duryudana nyasmitani dateng parekan kekalih, lajeng sami nyembah dhateng Prabu Duryudana, tumunten mlampah dodhog dumugi ngajenging Prabu Duryudana nyembah malih tumunten kaentas lumebet ing gawang tengen.

Ngedalaken Prabu Salyapati, saking gawang kiwa dhateng dumugi ngajenging Prabu Duryudana lajeng kurmat kanthi sembah karna, tumunten tancep ing gawang kiwa debog nginggil ngajengaken Sang Prabu Duryudana.

Ngedalaken Resi Kerpa saking gawang kiwa cakupun sami kaliyan Prabu Salyapati, Adipati Karna ugi medal saking gawang kiwa cakupun sami kalia Prabu Salyapati, lajeng tancep ing wingkingipun Resi Kerpa ugi debog nginggil.

Patih Harya Sengkuni medal saking gawang kiwa dhateng dumugi ngajenging Prabu Duryudana, mendhak lajeng sembah karna tancep ing ngajenging Prabu Salyapati, debog ngandhap kanthi asta ngapurancang.

Anyarengi seseging ayak-ayakan manyura ngedalaken Raden Kartamarma saking gawang kiwa lajeng dumugi gawang mendhak tumunten nyembah lan tancep ing gawang kiwa wingking piyambak asta ngapurancang ing debog ngandhap.

Suwuking ayak-ayakan katampi gendhing kabor, kasirep lajeng kajantur, satelasing janturan kaangkah sareng padaning gong, lajeng nyempala kothak sepisan, pratandha gendhing wudhar saking sirep, suwuking gendhing kabor katampi sulukan pathet nem ageng lan sinambet ada-ada Girisa sinartan dhodhogan mbanyu tumetes ing ompaking gender kasingget dherodhog lajeng ginem.

Jejer Pasanggrahan Bulupitu

Perang ndonya angka sekawan sinebut Baratayuda Jayabinangun wus dumadi ing sawatara hari yekti yudaning para Pandawa lan Kurawa kang binantu para ratu suruhane dhewe-dhewe, minangka ajanging paprangan ana ing tegal Kurusetra. Hanenggih pundi ta ingkang dadya gegunungan carita miwah kinarya bebukaning kandha saratri mangke, datan kaya ingkang mapan wonten pasanggrahan Bulupitu.

Pasanggrahan Bulupitu punika minangka palenggahaning Narendra Ngastina Prabu Duryudana, ya Prabu Suyudana, Kurupati, Kruwa Endra, Jakapitana, Jayapitana, Dhestarastrasiwi, Nggendarisuta, ya Sang Tri Pamangsah.

Nyata lamun Sri Nata Astina narendra agung binathara, sekti mahambara gagah prakosa sembadeng warna, prawira jayeng pupuh, dhasar sugih bandha sugih bandhu.

Sugih bandha lire numpuk brana picis, sugih bandhu tegese sugih sadulur. Pramila datan nama mokal lamun jroning Baratayuda mangke barisan Ngastina sarwa sembada ing ayuda.

Narendra tetelukan lan suruhan saking manca kathah, wimbuh wadyabala ingkang sampun sampet sagegamane tanpa wicalan, sadaya sami aglar hing Tegal Kuru yayah samodra rob ing dharatan. Pasanggrahan Bulupitu winangun joglo sak prabata siwi gedhene, kinemulan rontek umbul-umbul kumlebet angendanu kadi harga kaparag himanda. Pelataran rineksa mriyem pusaka Ngastina nama Kyai Mendhung, jinejeran kalantaka 120 sisih ngrangngap pindha bajul sarawa bareng neba.

Sakubenging Pasanggrahan pinageran prajurit carangan, sara genen, stabelan, prang tandang, jaga bela, rajeg wesi, singa nagara, rapet pipit tanpa sela, tur ta sami sikep dedamel rumanti kaprajuritan myang kapraboning prang.

Siang ratri gilir gumanti anggung siyaga, tumbak cinoncong ngrangap pindha jati ngarang mangsa ketiga, pedhang linigan maewu-ewu pinenthang ing langkap kaya alas glagah binabatan.

Gada mayuta-yuta bindhi makethi-kethi anggegirisi, kaya enggala anglebur jagad. Kala-kala sinela swaraning slompret tengaraning wadya, myang kumrincinging kekapa, pangriking kuda, pangempret ing Dwipangga, yayah gerah kapat ing mangsa labuh.

Dhasare mangsa katiga pramila pasiten Tegal Kuru kasampar sinandhung dening para wadya, mahanani bledug ampak-ampak kumendheng hangebegi pasanggrahan, kawimbuhan kumeluning kukus sendhawa, walirang myang gala-gala ingkang angganda sengak arus, sangsaya adamel sesaking dhadha.

Saliweran peksi dhandhang hing wanci siyang rebut ngarsa hangembul kwandha, dene lamun wanci dalu pating glero sabawane sato galak, sima, sarpa, srenggala, samya kiprah rebut mangsa daging manungsa, temah akarya giris kang samya uninga gelaring Kuru Kasetra ing dinten mangke.

Ilining kali Gangga katingal malerah, labet toyane wus cawuh klayan ludira saking pabaratan. Tur ta kawimbuhan lembak-lembak tanpa wicalan bangkening prajurit ingkang gugur ing palagan, bathang kuda myang dwipangga, remukan kreta, putungan tumbak, sempalan tameng, samya kintir ing lepen Gangga, dadya buket toyane sami sanalika.

Wauta lamun kacaritakaken gumelaring Baratayuda Jayabinangun hing Kuru Kasetra, kaya saratri tan ana pedhote, pinunggel kang kawi carita, nalika samana nuju hari sukra Cemengan Manis wanci enjinge, Sri Maha Prabu Duryudana kepareng miyos wonten madyaning sasana parepatan agung, lenggah hing dhampar dhenta pinalipit kencana mulya, hasesemek kasur babut permadhani sinasapan sutra jingga sinulam benang rukmi sari, kaukub ing renda adi pinindha sekar legundhi.

Sang Nata apantes-angrasuk busana kaprabon ingkang sarwi kencana sinasotya, baludru edi sinekaran benang mas mromong pating galebyar pating calorot rebut praba kaliyan soroting Hyang pratanggapati. Datan kantun para abdi prajurit wanita ingkang sampun sami andher lenggah hajajari Sri nata Ngastina.

Sedaya sami sawega rumanti upacara kaprabon ing prang, cundrik myang jemparing datan kantun, wonten ugi sawenehing prajurit wanita ingkang ngampil busana ageming Nata, nenggih topeng gangsa kere waja, punapa dene gada pusaka Ngastina Kyai Sapu Jagad sampun sumadya hing sisih tengening dhampar palenggahaning Prabu Duryudana.

Dene sinten ta ingkang kepareng caket mangarsa nata punika nenggih kaleres ingkang rama mara sepuh, Narendra saking Nagari Mandraka jejuluk Prabu Salya, inggih Narasoma, inggih Prabu Somadhenta. Narendra wredha taksih katingal prakosa sembada sariranira, dhasar sekti mandraguna anggung cinaket dening keng putra Prabu Duryudana.

Sinambet pungkur, Prabu Karna, dalah Resi Kerpa datan kantun Sang rekyana patih Harya Sengkuni. Sadaya dhedhep dhedhem tan ana nyabawa, labet kaprabawan duhkitaning Nata ingkang menggalih mentas sedaning senopati Ngastina kang wus kaprawasa dening prajuriting Pandhawa.

Pathet nem ageng

3 3 3 3 3 3 2.3 235 5 5 5 5 5 3.5
Dyan sembah nireng u- lun ka- purba risang mur-beng

6.53.5.32 6 6 6 6 6.165 5. 2.1.6 3532 2 2
O-----, rat sahana- ning- kang, O---, dyan kanang

2 2 2 1.2 35 5.6 5 5 5 53 2 235 235
sihing da- sih, ma- weh boga sa- we- gung mak- sih

2 2 21 6.165 6. 6.12 2 2 2 2 2 1.2
ring de- la- han, O-, ywang kanang pinujweng A- ri

1.2.16.53 56.5.32 2 2 2 2 2 1.2 6.165
O-----, O-----, Jeng nayaka ning-rat, O---,

2.1.6 3532 2 2 2 2 1.2 35 5.6 2 2 21
O---, du- teng rat kota- ma, mang-gya hanu- gra-

1.2.16 6.12 3 56 5 5 5 53 2 235 235
ha O---, len sis- wanita sa- go- tra, ing kang

2 2 21 6.165 6 6.12 2 2 2 2 12
wus mi- nul ya O-, ing- kang wus minul- ya,

1.2.16.53 56.5.32
O-----, O-----,

Ada-ada Girisa

235 5 5 5 5 35.6 3532 2 2 2 2 1.2. 35
Ra- ras kanghaleng- gah, neng dampar kanca- na su-

5 5 5 5 35.6. 3532 2 2 2 2 1.2. 6 6 6
Morot praba- nya, lir bathara wis- nu gumelar

6 6 6 56 1 1 1 1 1 1 235 35. 2 2 2
hange bek- ki kang samya sume- wa ti- non kadi sa-

2 2 21 6 35 56 5 5 53 2 2.1.6. 3532
modra pa- sang kang sa- mya trap si- la O---, ngan-

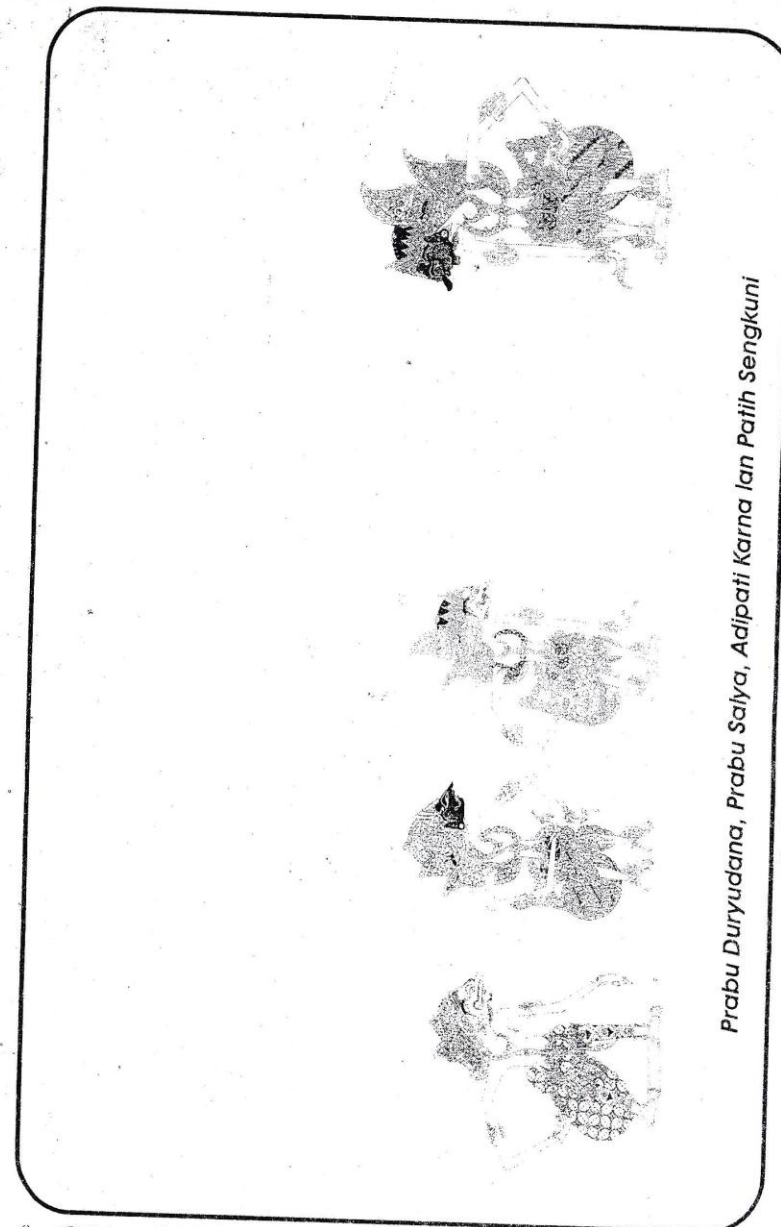
2 2 2 2 12 35 2 2 2 21.6 6 1 21 23
ti wijil ing- kang sab-da pangan- di- ka sang Bu- pa- ti

Prabu Salyapati

Ngger anak Prabu Duryudana, pinangka gegunungane para wadyabala ingkang mapan wonten ing pasanggrahan Bulupitu, teka paduka katingal njegreg tan yayah tugu sinukarta, swawi ngger anak Prabu, rehning punika para anung-anuning pakuwon Bulupitu sampun pepak andher ngadhep ing ngarsa paduka mangga ngger tumunten enggala paring dhawuh.

Adipati Karna

Inggih ta yayi, leres punapa ingkang dados pangandikanipun kanjeng rama ing Mandaraka, sayekti inggih namung ngentosi dhawuh pangandikanipun yayi Prabu, para prajurit ingkang samya mapan ing pasanggrahan Bulupitu mriki, mangga yayi enggala karacut ingkang dados sengkeling panggalih paduka.

Prabu Duryudana, Prabu Salya, Adipati Karna lan Patih Sengkuni

Resi Kerpa

Dhuh kanjeng sinuwun, lelampahan ingkang sampun dumados punika sampun ngantos dipun penggalih ingkang sanget-sanget, namung sageda kapendhet dados piwucal, mugi-mugi lelampahan ingkangkirang sae mboten kawangsulan malih, sinuwun mangga enggala paring dhawuh sinuwun.

Prabu Duryudana

Ya jagad, ya Dewa bathara, rama Prabu !

Prabu Salyapati

Nuwun dhawuh pangandika ngger anak Prabu

Prabu Duryudana

Sareng kula manah-manah, lan kula raosaken teka para Jawata punika mboten adil.

Prabu Salyapati

Liripun kacios pundi ? Ngger.

Prabu Duryudana

Rama Prabu sampun cetha menawi para jawata punika mboten adil, katitik pinten-pinten kamimpangan Bharatayuda tansah wonten astanipun Pandhawa. Lan pinten-pinten Senapati saking Bulupitu ingkang kula pitados tansah gugui kasambuting rana, rama manawi makaten para Jawata punapa sampun badhe anggung jagadipun, Duryudana, rama ?

Prabu Salyapati

Ngger estunipun lelampahaning manungsa ingkang tumitah-ing Madyapada punika sampun ginarisaken dening Gusti ingkang akarya Loka. Lan Gusti punika sampun adil, hainggih mbok manawi Gusti sampun anggarisaken pinten-pinten

Kamimpangan tansah wonten ing astanipun para Pandhawa. Mila saking punika ngger sanadyan namung kanton sak eyubing payung wiyaring nagari Astina mangga ngger tumunten anggerek gendera pethak supados para Pandhawa anggiring para prajuritipun, tumunten paduka kula kanthi mangsulaken kamuktenipun para kadang paduka Pandhawa.

Prabu Duryudana

Rama Prabu, ngaturaken gunging panuwun saking paring dhawhipun rama Prabu, nanging sadaya kala wau saged kula paribasakaken gelar-gelar gulung-gulung. Liripun yen pinuju kula anggelar sadaya punika sami nglempak sadaya sami ngraosaken, nanging dupi kula gumulunging manah teka para para ingkang sampun sami ngraosaken kamukten kula kala wau sadaya anggung kendel tan sabawa, babar pisan mboten medal kwanenipun, ingkang dipun padosi namung sekecanipun piyambak.

Ada-ada nem

6 6 6 6 6 6 6 6 6 6 6 6 6 56 21
Bumi gonjang ganjing langit kelap kelap ka- ton lir

1 1 1 1 1 1 1 1 16 3 2.1.2.1 1 1 1
kincanging alis risang maweh gandrung O-----, sabarang

1 1 1 2 2 2 2 12 16 6 6 6 6 6
Kadulu wukir moyag mayig, sa- king tyas baliwur

3.2.165
O-----,

Adipati Karna

Amit-amit paliman tabe sinabeta ing ila-ila duni, katebihna ing tulah manu dhumawaha ing tawang towang, yayi Prabu keparenga rakanta hanggempil kamardikan ing sawatawis wekdal amegat pangandikan paduka yayi Prabu, awit rakanta mboten kiyat ngampah panundhesing pangandika paduka. Yayi Prabu rakanta punika sampun sepuh, awon tanpa rupi kula punika ugi gadhah raos pangraos, sampun ingkang dinumuk nami kula sanadyanta kanthi sinanjata liring kewala kula sampun mangertos. Yayi Prabu, lepat pangraos paduka menawi rakanta punika kaanggep mboten wantun perang, yayi Prabu sejatosipun anggen kula hanggung kendel tan sebawa kala wau namung ngentosi dhawuh pangandika, saking paduka, mbenjang punapa rakanta punika kapitados manggalani pinangka senapatining prang. Yayi Prabu sampun kathah brayan paduka ingkang sampun gugur sinambuting rana, saha pinten-pinten ratu suruhan ugi sampun kathah ingkang dados bantening prang Bharatayuda Jayabinangun. Salajengipun kula ingkang sampun dangu anganti dhawuh paduka, paribasanipun kados dene nyidham cempaluk, yayi Prabu, menawi ngentosi dhawuh paduka, mbok manawi taksih dangu. Sapunika kepareng mboten kepareng, keparenga rakanta nyuwun dados senopati, yayi Prabu.

Prabu Duryudana

Adhuh kakang dipati, kakang dipati.

Caking Sabet

Sinambet sampak Prabu Duryudana ngrangkul dateng Prabu Karna, salajengipun Prabu Duryudana katancepaken malih, lajeng sampak kasuwuk sinambet ada-ada.

Ada-ada Nem Jugag

2 2 2 2 2 2 2 2 21 1 2 2 2 2 2
Ridhu mangawur awur wu-rah han tengaraning ngaju-

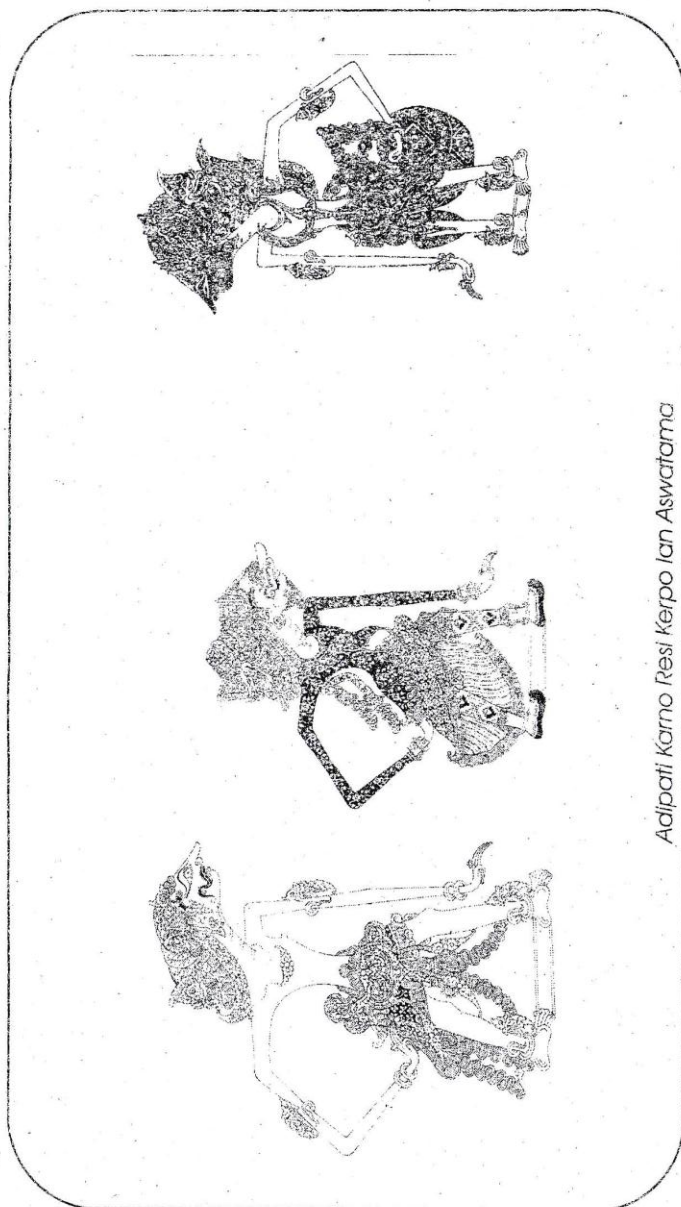
12 16 6 6 6 6 6 3

Rit gong maguru gangsa, O----

Resi Kerpa

Heh Narpati Karna, Karna, cumengklanging swaramu kaya dene slaka kang tumiba ing jrambah, kena ndak arani lamun ta Narpati Ngawangga iku salah sawijining satriya ingkang sejatine, satriya jirih nggetih wedi mati, oh Karna-Karna sira iku satriya mung gegedhen sumbar, satriya sing ora tau bisa mujudake marang kesaguhane. Nalika kapan ta Karna, Karna sira bisa menang tetandhingan lawan Pandhawa ki nalika lakon apa, yenta sira iku nyata senapati linuwih parandene ndadak nganggo korban Beghawan Bisma lan kakang Druna. Oh Karna, Karna nalikane kakang Durna magut yuda sira malah umpetan. Yen pancene sinuwun Prabu Duryudana ki ngingu ratu Ngawangga ki ora ana paedahe. Nalikane wengi tuwuh rasa gregetmu nganti bisa merjaya Gathutkaca, nanging aja ndak jawil sira tanpa wani maju perang, oh Narpati Ngawangga, Narpati Ngawangga, kena ndak upamakake gregetmu kuwi kaya dene pakartine kodhok, yen dijawab mlendhung wetenge, nanging yen ora dijawab mung meneng wae. Yenta sira kelakon tetandhingan lawan Pandhawa kena ndak upamakake kaya tetandhingane wedhus prucul tetandhingan lawan singa barong, tan wurunga si wedhus mung bakal dadi isine weteng singa barong.

Adipati Karno Resi Kerpo lan Aswatama

Caking Sabet

Kasambet ada-ada, telasing ada-ada sinambet Pocapan.

2 2 2 2 2 2 2 2 2 21 1 2 2 2 2 2
Yogya malih kinar ya pa lu pi surya putra Narpa-

12 16 6 6 6 6 6 6 3
ti Nga-wangga lan Pandhawa O---,

Pocapan

Lah ing kana ta wau, jerbabak abrit ponang pasuryane
Narpati Ngawangga Sang Narpati Basusena dupi midhanget
pangiyasing Beghawan Kerpa tan sabawa, gya menthang
langkap sinandhangan warastra dibya, arsa kaelesaken dhateng
Sang Resi Kerpa, nanging mulad Bambang Aswatama.

Caking Sabet

Sinambet Sampak Bambang Aswatama medal saking gawang
kiwa, lajeng tancep ing debog ngandhap wingkingipun Raden
Kartamarma kanthi asta malangkadhak.

Ada-ada Srambahan

6 6 6 6 6 6 6 6 6 6 56 21 1 1 1 1 1 1
Anut lakuning Kurawa ing ngu-ni, pa tine Sang Abi manyu

2 2 2 2 12 16 6 6 6 6 6 3
Kena ing ci dra, tan dya sang Setyaki, O---,

Aswatama

Heh Narpati Ngawangga sira agahan menthang langkap sinandhangan warastra lungit, aku ngerti sing bakal kok les paman Kerpa, heh wong Ngawangga yenta sira lanang tenan adhepana Aswatama ora wegah nandhingi bathangimu. Ayo dudu kene panggonane, metu njaba leganing atiku.

Sinambet ada-ada malih, kalajengaken ginern, ada-ada saget mendhet tuladha sulukan ing nginggil, nanging saget kagantos cakepanipun.

Prabu Duryudana

Ya jagad, ya dewa Bathara, yen ndak sawang isine pasewakan iki komplit, tur ta pyayi luhur kabeh, nanging babar pisan datan ngerti marang tatakrama, paman-paman patih Harya Sangkuni supaya ora ngganggu marang katentremaningsun, singkirna Haswatama iki, paman.

Sengkuni

Ma, Swatama ngger ayo sumingkir, ayo metu njaba Swatama.

Caking Sabet

Kasambet srepeg nem dhawah ngeliking srepeg, Sengkuni sembah karna lan Aswatama ugi nyembah tumunten kekalihipun kabedhol sareng, anyarengi seseging srepeg kekalihipun kaentas malebed ing gawang kiwa. Patih Sengkuni medal saking gawang kiwa sembah karna lajeng tanceb ing papan sakawit, tumunten srepegan kasuwuk, lajeng ginem malih.

Prabu Duryudana

Kakang dipati, ingkang agung pangaksama ndika dateng pun Aswatama, kakang.

Adipati Karna

Kawula nuwun inggih yayi, malah Jawah kosok wangsul, rakanta ingkang nyuwun pangaksama dateng yayi Prabu, bawanipun rakanta tiyang ingkang brangasan, ngantos nilar dateng subasita lan rehing tatakrami.

Prabu Duryudana

Paman Resi Kerpa, sira aja ngendika yenta ora ndak ajak wawan wicara.

Resi Kerpa

Nuwun inggih sinuwun, ngestokaken dawuh.

Prabu Duryudana

Adhuh kakang dipati Awangga, sewu-sewu ngaturaken agunging panuwun, kanthi kasagahan paduka minangkani jejibahan dados senapatining kadang Kurawa sayekti saget anyembuhkan pepesing bayuning angga ingkang rayi ing Ngastina. Inggih kanthi kakang Adipati Awangga jumeneng Senapati ari paduka saget anjagekaken badhe pikantuk kamimpangan, para kadang Kurawa, sepinten ta bangganipun Werkudara, Janaka, punapa malih kembar, kanggenipun kakang dipati paribasanipun namung sakglintiran. Kakang dipati namung kanthi lilaning penggalih, ing mangke kakang Dipati anggadhahana pamundhut dateng ari paduka ing Astina, punapa kakang Dipati kepengin nitih titihan kula Kuda Kyai Baridhang Angin, punapa Gajah Kyai Pamuk, kakang Dipati. Sumangga amrih cumeplong raos kula enggala paring dhawuh.

Adipati Karna

Dhuh yayi prabu sewu-sewu fansa ngaturaken gunging panuwun dene semanten anggen paduka angaosi lan paring pakurmatan dateng rakanta ing Awangga, yayi prabu rakanta cekap kreta kula kyai Jati Surya punika kewala, yayi !

Prabu Duryudana

Nuwun inggih kakang Dipati, nanging kakang Dipati
anggadhadhahana pamundhut dateng ri paduka, kakang !

Adipati Karna

Oh inggih manawi rakanta kadhawuhan nyuwun dhateng
paduka. Inggih ta yayi angengeti mengsah kula ing mangke
punika tartamtu yayi Janaka ingkang mapakaken, awit rakanta
sampun kencan semayan kaliyan kadang kula ing Madukara.
Yayi kanthi majengipun Janaka dateng payudan tartamtu
badhe anitih kyai Jaladara, ing mangka salaminipun Janaka
punika mboten nate pisah kalia kaka Prabu Kresna. Mbok
manawi ing mangke kanthi hanitih rata Kyai Jaladara, Janaka
badhe hamapakaken dateng rakanta ing Awangga, yayi Prabu
kangge nyembuh aruming asma paduka mugi rakanta
piningana kusir ingkang bobot lan drajatipun timbang kalia
kaka Prabu ing Dwarawati, amargi paduka ugi kagungan
prayagung, ingkang kados kula aturaken kala wau.

Prabu Duryudana

Lajeng sinten kakang Dipati, punapa paman patih Harya
Sengkuni ?

Sengkuni

Adhuh kinggilen sinuwun, keng paman mboten nate nyepeng
lising kuda.

Prabu Duryudana

Punapa paman Resi Kerpa ? Kakang Dipati ?

Adipati Karna

Sinten Yayi ?

Prabu Duryudana

Resi Krepa !

Adipati Karna

Epm, epn, Resi Kerpa punika mboten wonten sak dlamakan
kakang Prabu ing Dwarawati, yayi.

Prabu Duryudana

Lajeng sinten kakang tumunten paringa dawuh, kakang Dipati.

Adipati Karna

Yayi Prabu, prayagung ingkang lenggah ing mriki, mboten
wonten sanes, nuwun sewu, kajawi rama Prabu ing Mandaraka,
yayi.

Caking Sabet

Kasambet ada-ada, Prabu Salyapati hangelus dada, greget saut
ugi saget.

Greget saut nem

2 2 2 2 2 2 2 2 2 2 2 2 2 2 2 2 1 1 2 2 2 2
Jaja muntap lir kinetap kumedut padoning la-thi netra kocak

2 2 2 6 3
ngondar an-dir O---

Prabu Salyapati

Ya jagad, ya dewa Batara, nora jagad pramudita, ngger anak
Prabu keparenga pun bapa nyuwun pamit, awit radi seseg
raosing dhadha kula, ngger !

Prabu Duryudana

Nuwun inggih rama, nanging paduka sampun negakaken dateng ingkang putra rama !

Prabu Salyapati

Inggih ngger anak Prabu, babagan ing mangke badhe paring dhawuh sumangga, nanging pun bapa badhe nyuwun pamit langkung rumiyin, ngger.

Caking Sabet

Ing ginemipun Prabu Salyapati sampun sinartan geteraning kothak mbanyu tumetes, satelasing ginem kasambet srepegan nem, dawah ngeliking srepeg Prabu Salyapati kabadhol kurmat kanthi sembah karna, lajeng kaentas lumebet ing gawang kiwa, kanthi lumebetipun Prabu Salyapati, sinartan srepeg ingkang sampun dipun sesegaken, srepeg kasuwuk sinambet ginem malih.

Prabu Duryudana

Kakang dipati kados pundi kakang ing semu, kanjeng rama ing Mandaraka mboten karenan ing penggalih ?

Adipati Karna

Inggih yayi, sanadyanta kanthi raos ingkang ngatos-atos nanging pari paksa, atur kula taksih anyendhu dhumateng raosing manah kanjeng rama, yayi. Malah ing wekdal punika rakanta badhe nyuwun pamit langkung rumiyin, saperlu badhe pamitan dhumateng ingkang mbok ayu, langkung rumiyin yayi.

Prabu Duryudana

Nuwun inggih sumangga kakang, nanging kakang dipati sampun ngantos negakaken dhumateng ri paduka kula, kakang dipati !

Adipati Karna

Nuwun inggih yayi, keparenga rakanta madal pasilan.

Caking Sabet

Kanthi telasing ginemipun Adipati Karna, gangsa kasambet srepegan, dhawuh ngeliking srepeg, Adipati Karna kabadhol, sembah karna lajeng kaentas lumebet ing gawang kiwa anyarengi Adipati Karna lumebet gawang gangsa dipun sesegaken, lajeng sirep. Sinambet Pocapan.

Pocapan

Lah ing kana ta wau katingal sampun jengkar saking pakuwon Bulupitu nenggih Narpati Ngawangga sang Prabu Basusena, sumedyaning kayun arsa kondur mring nagari Ngawangga minta pamit dhateng ingkang garwa sang dewi Surtikanthi, labet ing dinten mangke sang Narpati kawisudha jumeneng Senapati minangka manggalani andeling yuda para kadang Sata Kurawa.

Kacarita ing mangke sajengkaring Sang Adipati Karna, katingal wonten sowanipun Sang Prabu Siwi Karna dalah sang Prabu Surya Gupala, wus katingal marak ing ngarsaning Sang Prabu Duryudana.

Caking Sabet

Kanthi telasing pocapan gangsa srepeg dipun kandelaken iramanipun, Resi Kerpa kabadhol sembah karna tumunten tancep ing wingkingipun Prabu Duryudana, semanten ugi patih Harya Sengkuni, tancep debog ngandhap, Kartamarma kabadhol nyembah lajeng kaentas lumebet ing gawang kiwa.

Saking gawang kiwa kawedalaken Prabu Surya Gupala dhateng sembah karna, lajeng tancep ing gawang kiwa debog

ninggil kanthi asta kajoraken. Semanten ugi Prabu Siwikarna cakipun sami kalia Prabu Surya Gupala, tumunten tancep ing wingkingipun, Kartamarma dhateng saking gawang kiwa sembah lajeng tancep ing debog ngandhap sak wingkingipun Prabu Siwikarna, kanthi asta ngapurancang. Srepegan kasuwuk sinambet ada-ada, lajeng ginem.

Ada-ada Nem

6 6 6 6 6 6 6 6 6 6 6 6 6 6 56 21 1 1
Tandiyabala Pandhawa byuk gumulung mangungsir, ring sata

1 1 1 1 1 1 1 1 1 1 16 5. 2.1.2.1 1 1
Kurawa kambah kongkih sru ka-ti- tih, O-----, merut

1 1 1 1 1 1 1 1 2 2 2 2 21 6. 3.2.165
larut katut para ratu, tuwin pra di-pa- ti, O-----,

Prabu Suryagupala

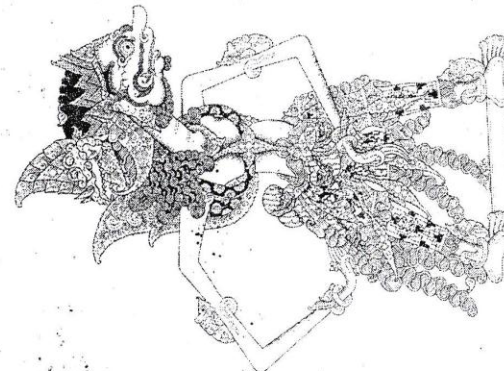
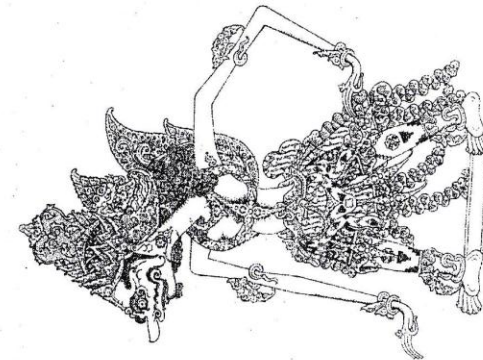
Kawula nuwun kaka Prabu ripaduka ing Tunggul Rektā ingkang sowan, marak ngabyantara ing ngarsanipun kaka Prabu Duryudana.

Prabu Siwikarna

Nuwun inggih kaka Prabu nadyan ri paduka ing Srawantipura pun Siwikarna datan kantun inggih marak sowan ing ngarsanipun kaka Prabu Duryudana.

Prabu Duryudana

Ya jagad Dewa Bathara, saderengipun pun kakang nungsi pawartane si adhi, luwih dhisik pun kakang suka pambagya yayi, padha kanthi raharja sak praptane si adhi ing pakuwon Bulupitu, kene yayi ?

Prabu Suryagupala lan Prabu Siwikarno

Prabu Suryagupala

Nuwun inggih niskala pisowan kula kaka Prabu, mboten langkung pangabekti kula konjuka ing sahandhap pepadani pun kaka Prabu !

Prabu Siwi Karna

Nuwun inggih kaka Prabu, raharja pisowanipun ingkang rayi ing Srawantipura, namung pangabekti kula konjuka, kaka Prabu !

Prabu Duryudana

Iya yayi banget ing panarimane pun kakang, ora liwat kepenakna lenggahe si adhi.

Prabu Suryagupala

Inggih kaka Prabu kados mboten kirang sekeca anggen kula marak ing ngarsa paduka.

Prabu Duryudana

Yayi Prabu sekalian, sawise yayi Prabu wus katon asat ponang riwe, daya-daya pun kakang nungsi pawarta, banjur ana wigati kang endi dene yayi Prabu sekalian padha rawuh ing pakuwone pun kakang ing Bulupitu kene, yayi ?

Prabu Suryagupala

Nuwun inggih kaka Prabu, sakderengipun ingkang rayi matur, langkung rumiyin kawula nyuwun sih samodra pangaksami dateng kaka Prabu, labet sowan kula kecalih ingkang nyerang trapsilaning lampah, kumawantun sowan kanthi mboten katimbalan.

Prabu Duryudana

Iya yayi, agung pangapuraningsun tumrap jeneng para sakloron.

Prabu Suryagupala

Inggih kaka Prabu, sejatosipun wigatos pisowan kula wonten ngarsa paduka, labet ingkang rayi mireng pawartos ujar ing mbok bakul sinambewara, pawarta ingkang binandhung ing karna ingkang nyethakaken bilih ing kalenggahan punika kanjeng kaka Prabu sampun angadani Barata Yuda, malah-malah miturut undhanging wadya ingkang sampun kula tampi, paduka kaka Prabu sampun amisudha kaka Prabu ing Ngawangga pinangka Senopatin ing prang, anyenapati para kadang Kurawa, mangka andeling yuda dhadhaning kewuh.

Prabu Duryudana

Dasar kapara nyata yayi, ing dina iki pun kakang wis kepareng amisudha kadangira werdha, kakang Dipati Ngawangga, kang ndak patah madeg suraning ndriya aningkes marang para kadang Pandhawa.

Prabu Siwikarna

Kaka Prabu, paribasan kados dene tiyang ingkang anyidham cempaluk, ri paduka kecalih kepengin sanget angapit-apit dados pengapiting kadang kula werdha ing Awangga kakang Dipati Basukarna, kaka Prabu.

Prabu Suryagupala

Inggih ta kaka Prabu mugi pinarengna ingkang rayi kecalih pinangka pangapitipun kaka Prabu ing Awangga.

Prabu Duryudana

Ya ta yayi, manawa karsane si adhi kaya mangkono pun kakang ora wenang menggag marang karsanira sakloron.

Prabu Suryagupala

Kanthi bingahing penggalih, ri paduka nampi sabdanipun kaka Prabu, ingkang sampun anglilani dateng panyuwunipun ingkang rayi kekalih, malah kalilanana ing dinten punika ugi, ripaduka angirit wadya angrumiyini nggelar, gelaring prang kaka Prabu.

Prabu Siwikarna

Inggih kaka Prabu ri paduka kaselak kepengin aningkes para kadang Pandhawa, mboten ketang sambung obor colok lintang, ingkang rayi bidhal sakpunika ugi, kaka Prabu.

Prabu Duryudana

Iya yayi ora gantalan suwe pun kakang tumuli bakal dhawuh marang paman patih Harya Sengkuni, saperlu siyaga ing ayuda, nungka marang tindaking si adhi.

Caking Sabet

Kanthi telasing ginemipun Prabu Duryudana ingkang sampun sinartan tetegan kothak banyu tumetes, kasambet srepegan dhawah ngeliking srepeg, Prabu Siwi Karna kabadhol, sembah karna lajeng kaentas mlebet ing gawang kiwa. Prabu Suryagupala kabadhol, cakipun sami kalia Prabu Siwikarna anyarengi badhe lumebeting sang Prabu Suryagupala, srepegan dipun sesegaken, Resi Kerpa tumunten kabadhol kaalih tancepipun wonten gawang kiwa ngajengaken sang Prabu Duryudana, ing debog nginggil. Patih Harya Sengkuni tancepipun kaalih ing debog ngandhap gawang kiwa, ngajengipun Resi Krepa, Srepegan kasuwuk kalajengaken ginem tanpa ada-ada.

Prabu Duryudana

Paman-paman patih Harya Sangkuni, ing semu rama Prabu ing Mandaraka, nora karenan ing penggalih karana kasuwun minangka kusiring kreta Jati Surya, kretane kakang Adipati Basukarna.

Patih Harya Sengkuni

Sinuwun nadyanta ingkang rama marasepuh sang Prabu Salyapati katingtal mboten karenan ing panggali nanging punika gampil sratenanipun, sampun kula aturi pitados dateng paman, ing mangke kula ingkang badhe ambujuk dhateng sinuwun ing Mandaraka.

Prabu Duryudana

Paman patih sakdurunge pakenira ndak kanthi angripih kanjeng rama, luwih dhisik siyagakna parentaha marang para wadya bala, kinen siyaga ing ngayuda ndherek marang tindake yayi Prabu ing Tunggul Reta dalah yayi Prabu ing Srawantipura, anggane wis kepareng budhal anggalar baris, saperlu angapit-ap t marang jumenenge kakang Dipati Basukarna ?

Patih Harya Sengkuni

Kawula nuwun inggih sinuwun sendika ngestokaken dhawuh, ingkang paman tumunten badhe medal njawi.

Prabu Duryudana

Paman Resi Kerpa, mangga paman tumunten kula kanthi angripih dhateng rama Prabu Salyapati.

Resi Kerpa

Kawula nuwun inggih sinuwun, sumangga kula dherekaken.

Prabu Duryudana

Yayi Kartamarma, sira ndak patah memanuki marang tindaking yayi Prabu Suryagupala dalah yayi Prabu Siwikarna !

Kartamarma

Kawula nuwun inggih sendika ngestokaken dhawuh, kaka Prabu.

Prabu Duryudana

Yen kabeh wis padha siyaga ing karya, sawega ing gati, ayo tumuli padha sowang-sowangan nindakake pakaryane dhewe-dhewe !

Caking Sabet

Satelasing ginemipun Prabu Duryudana kasambet srepegan nem dhawah ngeliking srepeg Resi Kerpa kabadhol sembah karna kasendekaken ing gawang, Prabu Duryudana kabadhol ringem astanipun lajeng Resi Kerpa kalampahaken mangajeng, Prabu Duryudana kawalik kekalihipun sareng mlebet ing gawang tengen.

Parekan kabadhol sareng nyembah lajeng kawalik tumunten kaentas mlebet gawang tengen. Patih Harya Sengkuni kabadhol sembah karna, lajeng kawalik tumunten mlampah lumebet ing gawang kiwa, Kartamarma kabadhol lajeng cakipun sami kalia patih harya Sengkuni, Raden Kartamarma, medal saking gawang tengen dhateng ing gawang ulap-ulap majeng ngawe tumunten kalampahaken mangiwa ngantos lumebet ing gawang kiwa.

Patih Harya Sengkuni cakipun sami kalia Kartamarma, ugi kaentas mangiwa, Prabu Duryudana sarimbit lan Resi Kerpa kalampahaken lumebet ing gawang tengen. Prabu Suryagupala medal saking gawang tengen, Prabu Siwikarna medal saking gawang kiwa sesarengan lajeng tancep aben

ajeng tumunten sami-sami capeng lajeng asta malang kadhak. Patih Maesanabrang dhateng saking gawang kiwa dateng sembah tumunten tancep ing wingkingipun Prabu Suryagupala ing debog ngandhap kanthi asta ngapurancang.

Patih Mandanapati cakipun sami kalia patih Maesanabrang tumunten tancep ing wingkingipun. Tumenggung Jayalodong cakipun sami kalia patih Maesanabrang, tumunten tancep ing wingkingipun patih Mandanapati. Tumenggung Jayasipon cakipun sami kalia Tumenggung Jayalodong, tumunten tancep ing wingkingipun Tumenggung Jayalodong.

Ditya Kala Drembamaha dateng saking gawang kiwa, lajeng dhateng mangajeng dumugi ngajengipun Prabu Suryagupala nyembah kawalik, nyembah Prabu Siwikarna tumunten tancep ing wingkingipun Prabu Siwikarna ing debog ngandhap. Ditya Kala Juranggempal medal saking gawang kiwa, cakipun sami kalia Drembamaha, lajeng tancep ing wingkingipun, anyarengi medalipun Ditya Kala Jurangjugrug, Srepeg sampun dipun sesegaken suwuking srepeg kasambet ada-ada lajeng ginem.

Ada-ada Nem

2 2 2 2 2 2 2 21 1 1. 2 2 2 2 2 2 12.

Ridhu mangawur awur wu-rah han, tengaraning ngaju-rit,

16 6 6 6 6 6 3

gong maguru gongsa O-----,

Patih Maesanabrang

Sinuwun paduka ingkang sampun miyos saking pakuwon Bulupitu, tumunten kaperenga ambabari dhateng ingkang abdi ing kepatihan pun Maesanabrang, sinuwun !

Patih Mandanapati

Nadyan ingkang abdi Patih Mandanapati ugi nyadhong dhawuh sinuwun.

Tumenggung Jayalodong

Nadyan kula abdi ing Katumenggungan, pun Jayalodong ugi nyadhong dhawuh, sinuwun.

Ditya Kala Drembamaha

Gusti kula ing Srawantipura, keparenga ambabarna dhateng ingkang abdi Ditya Kala Drembamaha !

Prabu Suryagupala

He para wadyabala gawan saka ing negara Tunggulreta dalah wadya gawan saka nagara Srawantipura, ing dina iki kakang Prabu Duryudana wis kepareng amisudha kaka Prabu ing Awangga minangka andeling yuda dhadhaning kewuh, pinangka senapatining para Kurawa. Malah ora mung kuwi, para wadya bala, dinane iki uga kaka Prabu Duryudana wis nglilani marang panyuwunku, kang kepareng hangapit-apit marang jumenenge kakang Adipati Awangga. Mula kang saka iku, para wadya bala aja mbok kendhoni nggonmu dandan kapara malah kencengana bakal ndak kanthi magut yuda ing palagan Kuru Kasetra. Sadurunge padha budhal ing sun kepengin bakal ngantep marang jeneng sira para wadyabala, He Patih Maesanabrang, upama sira ndak edu lawan handaka apa wani ?

Patih Maesanabrang

Wantun sinuwun, sampunta ingkang awujut handaka, sanadyan kula dipun aben kalian singa barong kemawon, keng abdi mboten badhe mundur sejangkah.

Prabu Suryagupala

Bagus, yenta sira ndak edu lawan Pandhawa apa wani ?

Patih Maesanabrang

Wantun, sinuwun !

Prabu Suryagupala

He, Tumenggung Jayalodong, apa sira wani ndak edu lawan para Pandhawa ?

Tumenggung Jayalodong

Sinuwun, sampun ta Pandhawa ingkang alit-alit, nadyanta ingkang ageng, kula mboten badhe sulap, amapakal an kridhanipun.

Prabu Suryagupala

Pandhawa ki sing gedhe cacahé ana pira ?

Tumenggung Jayalodong

Sak enget kula lan sak pangertosan kula namung satunggal inggih punika Werkodara. Paduka dereng mriksani dateng kasekten kula, kula punika manawi wonten ing griya, upat-upatipun nelasaken kirik tiga, punika kula aturi ndangu dhateng kadang kula Jayasipon.

Prabu Suryagupala

Gilo yayi kaya ngene iki prajuritku gawan saka ing Tunggulreta.

Prabu Siwikarna

He, Drembamaha, yenta sira maju perang ngisin-isini, mulih menyang negara Srawantipura tak cepaki wit Gurda sak dhadhunge perlu kanggo nggantung gulumu, ingkang mangkono coba ukuren sepira kekuwatane para Pandhawa ?

Ditya Kala Drembamaha

He, he sinuwun sampun ta lamaking Pandhawa, sanadyanta para Pandhawa anyraya dhateng para Dewa ingkang dedamel bledheg. Ditya Kala Dremabamaha mboten badhe gigrig, tandhing yuda lawan para Pandhawa.

Prabu Siwikarna

Ya kabeh padha katon gagah, padha wis siyaga ing ayuda sawanci-wanci padha kabudhalake. Kaka Prabu mangga suwawi kabadhalna kewala, daya-daya ri paduka kaselak kepengin ngokop gethipun Werkudara lan nggadho dagingipun, Janaka !

Prabu Suryagupala

Ya ta yayi, yenta mangkono karsane siadhi malah pun kakang jumurunging sedyaya yayi, He Patih Maesanabrang.

Patih Maesanabrang

Wonten dhawuh pangandika sinuwun.

Prabu Suryagupala

Tumuli enggal metua njaba, natapa bendhe kinarya tengara undhanging para wadyabala, sepisan dandan, kaping pindhone ngumpul, kaping telune budhal !

Patih Maesanabrang

Nuwun inggih sendika ngestokaken dhawuh sinuwun, keparenga ingkang abdi madal pasilan.

Caking Sabet

Kasambet ada-ada Hastakuswala, Patih Maesanabrang kabedhol, majeng nyembah mangiwa, dumugi cakepan mungjir Patih Maesanabrang dhateng saking gawang kiwa nyembah lajeng tancep ing ngajengipun Prabu Siwikarna ing debog ngandhap kanthi asta ngapurancang.

Ada-ada Hastakusawala Alit

6 6 6 6 6 6 6 6 6 62 2 2 2 2 2 2
Mundur rekyana patih, un-dang ing pra wa dya sami

2 235 2. 6 6 6 6 6 6 6 6 6 6 56 5 5 5
sa we- ga, umyung ramya swaraning bendhe be-ri, gubar gur

5 5 56 532 3 56. 532. 6 62 2 2 2 2
Nang ka la wan, puk sur, tam- bur myangsuling papan

2 2 235 2. 6 6 6 6 6 6 6 6 6 6 6 56.
dhenda lu- dag bande- ra miwah kakandha warna warna,

5 5 56 532. 3 56.532. 35. 216. 5 56 532. 3 56.532
Pin-dha ja- la di an, O-----, a- sri ka- wur yan

Patih Maesanabrang

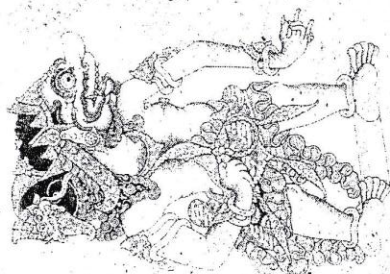
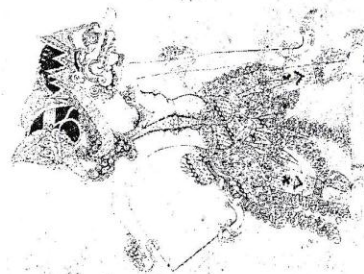
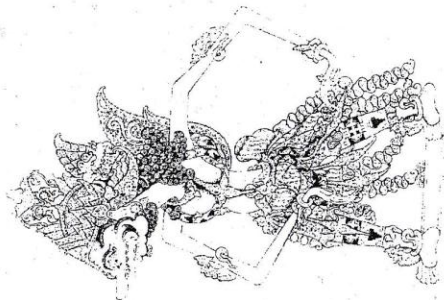
Dhuh sinuwun keparenga ingkang abdi ing kepatihan matur, bilih punika para wadyabala sampun samekta ing dhiri, sawega ing gati, sinuwun.

Prabu Suryagupala

Banget ing panarimaningsun, patih tumuli metua njaba sepisan maneh, enggal nembanga tengara budhaling wadya, Patih Maesanabrang !

Patih Maesanabrang

Kawula nuwun inggih sendika ngestokaken dhawuh, sinuwun.

Prabu Suryagupala lan Patih Maesanabrang

Ada-ada Hastakuswala Ageng

6 6 6 6 6 61 5. 23 1. 6 1 65 5. 53 21
Enjing bidhal gumu- ruh, sa- king pasanggrahan gung ing

1 1 1 1 1. 2 2 2 2 5 6 6 6 6 6 6 61 5.
kangbala kuswa, abra busa na ni ra lir surya wedal li- ra,

23 1 6 1 65 5. 53 21 1 1 1 1 1. 2 2 2
sa king jala ni- dhi har sa ma-dhang jagad, duk mungup

2 2 2 2 12 1 6 6 6 6 6. 3.2.1.65
Mungup mungup a- neng sapu caking wukir, O-----,

Caking Sabet

Tumunten kasambet ada-ada Mataraman sinartan keprakan,
patih Maesanabrang kabadhol nyembah tumunten kaentas
mangiwa bakda ada-ada sinambet pocapan.

Pocapan

Lah ing kana ta way wus undhang tengara nenggih rekyana
patih Maesanabrang, tengara munya sesauran tineteg tinabuh
gumuruh, kaya butul-butula kalamun cinandra tan yayah
Maesakurda.

Caking Pakeliran

Tumunten mungel lancar Maesakurda, Tumenggung
Jayasipon kabadhol mangajeng nyembah tumunten kaentas
mangiwa, Tumenggung Jayalodong cakipun sami kalia
Tumenggung Jayasipon, lajeng kaentas mangiwa.

Ditya Kala Jurangjugrug majeng nyembah tumunten kawalik malebet ing gawang kiwa, Ditya Kala Drembamaha cakipun sami kalia Jurangjugrug. Prabu Suryagupala dalah Prabu Siwikarna kacancutaken tumunten sami-sami kabedhol lajeng sami mabur sesarengan, kapetha gejrug siti lajeng ngambah gegana.

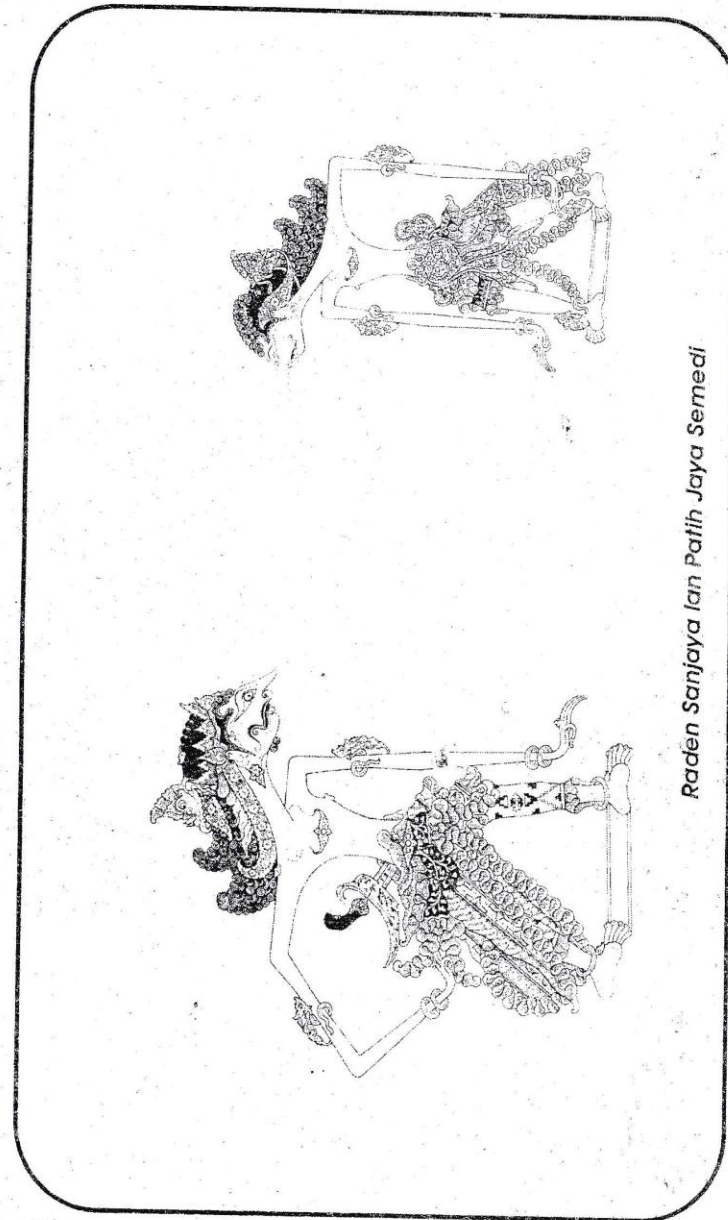
Tumenggung Jayasipon saking kiwa dhateng ulap-ulap lajeng tancep tumunten capeng, salajengipun asta ngajeng ngawe dhateng wingking. Saking kiwa medal ampyak/rampogan kalampahaken manengen ngantos lumebet ing gawang tengen, Tumenggung Jayasipon lajeng lumebet ing gawang tengen. Patih Maesanabrang cakipun sami kalia Tumenggung Jayasipon nanging bentenipun Patih Maesanabrang kapetha mimpin barisan, Ditya Kala Jurangjugrug medal saking gawang kiwa, dumugi gawang lajeng kridha tumunten mlebet ing gawang tengen.

Ditya Kala Drembamaha cakipun sami kalia Ditya Kala Jurangjugrug, Prabu Suryagupala dalah Prabu Siwikarna medal saking kiwa lan tengen tumunten mabur silang dumugi ing gawang nginggil lajeng mabur sareng dateng gawang tengen, tumunten lancaran kasesegaken, kayon ingkang tumancep ing gawang tengen kabedhol, anyarengi suwuking Lancaran, kayon lajeng katancepaken ing tengahing gawang ndhering mangiwa.

Kanthi suwuking lancaran sinambet ada-ada, bibar ada-ada kalajengaken pocapan.

6 6 6 6 6 6 6 6 6 6 6 6 6 56. 21
Tandya bala pandhawa mbyuk gumulung mangungsir ring

1 1 1 1 1 1 1 1 1 1 16 5. 2.1.2.1
sata kurawa kambah kongkih sru ka-ti-tih, O-----,

Raden Sanjaya lan Patih Jaya Semedi

1 1 1 1 1 1 1 1 1 1 2 2 2 2 2 2
merut larut katut para ratu, tuwin sagunging pra-

2 21 6 3.2.165.
di-pa- ti, O-----,

Pocapan

Lah ing kana ta wau sampun katingal budhal sajuru-juru untaping wadya saking nagari Tunggulreta dalah saking nagari Srawantipura mulad akehing wadya barubul yayah balaba walikenya, ing mangke ana golonganing wadya den pangarsani dening radyan Sanjaya katingal kandheg ing margi lampahe.

Caking Sabet

Pocapan ingkang sampun sinartan geteraning kothak, telasing pocapan sinambet, srepegan dhawah ngelik ing srepeg kayon ingkang tumancep tengahing gawang kabedhol lajeng katancepaken ing simpingan wayang sisih tengen.

Raden Sanjaya medal saking gawang tengen dateng ulap-ulap lajeng tancep, ing gawang sisih tengen ing debog nginggil kanthi asta malang kadhak, Patih Jayasemedi medal saking gawang kiwa dateng mangajeng nyembah lajeng tancep ing gawang kiwa debog ngandhap kanthi asta ngapurancang, anyarengi medalipun Patih Jayasemedi, srepeg sampun dipun sesegaken, sasuwuking srepeg sinambet ada-ada lajeng ginem.

Ada-ada Srambahan

6 6 6 6 6 6 6 6 6 6 56. 21 1 1 1 1 1
Anut lakuning Kurawa ing ngu-ni, pa- tine Sang Abi

1 1 2 2 2 2 12. 16 6 6 6 6 6 3.

manyu kena ing ci- dra, tandya Sang Setyaki, O---,

Patih Jayasemedi

Duh Gusti kula raden Sanjaya, lajeng wonten wigatos ingkang pundi teka paduka angendelaken barisaning wadya saking kasatriyan Panggombakan ?

Raden Sanjaya

Kakang Patih Jayasemedi, dinane iki wis ketemu pikirane Sanjaya, kang sejatine sajroning ati ora nyarujuki marang Kurawa kang diesuhi dening kaka Prabu Duryudana.

Patih Jayasemedi

Raden, ingkang abdi pun Jayasemedi inggih makaten, awit sakedhik kathah kula punika sampun nampi piwucal saking ingkang rama Gusti kula Raden Yamawidura. Mila Raden ketalipun anggen kula tumandang sajak katingal purun-purun mboten, lajeng kados pundi salajengipun kersa paduka, Raden.

Raden Sanjaya

Kakang Patih Jayasemedi, ingkang ndak rasa cocok lawan atiku, para kadang-kadangku Pandhawa, amarga para kadangku Pandhawa iku tansah gandrung marang kautaman, petunganku bakal bisa mbrastha angkaraning jagad ingkang sumandhang dening para kadang Sata Kurawa. Mula kakang Patih, dina iki uga ingkun bakal amalik tingal nedya ngiloni marang kadangku Pandhawa.

Patih Jayasemedi

Raden punapa mboten sujana raosing Gusti kula Pandhawa awit, paduka ngiloni dateng para Kurawa ?

Raden Sanjaya

Kakang Patih ing sun nduwe cara.

Patih Jayasemedi

Lajeng cara kados pundi, ingkang badhe tinempuh dening Gusti kula Raden Sanjaya ?

Raden Sanjaya

Kakang Patih ing sun bakal jumug ing pakuwone para prajurit, kang pinandhegan dening kakang mbok Wara Srikandhi. Amarga para putri iku isih ana embat rasane. Mula kakang Patih, tumuli enggal ingeran para wadyabala saka kasatriyan Panggombakan aja amor lawan barisaning ratu sabrang kae, ayo tumuli jinug ing pakuwon Glagah Tinunu !

Patih Jayasemedi

Sumangga Gusti kula dherekaken

Caking Sabet

Kanthi telasing ginemipun Patih Jayasemedi, gangsa mlebet srepegan, dhawah ngeliking srepeg Patih Jayasemedi kabedhol lajeng sembah tumunten kaentas mangiwa. Raden Sanjaya kabedhol lajeng kaentas manengen, Patih Jayasemedi lan Raden Sanjaya kalampahaken sak rambahan-sakrambahan, srepeg dipun sesegaken kayon kabedhol lajeng katancepaken ing tengahing gawang ndhering mangiwa srepeg dipun suwuk sinambet pathet Plencung wetah gagrag Ngayogyakarta, kayon katancepaken dhering mangiwa.

Suluk Plencung Wetah (gagrag Ngayogyakarta).

6 6 6 6 6 6 6 56
Sri-ti-non la-ngen-ing pa-myat,

2 2 2 2 2 2 2 1.216
bu-sa-na ma-ne-ka war-na,

6 6 6 6 6 6 56 5.32
bandhe-ra la-yu ku-mi-tir,

6 2 3 3.5 2 2 2 1.212
si-nrang pan-dres ing ma-ru ta,

6.1 1.2.16 6 6 6 6 56 5.653
sir-na, ku-ma-ra-ning wi-yat,

6.1 1.2.16 2 2 2 2 2 1.2.16
man-tyan ku-mle-bet-ing dwa-ja,

5 5 5 5 5 5 5 3.5.3.2
suh brastha ka-yu ka-pra-pal,

6 6 6 6 6 6 56 5.32
Pus-pi-ta an-jrah-ing si-ti (singgetan)

Jineman
2 2 23 1 6 12 23 3 1 1 12
Ron ma-wur ka-tyup-ing a-ngin ku-ki-la

2 23 1 21 6
Am-byar su-me-bar.

Pocapan

Wauta sampun bidhal saking pakuwon Bulupitu nenggih wadya balane narendra suruhan nenggih narendra saking nagari Tunggulreta dalah narendra saking nagari Srawantipura.

Ingang sinanjata liring enggala prapteng palagan Tegal Kurukasetra, nadyanta kathah wilangane para wadya ingkang wus asikep marang kapraboning prang rumanthi ing kaprajuritan, nadyan nunggil barisan ananging seje sedyane nenggihi sagolongane wadya ingkang pinandhegan Raden Sanjaya.

Kanthi gumolonging tekad Raden Sanjaya nedya amaliki tinggal anggolong nunggil mring barisaning wadyabala Pandhawa Mandhala Yudha. Sinigeg ingkang andon lampah, ing mangke datan kadi ingkang mapan wonten pasanggrahan Hupalawiya, Sang Prabu Puntadewa tuhu narendra ingkang sampun ajiwa Brahmana, mila datan kendhat tansah hangobar Menyan Seta.

Caking Sabet

Dhalang andhodhog kothak pratandha mungeling gendhing Menyan Seta dhawah ing kenong tiga, dhalang mbedhol kayon ingkang tumancep ing tengahing gawang katancaepaken tumutuping simpingan wayang sisih tengen, ngedalaken Prabu Puntadewa, dene saking gawang kiwa kawedalaken Sang Prabu Kresna, medal sareng dumugi tengahing gawang sami rerangkalan gentos-gentos, tumunten kanthi angrangkul Prabu Kresna nglenggahaken Prabu Puntadewa isthanipun nyumanggakaken lenggah dhateng Prabu Kresna.

Saking gawang kiwa medal Raden Werkudara, dhateng mangajeng kurmat dhateng Prabu Puntadewa lajeng kawalik kurmat dhateng Prabu Kresna, tumunten katancepaken ing wingkingipun Prabu Kresna, ugi debog nginggil kanthi asta malang kadhak, Raden Kembar ugi medal saking gawang kiwa dhateng mangajeng karenggep dados satunggal kasembahaken.

Prabu Puntadewa lajeng kawalik nyembah dhateng Prabu Kresna, kawalik malih lajeng tancep ing wingkingipun Prabu Puntadewa, kanthi asta ngapurancang, Raden Drestha Jumpena dhateng saking gawang kiwa majeng nyembah Prabu Puntadewa, kawalik nyembah Prabu Kresna, kawalik malih lajeng tancep ing ngajengipun Prabu Kresna ing debog ngandhap kanthi asta ngapurancang.

Raden Setyaki dhateng saking gawang kiwa nyembah lajeng tancep ing wingkingipun Raden Werkudara ing debog ngandhap kanthi asta ngapurancang, sasampunipun tumata tanceping ringgit, Gendhing Menyan Seta kasirep lajeng kajantur, telasing janturan sireping gendhing dipun wudhari, ngantos suwuk. Suwuking gendhing Menyan Seta sinambet Pathet Lasem, bakda pathetan kalajengaken ginem.

Janturan Adegan Pasanggrahan Hupalawiya Ya Pandhawa Mandhalayuda

Tri Magandhek dwi magandhek, minangka sambeting carita kinarya panjanging lampah, hanenggih datan kadi ingkang mapan wonten pasanggrahan Pandhawa Mandhalayuda ya sinebut Pakuwon Hupalawiya sayekti pambayuning Pandhawa ingkang mangka gegunungan para wadya Pandhawa Mandhalayuda, duking hari tumapaking Baratayuda ing kalenggahan punika, tilasing narendra nyakrawati mbau dhendha Sang Prabu Puntadewa tuhu sampun telas margi ingkang tumuju marang karahayon murih rukuning Pandhawa, Kurawa ngantos marambah, makaping Pandhawa ngawontenaken duta dhateng Ngastina njabel wangsul nagari Ngendraparahastha sak jajahane karana para

Pandhawa wus nuhoni surasaning perjanjian kanthi gesang wonten wana ngantos 12 tahun sarta umpetan wonten salah sawijing negara 1 tahun kanthi anamur kawula, jroning ngalami papa lamun konangan dhateng telik sandi upayaning Kurawa, para Pandhawa kedah amangsuli gesang papariman malih.

Duking mangke kanthi pambyantu prabeyaning perang dening ingkang eyang Sang Prabu Matswapati, para Pandhawa nempuh paribasnipun ngadani pupuh ing Tegal Kurukasetra katon wus aglar gumelar ing Pakuwon Hupolowiya Sang Prabu Puntadewa, Prabu Kresna, Raden Werkodara, Raden Dresthajumpena dalah maksih akeh para anung-anung sanesipun ngentosi wedharing sabda saking Prabu Puntadewa.

Pathet Lasem

6 2.16.12 65 5 5 5 5 5 5653 3. 3 3 3 3
 O-, O---, de- ne utamaning na- ta, ber bu-di bawa
 3 356 6. 2.16.5356 2 2 2 2 2 21 1.216 2 2
 lak sa na, O-----, lire berbu di mangka- na, agung
 2 2 2 2 2 12 3 5.6 3 5 5 5 53 2. 235 235
 denya paring da- na, hang ge ganjar saben di- na, lir- re
 2 2 2 2 21 6165 6 12 2 2 2 2 '2 2 12
 kang bawa lek sa na, O-, ha netepi pangandi- ka
1.2.16.53 56.532
 O-----, O-----,

Prabu Puntadewa

Dhuh kaka Prabu ing Dwarawati, dhuh sang pangrurah madu ingkang tansah angasta obor kinarya pepajaring para kadang Pandhawa, mugé tansah angayomi dhateng para Pandhawa anggenipun ngayahi kardi anempuh dhateng ramening Barata yuda, kaka prabu sampun dipun tegakaken ingkang rayi, para Pandhawa, kaka Prabu !

Prabu Kresna

Yayi aji, inggih ta yayi sampun sanget-sanget anggen paduka angalembana dhateng rakanta ing Dwarawati, yayi, ingkang tundhonipun saget mahanani dhateng lenaning kawaspadan, yayi Prabu wiwit rumiyin mila, jagad punika sampun neksemi manawi Kresna kalian Pandhawa punika mboten nate saget pepisahan, pasemonipun kados dene kreta sak kusiripun.

Prabu Puntadewa

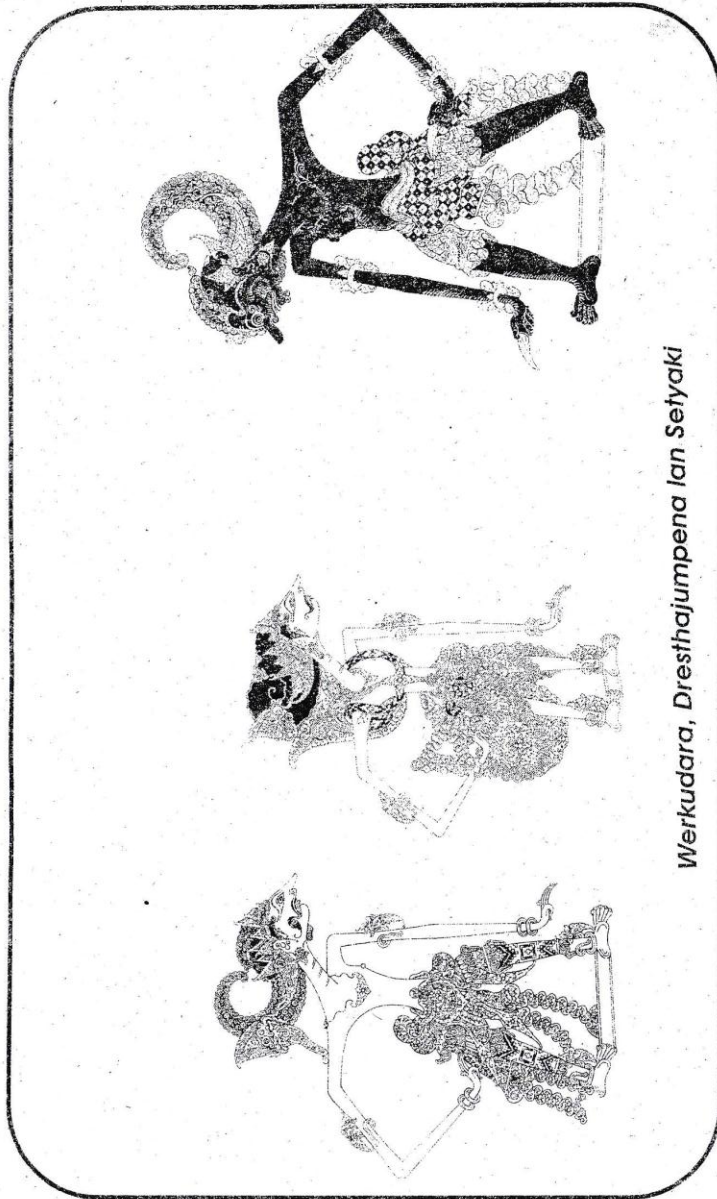
Syukur sakethi jumurung sewu-sewu tansah ngaturaken agenging panuwun kaka Prabu, dene ngantos semanten anggenipun, kaka Prabu tansah anjangkung dhateng para kadang Pandhawa. Yayi Drestajumpena pun kakang bela sungkawa awit sedane marasepuhku rama Prabu Drupada, ya yayi dene semono kasetyané Paman Prabu nggone nglabuhi marang putrane.

Raden Dresthajumpena

Inggih kaka Prabu ngaturaken gunging panuwun.

Prabu Kresna

Sanadyanta pun kakang uga nelakake bela sungkawa ya dhi, marang sedane paman Prabu Drupada, ingkang gugur amarga katancepan pusakaning Beghawan Durna.

Werkudara, Dresthajumpena lan Setyaki

Dresthajumpena

Inggih kaka Prabu ing Dwarawati, ari paduka kula ngaturaken gunging panuwun, kaka Prabu mangga sami dipun suwunaken dhateng dzat ingkang akarya jagad, mugu paringa pangaksama dhateng kumaranipun rama prabu, lan kapapanaken dhateng papan ingkang trep kalian labuh labetipun nalika sugeng, kaka Prabu.

Prabu Kresna

Iya yayi pun kakang tansah melu amemuji.

Prabu Puntadewa

Yayi Dresthajumpena pun kakang uga tansah memuji muga-muga kumaraning rama Prabu kapapanake ing swarga langgeng yayi-yayi.

Prabu Kresna

Sing ndak sawang wiwit mau, kajaba yayi Werkudara hanggung kendel tan ana sabawa.

Raden Werkudara

Whaaa, Jliitheng Kresna kakangku, anggonku tansah meneng awit atiku isih kodheng, amarga ngrasakake panandhang, awit saka kejeming perang Bharata Yuda Jaya Binangun. Susahing atiku matumpa-tumpa, durung mari susah mikirake perang, gugure Abimanyu, wis kesusul sedane Durna Guruku, Hemm. Bareng Durna guruku gugur, mbanjur ora ana sing ndak suwuni pituduh.

Prabu Kresna

Yayi Werkudara, yenta mesthine yayi Werkudara wis nate winulang ngilmu sangkan paraning dumadi dening Sang Hyang

Ruci Bathara ya Sang Guru Sejati, ora bakal kewran marang dumadine lelakon kang sinandhang dening para manungsa. Yayi Werkudara, ora susah pun kakang ngandharake sejatining uriping manungsa, ndak kira si adhi wis luwih pana ing babagan iki, mula saka iku yayi enggal beraten sungkawaning atimu, yayi. Awit yayi Werkudara iku ala-ala dadi satriya kang duwe jejibahan angesuhi para prawira ingkang mapan ana pasanggrahan Hupalaweya kene.

Prabu Puntadewa

Kaka Prabu tansaha paring kali damar dhateng yayi Werkudara, kaka Prabu !

Raden Setyaki

Kaka prabu ingkang kula penggalihaken namung kakang mas Janaka, ingkang mboten ketingal ing pasanggrahan mriki kaka prabu.

Raden Nakula

O, inggih kaka Prabu lajeng kakang mas Janaka wonten pundi.

Caking Sabet

Kasambet ada-ada tinampi pocapan.

Ada-ada nem

2 2 2 2 2 2 2 2 21 1. 2 2 2 2 2 2 12
Ri-dhu mangawur awur wu-rah han, tengaraning ngaju- rit,

16 6 6 6 6 6 3
gong maguru gongsa, O-----,

Pocapan

Wauta nembe wawan sabda Sang Prabu Puntadewa dalah Nata Dwaraka miwah para kadang, kadadak wonten sowanipun Raden Sasikirana ingkang dumarojog tanpa larapan.

Caking Sabet

Telasing pada pocapan sinambet srepegan nem, dhawah ngeliking srepeg, Drestha Jumpena radi kaunduraken tancepipun. Srepeg dipun sesegaken sarwi ngedalaken Raden Sasikirana, dhateng mangajeng nyembah tumunten tancep ing tilasing Raden Dresthajumpena. Srepeg kasuwuk sinambet ada-ada saget mendhet tuladha sulukan sanes.

Prabu Puntadewa

Iki ndak waspadakake kaya sowane putuku Sasikirana ?

Sasikirana

Kawula nuwun inggih eyang Prabu ingkang wayah pun Sasikirana ingkang sowan wonten ngarsa paduka eyang, pangabekti kula konjuka, eyang !

Prabu Puntadewa

Iya-iya ngger banget ing panarimaku, amung pangestuku wae tampanana, ya ngger !

Sasikirana

Dahat katedha kalingga murda mugi anyembuh dhateng yuwananing gesang kula, eyang.

Prabu Kresna

Iki ndak waspadakake kaya sowane bocah jejaka, sapa iki Werkudara ?

Raden Werkudara

Haaaaaaaaha, aja pangling iki putumu dhewe, tinggalane si Gathot, jenenge Sasikirana. Wiwit nalika krungu wong tuwane gugur, dheweke mbanjur melu ana ing pasanggrahan kene, malah saiki ndak patah supaya njaga tapel wates ing pasanggrahan, kanggo mangerteni tekane mungsuh saka Pakuwon Bulupitu.

Prabu Kresna

We lha dalah, bareng aku nyawang putuku prasasat Gathutkaca urip maneh Werkudara, aya eling-eling anak Gathutkaca, putune Werkudara aya katon gagah prakosa. Werkudara enggal purbanen putumu Sasikirana, yayi.

Raden Werkudara

Waaaaaaa, Sasikirana ana wigati apa dene sira sowan ana ngarsane eyangmu Sasikirana, mara enggala matur !

Sasikirana

Eyang, keparenga ingkang wayah atur uninga eyang, bilih wekdal punika para Kurawa sampun ngedalaken Senapati malih Eyang.

Raden Werkudara

Mbanjur sapa sing mandhegani pinangka Senapatining Kurawa?

Sasikirana

Katingal kanthi umbul-umbul gambar surya ndhadhari, ingkang wayah mboten pangling malih punika eyang Prabu Awangga ingkang magut suraning ndriya, mangka senapatining Kurawa !

Caking Sabet

Kanthi ginemipun Raden Sasikirana ingkang sampun sinartan geteraning kothak, telasing pada ginem kasambet sampak, Werkudara kabadhol lajeng kaentas mangiwa. Sampak kasuwuk sinambet ginem.

Prabu Kresna

Ya Jagad Dewa Bathara, Werkudara, Werkudara mbanjur bakal dipidana apa ? Dene siadhi ninggal marang wewenange Sang Senapati, yayi Dresthajumpena sing gedhe pangapuramu, ya di marang kadangmu werdha si Werkudara. Ya amarga isih gempung atine si Werkudara nggone tansah kepengin merjaya kadangmu yayi Basukarna.

Dresthajumpena

O, inggih mboten punapa, kaka prabu, kula piyambak inggih ngraosaken kasisahaning manah kadang kula kakangmas Werkudara, kaka Prabu.

Prabu Kresna

Yayi Samiaaji, kanthi majengipun yayi Werkudara ingkang dereng tampi panudingipun Sang Senapati, mbok manawi ing mangke mboten badhe pinanggih kaliyan Senapati Kurawa.

Prabu Puntadewa

Lajeng ing mangke kados pundi murih prayogining lampah, kaka Prabu ?

Prabu Kresna

Nuwun inggih yayi manawi makaten kersanipun yayi Samiaji, mboten wonten awonipun manawi pun kakang mangke badhe nyuwun wawasanipun Sang Senapati.

Dresthajumpena

Nuwun inggih kaka Prabu, mboten wonten malih ingkang pantes mapagaken yudanipun kakang Basukarna kejawi kadang kula werdha kakang mas Janaka. Nanging kaka Prabu ing kalenggahan punika kakang mas Janaka mboten katingal ing pasanggrahan miiki, kaka prabu.

Prabu Kresna

We lha dalah, teka pratitis banget sing dadi panudingmu yayi, yo eling-eling wiwit lair mula wis pinaringan pusaka dening para Jawata, kang awujud pusaka kaprajuritan. Sang Senapati yenta wis ana keparenge Sang Senapati nuding marang yayi Janaka, nadyanta ing dina iki uga yayi Janaka ora ana, pun kakang kang bakal angupadi marang yayi Janaka. Nanging sadurunge ayo ngripih kadangmu Werkudara luwih dhisik, lan nganggo gelar baris apa, iki mangko yayi ?

Dresthajumpena

Nuwun inggih kaka Prabu ing mangke ri paduka badhe angginakaken gelar baris kanthi wangun Garudha Nglayang kaka Prabu.

Prabu Kresna

Yayi, kaya luwih prayoga yen kabeh wis padha siyaga. Ayo tumuli enggal-enggal metu palagan yayi, yayi Samiaji rakanta nyuwun pamit, badhe medal ing palagan Tegal Kuru Kasetra.

Prabu Puntadewa

Nuwun inggih sumangga kaka Prabu, mugi tansah jayaa para kadang Pandhawa.

Caking Sabet

Satelasing ginemipun Prabu Puntadewa, tumunten dhalang andhodhog kothak, gangsa dados srepeg, dhawah ngeliking srepeg Raden Setyaki kabedhol nyembah kawalik lajeng mlampah, kaentas ing gawang kiwa. Raden Dresthajumpena kabedhol nyembah kawalik tumunten kaentas mlebet ing gawang kiwa, Raden Kembar kawalik nyembah, lajeng kawalik malih tumunten kaentas mlebet ing gawang kiwa.

Prabu Puntadewa lan Prabu Kresna kabedhol sareng tumunten rerangkalan, lajeng isthanipun Prabu Puntadewa nguntapaken tindakipun Prabu Kresna, ngantos dumugi badhe telasing gawang. Prabu Kresna lajeng mlebet gawang kiwa, dene Prabu Puntadewa kawalik mlampah mlebet ing gawang tengen.

Raden Setyaki medal saking gawang tengen dhateng ulap-ulap ngawe tumunten kaentas mlebet ing gawang kiwa. Raden Dresthajumpena cakipun sami kaliyan Raden Setyaki, Raden Kembar ugi sami, srepeg kasirep sinambet pocapan, salebeting dhalang amocapaken, kayon kabedhol kangge anggambar swasana.

Pocapan

Lah ing kana ta wau, wus medal saking pasanggrahan Hupalawiya nenggih Sang Senapati Dresthajumpena. Mulat akehing wadya saking pasanggrahan Bulupitu, ingkang datan cetha gelaring baris, ngantos ewuh aya ing pambudi Sang Senapati nggenya badhe anandhingi dhateng mengsah ingkang wus andhatengi, nembe metang-metang jroning manah, Sang Raden Dresthajumpena, kadadak wonten laraping sanjata ingkang tumiba ing jajaning Sang Senapati.

Sruning deduka sigra angundang wadya, mulad para wadyabala dupi uninga undanging tengara, katingal pating baleber, pating bilulung, kanthi gambiraning wardaya samya amagut yuda.

Caking Sabet

Srepeg dipun kandelaken iramanipun, kayon katancepaken malih tumutup ing simpingan wayang sisih tengen. Tumunten saking gawang tengen medal Raden Sasikirana, dene saking kiwa medal Patih Maesanabrang, kawedalaken sareng, kaestha pentheleng-penthelengan, salajengipun Raden Sasikirana tancep ing gawang tengen debog nginggil kanthi asta malang kadhak.

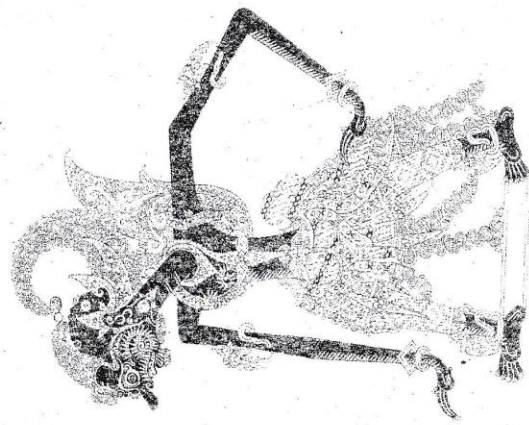
Dene patih Maesanabrang kawalik kaentha ngawe wadyabala, kawalik malih lajeng tancep ing gawang kiwa kanthi asta malang kadhak. Srepeg kasuwuk kasambet ada-ada, tumunten ginem.

Ada-ada nem Srambahan

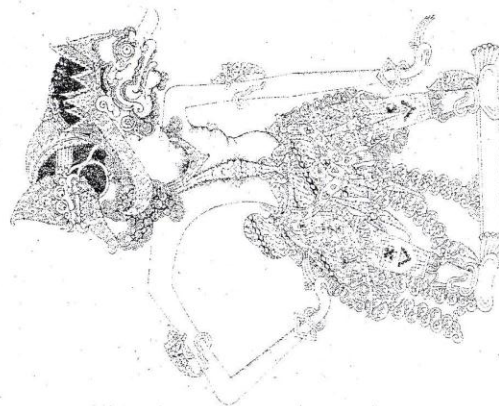
6 6 6 6 6 6 6 6 6 6 56. 21 1 1 1 1 1 1
Anut lakuning Kurawa ing ngu- ni, pa- tine sang Abimanyu,
2 2 2 2 12 16 6 6 6 6 6 3.
ke na ing ci- dra, tan- dya sang Setyaki, O---,

Patih Maesanabrang

Babo-babo keparat, iki ndak sawang kaya bocah durung umur, maju menyang palagan. He bocah bagus, aja mung kowe sing maju, ayo endi Senapati saka Hupalawiya, kon maju mreng leganing atiku.

Raden Sasikirana lan Patih Maesanabrang

Sasikirana

Ora susah kowe nyumbari marang sang Senapati kang durung miyos, luwih dhisik ngakua sira iku prajurit saka ngendi, yen ndak sawang prejenganmu dudu bangsane Kurawa ?

Patih Maesanabrang

Dhasar kapara nayata, yenta sira tambah marang aku, iki rangkane sang Prabu Suryagupala, Maesanabrang kang dadi aranku. Balik jeneng sira sapa bocah bagus ?

Raden Sasikirana

Yenta sira takon marang aku, Sasikirana kang dadi kekasihku. He sira Patih Maesanabrang, aja mung kowe sing maju ayo Narpati Basukarna kon nyerepi nyawamu.

Patih Maesanabrang

Sasikirana, ora susah kowe nggepok Sang Senapati kang durung ngetoni jurit, iki kesete senapati, Patih Maesanabrang ora wegah ngglandhang marang bathangmu, parat.

Raden Sasikirana

Ing kene ana Patih Sabrang kang mulih mung kari aran.

Caking Sabet

Satelasing ginemipun Raden Sasikirana, gangsa dados srepegan, dhawah ngeliking srepeg Maesanabrang capeng lajeng kabadhol badhe ngantem Raden Sasikirana, nanging tanganipun Patih Maesanabrang saget dipun tangkep Sasikirana kabalangaken mangiwa ngantos lumebel ing gawang.

Ing adegan perang punika Patih Maesanabrang saget dipun perjaya dening Raden Sasikirana, gangsa srepeg kasirep dados palaran, tumunten Raden Sanga-Sanga lan Patih Mandanapati sami sumbar-sumbaran, namung Patih Mandanapati katancepaken ing gawang kiwa.

Patih Mandanapati

We lha dalah, adhiku dhi, adhiku Maesanabrang jebul sira wis ndhisiki marang aku, durung wae pun kakang bisa ngglandhang marang ingkang merjaya sira, iki jebul wis salin mungsuh. Ora beda klawan mungsuhmu, ndak sawang uga bocah durung umur. He bocah bagus mara ngakua sapa sing dadi jenengmu, heh ?

Raden Sanga-sanga

Yenta sira takon lawan aku, Raden Sanga-Sanga kekasihku, ayo sapa jenengmu ngakua, yen nonton dhedhapuranmu kowe ku dudu wong Kurawa.

Patih Mandanapati

Warangka nata ing nagara Srawantipura, Patih Mandanapati kang dadi aranku. Endi Senapati saka Hupalawiya kon maju mreng, hemmm ?

Raden Sanga-Sanga

Patih Mandanapati sing kaya kowe, ora sah nyumbari sing ora ana sing enek wae tandhingana !

Patih Mandanapati

Babo-babo parat, kowe bocah durung umur ora minggat sidadadi klalaraning tanganku, parat !

Raden Sanga-Sanga

Wateken japa mantram, lena pangendhamu abor sirahmu !

Caking Sabet

Satelasipun Raden Sanga-Sanga ginem, palaran iramanipun dados srepeg, tumunten Raden Sanga-Sanga dipun perangaken

kalian Patih Mandanapati. Ing perangan punika Raden Sanga-Sanga saget nyirnakaken Patih Mandanapati. Lajeng saking gawang tengen medal Raden Werkudara, tumunten tancep ing gawang tengen debog nginggil kanthi asta malang kadhak.

Saking gawang kiwa kawedalaken Prabu Siwikarna lajeng tancep ing gawang kiwa ugi debog nginggil, kanthi asta malang kadhak. Sasampunipun tumata tanceping ringgit srepegan kasuwuk lajeng ada-ada terus ginem, ada-ada saget mendhet tuladha ing lembaran ngajeng.

Prabu Siwikarna

Kang ndak anti-anti wus prapti, he Werkudara ra pangling karo aku ?

Raden Werkudara

Sing ndak panglingi apamu.

Prabu Siwikarna

Ayo aja mung sira kang maju, endi Janaka kon nyerepi kowe parat ?

Raden Werkudara

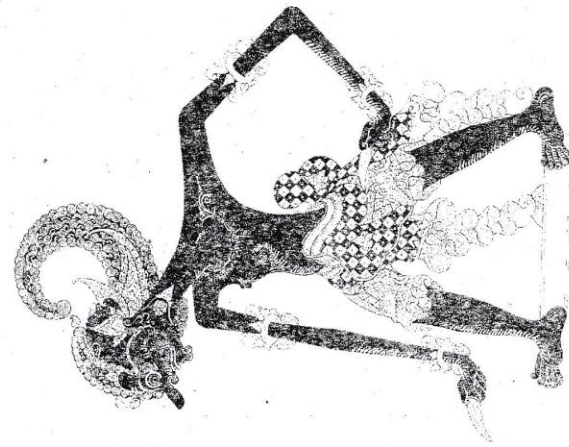
Ora perlu kakehan sumbar, aku sing bakal nguntapake nyawamu menyang yomani.

Prabu Siwikarna

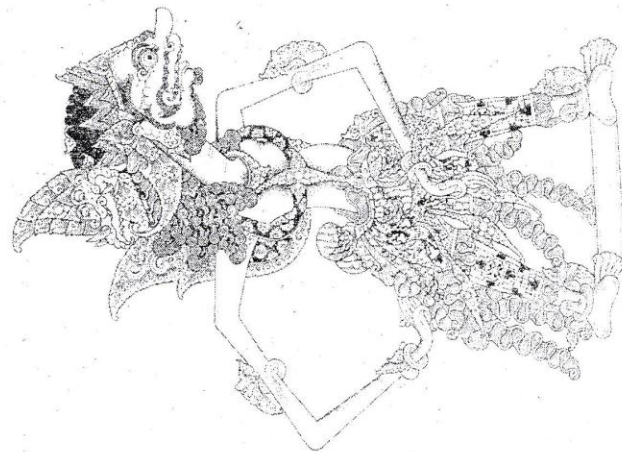
Sabet gada pecah dhadhamu.

Caking Sabet

Gangsa dados sampak, Prabu Siwikarna capeng (kacancutaken/cancut taliwanda), badhe ngrangsang kalian Raden Werkudara, nanging malah kerumiyinan, astanipun Raden Werkudara sampun dhawah ing mustakanipun Prabu

Prabu Siwikarna Lan Werkudara

Siwikarna ngantos lumebet ing gawang kiwa, Raden Werkudara kabedhol nututi dhateng Prabu Siwikarna mlebet ing gawang kiwa. Ing perangan punika Prabu Siwikarna ugi gugur kencing gadanipun Raden Werkudara.

Prabu Suryagupala medal saking gawang kiwa ngasta pusaka Suryakantha kasorot-sorotaken dhateng wadyabala Pandhawa Mandhalayuda. Prabu Suryagupala kalampahaken manengen, lajeng dhalang mbedhol kayon ing simpingan tengen, saking gawang kiwa kalampahaken manengen kangge anggambar soroting suryakantha. Saking gawang tengen kawedhalaken ampyak pinangka gambaraning prajurit saking pakuwon Hupalawiya, lajeng saking kiwa katumbuk kayon, makaten kalampahaken kalih rambahan.

Pocapan

Lah ing kana ta wau, rame nggenya mangun bandawalapati ing tengahing Tegal Kurukasetra, wadyabala suruhane Prabu Duryudana mangsah tandhing lawan wadyabala Pandhawa Mandhalayuda.

Kacarita ing mangke datan kadi kridhane narendra saking Tunggul Reta sang Prabu Suryagupala kanthi angasta pusaka suryakantha, kasorotaken dhateng wadyabala Pandhawa, kathah ingkang samya prapteng lalis katingal blasah kadi babatan pating, gosong awit lonyoh kwandhane para wadyabala Pandhawa.

Kacarita ing mangke datan kadi Sang Senapati Radyan Dresthajumpena mulat kasangsaraning wadya, gya amanggih ingkang raka narendra Dwarawati Sang Prabu Kresna.

Caking Sabet

Gangsa dipun kandelaken malih iramanipun, Prabu Kresna medal saking gawang tengen tancep ing gawang tengen debog nginggil kanthi asta kajojoraken. Saking gawang medal Raden Dresthajumpena dhateng nyembah lajeng tancep ing gawang kiwa debog ngandhap kanthi asta ngapurancang, gangsa dipun suwuk lajeng ginem.

Prabu Kresna

Ana apa yayi Dresthajumpena kok sira mlayu-mlayu ana apa yayi ?

Raden Dresthajumpena

Nuwun inggih kaka Prabu, mengsah ingkang setunggal punika katingal kagungan pusaka ingkang awujud kaca, yenta kaca punika kasorotaken dhateng wadyabala Pandhawa saget mahanani gosong kwandhanipun.

Prabu Kresna

Yayi Dresthajumpena, andadekna sumurupmu yayi, pusaka kang kaasta dening Sang Prabu Suryagupala kae awastha Suryakantha. Mula yayi, samengko dhawuhna marang wadyabala kang mbok pitaya, apa si adi dhewe kang tandang gawe. Soroting suryakantha tampanana nganggo soroting kaca rasa, ingkono bakal sirnaning Prabu Suryagupala ?

Raden Dresthajumpena

Nyuwun pangestu kaka Prabu.

Caking Sabet

Gangsa dados sampak malih Raden Dresthajumpena kapetha medal saking gawang tengen angasta kaca rasa tancep ing gawang tengen debog nginggil asta kalih tudingipun katancepaken ing debog ingkang sampun nyepeng kaca, kayon ingkang tumancep ing simpingan sisih tengen kabedhol kalampahaken mangiwa kapetha soroting kaca, Raden Dresthajumpena kabedhol kalampahaken satunggal rambahan.

Prabu Suryagupala medal saking gawang kiwa lajeng kapetha katabrak kayon, pinangka gambaraning sorot, lajeng mlebet ing gawang kiwa. Kayon katancepaken tumutup ing simpingan wayang sisih tengen malih, saking gawang tengen medal Sang Prabu Kresna tancep ing gawang tengen debog nginggil kanthi asta kajojoraken.

Saking gawang kiwa medal Raden Werkudara kurmat dhateng Prabu Kresna asta ngajeng, tumunten tancep ing gawang kiwa debog nginggil kanthi asta malangkadhak, sampak kasuwuk kalajengaken ginem.

Prabu Kresna

Adhimas Werkudara mbok manawa ratu sabrang pinangka narendra suruhaning Prabu Duryudana, wus gugur ing pabaratan, yayi.

Raden Werkudara

Waaaaaa iya jlitheng Kresna kakangku, nanging kakang Adipati Basukarna durung katon, metu ing palagan.

Prabu Kresna

Yayi Werkudara pancen bener, yayi Adipati ing Awangga pancen durung ngetoni jurit ing palagan, ya mung saka kumrangsanging

Ratu Sabrang mau satemah wani nerak pacak nrajang angger-anggering Bharatayuda, ingkang tundhone gampang disirnakake. Semono uga marang jeneng sira dhimas Werkudara, pun kakang ora bakal nanggung marang kawilujenganmu, awit yayi Werkudara ya mung nggunggu karepe dhewe, ora manut marang wewatoning Bharatayuda.

Nesu ya kena nanging nganggoa petung, hara mbanjur sapa sing nuding marang si adhi supaya maju perang iki mau, nalika semana si adhi rak nekseni ta, lamun adhimu si Dresthajumpena ingkang pinercaya supaya dadi senapatining kadang Pandhawa. Upama ana nesune Sang Senopati si adhi mesthi bakal nampa pidana, mbok yoa mbesuk maneh aja kaya mangkono ta yayi, jenenge si adhi iku wus wani nglangkahi marang wewenange kadang !

Raden Werkudara

Waaaaaaa mbanjur sapa sing pinercaya dadi Senapati kanggo nandhingi kridhane kakang Basukarna ?

Prabu Kresna

Yayi kanthi panudinge Sang Senapati ya mung adhimu si Janaka kang bakal pinatah nandhingi yudane keng raka ing Awangga, yayi Basukarna.

Raden Werkudara

Haaaaa gelo temen rasaning atiku, dene malah Janaka sing didadekake Senapati, dudu Werkudara sing dadi.

Prabu Kresna

Dhimas upama ana guguring yayi Basukarna rakya padha wae, kaya yayi Werkudara kang merjaya dhewe, amarga yayi Janaka iku uga kadangira pribadi, panunggalane Pandhawa.

Raden Werkudara

Ya yen kaya mangkono aku kandhakna marang Dresthajumpe, aku tak sing dadi serepe Janaka wae !

Prabu Kresna

Ya mengko gampang, yayi Werkudara kanthi guguring ratu sabrang, sira yayi ndak patah ngreksa kahanan paprangan tunggunen, dene pun kakang bakal ngupadi marang adhimu Janaka luwih dhisik, amarga yen ora enggal ndak upaya selak mesakake para prajurit kang dadi korban !

Raden Werkudara

Ya ngestokake dhawuhmu Kresna kakangku, ndak tunggune paprangan iki.

Caking Sabet

Kanthi telasing ginemipun Prabu Kresna, tumunten dhalang ndodhog kothak kaping lima lamba katampi ayak-ayakan sanga. Prabu Kresna kabedhol, Raden Werkudara ugi kabedhol lajeng kalampahaken sareng mlebet ing gawang kiwa. Anyarengi ayak-ayakan sanga, lajeng tancep ing gawang tengen debog nginggil, saksireping ayak-ayakan lajeng pocapan.

Pocapan adegan Pakuwon Cemarasewu

Lah ing kana ta wau, Narendra wredha ing Mandaraka ingkang sampun kondur saking Pakuwon Bulupitu, katingal lenggah njegreg kadya tugu sinukarta. Seseging jaja rumaos dipun remehaken dening ingkang putra mantu nenggih Sang Basukarna. Nembe ametang-metang ing batos, Sang Prabu Salyapati kadadak kengetan dhateng kasagahan nira dhateng para pulunanira Pandhawa. Tata lahir Sang Prabu Salyapati

mapan wonten ing Pakuwon Bulupitu makempal kalia para Kurawa, nanging ing batosipun sabyantu dhateng para Pandhawa, dupi wus pinanggih ing petang, sang Prabu Salyapati angicalaken raos ingkang dipun remehaken dening Ratu Awangga. Sumedyaning kayun angupadi marga murih enggal sirnaning Sang putra mantu, jaya lan unggul para Pandhawa, kadadak praptane Sang Prabu Duryudana.

Caking Sabet

Gangsa dipun wudhari saking sirepan, Prabu Duryudana medal saking gawang kiwa dhateng sembah karna lajeng tancep ing gawang kiwa debog nginggil kanthi asta kajojoraken, Resi Kerpa dhateng saking gawang kiwa, majeng nyembah lajeng tancep ing wingkingipun Prabu Suyudana. Gangsa kasuwuk tinampi pathet nem jugag, lajeng ginem, pathetan saged mendhet tuladha sulukan ing nginggil.

Prabu Duryudana

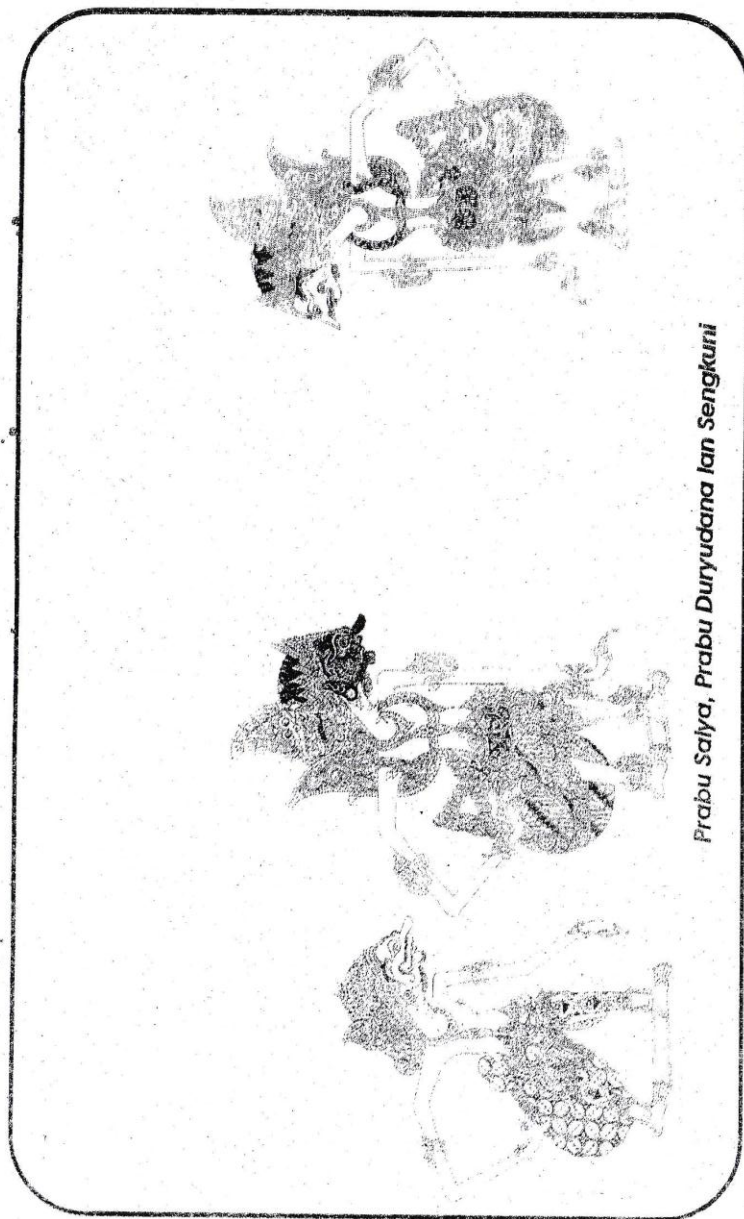
Rama Prabu, rama Prabu, sampun ngantos negakaken dhumateng ingkang putra pun Duryudana rama Prabu !

Prabu Salyapati

Mboten ngger, punapa kula edan sampun tega dhateng paduka?

Prabu Duryudana

Inggih rama upamia paduka mboten welas kalia kula, kanjeng rama kula aturi welas dhateng yayi Banowati rama. Kula rencangi nempuh Baratayuda punika sinten ingkang kula padosaken kamukten? inggih namung ingkang putra pun Banowati.

Prabu Salya, Prabu Duryudana lan Sengkuni

Prabu Salyapati

Ngger anak Prabu, kula kala wau rak sampun matur ta ngger, kula nyuwun pamit sakedhap kemawon saperlu kangge ngicali seseging dhadha kula. Ing sakawit mrempeing raosing manah kula ta, ngger ! Anak mantu kok ngremehake marang mara tuwa, nuding supados dadi kusir. Manawi kula badhe madoni dhateng ratu Awangga malih mboten prayogi, sakawit sampun dipun padoni dening Resi Kerpa lajeng dipun tantang kalian Aswatama. Mila manawi ing paheman paduka wonten padudon ingkang kaping kalih, kula trimah lolos wangsul dhateng pasanggrahan Cemasewu. Ngger saderengipun paduka paring dhawuh, sampun ical seseg ing dhadha kula, kanthi pinanggihing petang pun bapa sagah dados kusiripun Ratu Ngawangga, ngger.

Prabu Duryudana

Wadhuh kanjeng rama, ngaturaken gunging panuwun ingkang tanpa upami.

Prabu Salyapati

Inggih, inggih ning rak inggih nembe punika ta ngger paduka pirsara mara tuwa kon dadi kusir ?

Prabu Duryudana

Inggih rama Prabu, nanging punika rak kusiripun Senapati.

Resi Kerpa

Sinuwun kekiranganipun punapa paduka ingkang sampun lebda dhateng saliring kahanan ingkang wonten, sinuwun.

Prabu Salyapati

Pancen mangkono Resi Kerpa, ngger anak Prabu, idhep-idhep pun bapa labuh labet dhateng anak kula ingkang dipun wengku dening Ratu Awangga, sakpunika wonten pundi tiyangipun ?

Prabu Duryudana

Nembe wangsul dhateng Awangga, rama.

Prabu Salyapati

Pamit dhateng garwanipun, mangga ngger enggal-enggal manjing pakuwon Bulupitu, ngger, dipun srantos wonten ing mrika.

Prabu Duryudana

Mangga rama Prabu kula dherekaken.

Caking Sabet

Gangsa dados srepeg nem, Prabu Duryudana kabadhol sembah karna mandheg ing gawang. Prabu Salyapati kabadhol lajeng kekalihipun kaentas lumebet ing gawang sesarengan. Resi Kerpa kabadhol lajeng sembah karna, kaentas lumebet ing gawang kiwa Prabu Duryudana medal saking gawang tengen lajeng tancep ing gawang tengen debog nginggil kanthi asta malang kadhak.

Patih Harya Sengkuni medal saking gawang kiwa, sembah karna lajeng tancep ing gawang kiwa debog ngandhap, srepeg kasirep lajeng ginem.

Sengkuni

Kawula nuwun sinuwun, paduka ingkang bibar sowan dhateng ingkang rama mara sepuh, lajeng ingkang abdi ing kepatosan keparenga nyuwun dhawuh.

Prabu Duryudana

Paman Patih, ing dina iki pakenira bisa gembira awit kanjeng rama Prabu kanthi rilaning penggalih bakal kersa minangkani karsaning kaka Prabu ing Awangga, pinangka dadi kusiring Kreta Jatisurya paman.

Sengkuni

Ha na dalah, sanadyan ingkang rayi, pun Suryagupala dalah Siwikarna sampun guguring palagan.

Prabu Duryudana

Lho piye paman ?

Sengkuni

Sanadyan ingkang rayi Prabu Suryagupala dalah Siwikarna sampun gugur ing palagan, nanging ing mangke badhe pikantuk pepulih.

Prabu Duryudana

Paman, kamangka Sang Senapati durung miyos, malah yayi Prabu sekalian wis padha gugur ing palagan.

Sengkuni

Nuwun inggih sinuwun, labet kumrangsang ing manah ingkang andadosaken guguring ingkang rayi sekalian.

Prabu Duryudana

Ya jagad, ya dewa Batara ben dientekne dosane Pandhawa, ora suwe maneh bakal padha sirna dening kakang Prabu Basukarna. Paman patih ayo tumuli enggal-enggal ndherekake tindake kanjeng rama Prabu Salya, manjing ing pasanggrahan !

Sengkuni

Kawula nuwun inggih sinuwun sumangga kula dherekaken.

Caking Sabet

Srepeg dipun wudhari, saking sirep, Prabu Duryudana kabadhol, lajeng kalampahaken, tumuju ing gawang kiwa, Patih Harya Sengkuni kabadhol kalampahaken mlebet ing gawang

kiwa, kaambali satunggal rambahan malih, kayon ingkang tumancep ing simpingan tengen katedhol katancepaken ing tengahing gawang jejeg. Srepeg kasuwuk sinambet pathetan sanga wantah, bakda pathetan sanga wantah, kalajengaken pocapan.

Pathet Sanga Wantah

2 2 2 2 2 2 2 2 2 2 2 2 231 1 1 1 61
Lir sad padengsun tumuling hangulati, pus- pita ingkang

2 2 2 2 2 2 2, 235. 5 5 5 3.5. 1.2. 2
medem endah kang warni, mi- dering ta- man, O---, han

2 2 2 2 21 6 561 1 1 1 61. 2 12. 1 1
non sekar war-si- ki, ku- menyuting tyas,ba- ya ta ja

1 1.6. 5.
tu kra- ma.

Pocapan

Wauta, sampun mentar saking pasanggrahan cemara sewu nenggih Sang Prabu Duryudana, dupi tampi kasagahanipun ingkang rama katingal jejogedan Sang nata Ngastina dalah Patih Harya Sengkuni. Marma katon ical tabeting ratu kalawan patih yen ta cinandra kadi tiyang ingkang gerah oneng, labet bingahing penggalih sampun anjagekaken bilih kanthi Sang Adipati Basukarna ingkang madeg Senapati badhe saget agentasi karya aningkes para Pandhawa.

Sinigeg ingkang nembe bingah ing penggalih, ing mangke datan kadi gumelaring kedhaton Awangga Kusumaning Dewi Surtikanthi tansah gonjingake bawana.

Caking Sabet

Tumunten mungel gendhing ketawang Gonjang-ganjing slendro pathet 9 kayon ingkang tumancep ing tengahing gawang katedhol, katancepaken tumutup ing simpingan wayang sisih tengen, tumunten saking gawang tengen ngedalaken Dewi Surtikanthi mlampah mlebet ing gawang kiwa.

Salajengipun saking gawang kiwa medal Dewi Surtikanthi sampun sarimbit kaliah Narpati Basukarna, tumunten Adipati Basukarna tancep ing gawang tengen ing debog nginggil kanthi asta ngapurancang. Sasampunipun tumata tancebing Ringgit gangsa lajeng kasirep sasampunipun lajeng kajantur.

Tamansari Nagari Awangga

Handungkap serap surya, cahyane katon pudhar labet katawur lebu sumawur. Dhasare mangsa ketiga dawa, dwi candra tan wonten jawah, tanem tuwuh samya lesah kasulayah, lamun ta bisa tata jalma kaya anggung anggresah. Peksi cangkanyekaklak nandhang ngelak, sinawung kang peksi dhandhang mider ing tawang niyup nyander, kaya-kaya sung pratandha dhumawahing sesiku mring nagari Ngawangga.

Puraya gung tuhu dahat endah labet saking kathah eden-eden rerenggan kencana sinasotya, kaprabawan cahyaning sandya kala cawuh lan damar sewu lisah jarak lan gegala, katingal pating calorot lir thathit sisiring langit. Halungit kang sarwa hawik, kir-ukiran rinaja werdi cineplok ceplok mutiara di pepethingan. Pethane gapura winangun wukir mahadi, cinawicawi wangkawa ngenguwung, kekuwunge manca warni.

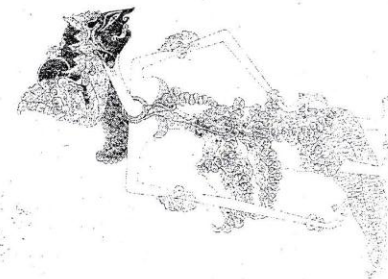
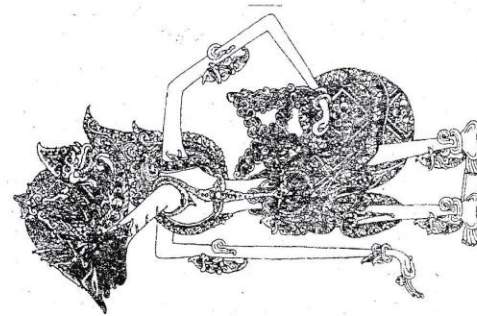

Cahaya ijem maya-maya, sinusul sulak jenar hanelahi,
tuwin warni jingga tuhu galak karana sineblak ing sorot wungu,
sinarengan himanda biru pinajaran cahya pethak sigrak sumarak.
Kempaling cahya maneka warna yayah kluwung hanginum toya,
dahat nenangi luhuring budhaya. Patamanan gumelar asri,
pendah sriwedari mangeja wantah, wewentehan wujuding
kembang-kembang kinembong ijeming ron-ronan, sinasapan
lariking sela kumalasa warni dadu selane linabur langking.

Sekar di endah kang warni, waneh-waneh prabawane.
Inggang rekta sung prabawa suka rena, inggang jene sung
prabawa jenak sumene, inggang biru nentremken kalbu, inggang
seta wimbuh rasa mulya. Lunging gadung malengkung
katiyubing maruta manda, manglung tumiyung luhuring beji.

Balumbang kang isi tirta wening, lir gedhah tanpa rasa,
warih kinocak solahing mina lelumban, saben polah kepete
nyampar ron terate bang, temah kumambang pindha baita
lelayaran. Wader pari wira-wiri, sineling ulam tawes ngujiwat
kenes, badher bang kumambang sumusup ing sela karang,
lumut-lumut kang kintir ing toya yayah himanda kasiliring
prabancana.

Lah sinten ta inggang nedheng lelenggahan aneng taman
nagari Awangga yekti kekasih kusumaning ayu dewi Surtikanthi,
garwaning sang Nerpati Basukarna, dhasar putri wus sulistyeng
warni wimbuh ginarwa narendra marma dadya kaduk kondhang
kaonang-onang ing reh kebagusaning rupi nalika samana Retna
yu dewi Surtikanthi nedheng angrantu konduring sang rakanata,
inggang sampun sawatawis dangu tilar praja labet angandhemi
ing reh jiwa kasatriyane dadya gul aguling adilaga Bratayuda
ingedeken senapati ring Kurawa, tan antara dangu katingal
konduring Sang Adipati Karna.

Adipati Karna Lan Dewi Surtikanthi

Caking Sabet

Bakda janturan sireping gangsa dipun wudhari ngantos suwuk, suwuking gangsa sinambet pathet sanga jugag, lajeng ginem.

Pathet Sanga Jugag

6 6 6 6 6 6 6 6 6 2321 1 1
Leng lenging driya mangu mangu, ma- ngun- kung

1 1 1 1 61 6 61 12 1 1 16 5
Kandhuhan ri- mang, lir le- na tanpa ka- nin.

Adipati Karna

Yayi Dewi sanadyanta konduring pun kakang pinapak kanthi kawijikan sekar setaman ing ampeyanku parandene jeneng sira mapakake kanthi ati ingkang susah yayi, ing kedhaton kene ana owah-owahan apa, yayi ?

Dewi Surtikanthi

Dhuh sinuwun guru laki kula, ing kedhaton Awangga mriki mboten wonten ewah-ewahan punapa-punapa, sinuwun.

Adipati Karna

Mbanjur apa kang njalari susahing atimu, yayi, mara dienggal matura marang pun kakang, wong manis ?

Dewi Surtikanthi

Dhuh sinuwun ingkang anjalari susahing manah kawula kajawi saking menggalihaken babagan pasupenan kula, sinuwun.

Adipati Karna

Yayi andadekna kawruhananmu ya yayi, lamunta sejatine pasupenan utawa impen iku sekaring jalma nendra, nanging kala mangsane iku uga bakal anduradasihi utawa bakal dadi kanyatan. Mbanjur si adhi ngimpi apa, yayi ?

Dewi Surtikanthi

Lugonipun ri paduka kula nyupena, wonten alaming pangimpen katingal gumelar maksih gawang-gawang wonten netra ingkang angggambaraken bilih ing tamansari kadhaton Awangga mriki, sagung tetuwuhan lan sesekaran, sami katingal alum anggegregi dalah sato langening kukila katerak ing pagering ngantos, anemahi pejah, sinuwun. Nedhengipun ing kedhaton samya katerak ing pagering, paduka malah katingal tindak alelayaran, anganthi para prajurit, kanthi awahana palwa, sinuwun.

Nedhengipun paduka alelangen ing samodra kadadak wonten tumiyuping angin, temah anjalari palwa pecah dening pakartining angin sinuwun-sinuwun, ngantos paduka katingal kerem ing samodra. Mila wontening manah ari paduka tansah sumelang kadi amulat lare bajang ingkang wonten ing tambinning jurang, sinuwun. Dereng ngantos ical sisahing manah kula sampun sinusul undhanging wadya saking pakuwon Bulupitu ingkang anelakaken bilih ing dinten punika badhe magut pupuh, ayun-ayunan lumawan kadang-kadang paduka para Pandhawa.

Adipati Karna

Yayi Surtikanthi, pasupenanmu iku dumadi ana ing madyaning swasana perang Bharatayuda, mula kang saka iku yayi, sira pinangka garwaning satriya kang kudu labuh labet marang praja kaya-kaya wis ora pantes nyumelangake marang kawilujenganing pun kakang.

Dewi Surtikanthi

Dhuh sinuwun, paduka sampun ngantos anyagahi dhawhipun narendra Ngastina yayi Prabu Duryudana, kanthi madeg suraning ndriya, sinuwun-sinuwun. Paduka engeta dhateng firasating batos, ingkang kacetha saking margining pangimpen, sinuwun !

Adipati Karna

Ya ta yayi, yenta gedhe pangemanmu marang pun kakang amarga ya awit saka gedhene kasoking katresnanmu marang pun kakang. Kanthi mangkono pun kakang ora sida madeg Senapati. Yayi-yayi ayo tumuli enggal-enggal manjing ing papreman, tampanana brantaningsun, yayi-yayi !

Dewi Surtikanthi

Sinuwun mangga kula dherekaken sinuwun, bawanipun ingkang rayi sampun kapang sanget dhateng paduka, atak jiwit sisan.

Caking Sabet

Kanthi telasing ginemipun Adipati Karna gangsa lumelebet dhateng ayak-ayakan sanga, tumunten Dewi Surtikanthi kabedhol nyembah lajeng kaendhegaken, Adipati Karna kabedhol tumunten kekalihipun mlampah sarimbit lumebet ing gawang kiwa.

Kalampahaken malih satunggal rambahan, kayon ingkang tumancep ing gawang tengen lajeng kabedhol katancepaken ing tengahing gawang ayak-ayakan kasirep lajeng dipun pocapaken.

Pocapan

Sigra manjing papreman nenggih Sang Narpati Awangga, dalah ingkang garwa Sang Dewi Surtikanthi, linarih sigra jinem rum tangkeping samir suyasa tumbuh-tumbuh ingkang katindakaken sang kekalih ing sajroning kanthil gadhing, kacarita Narpati Awangga lebda ing saliring reh, wasis ing babagan ulah kridhaning prang, inggih bangkit nuju prana ing babagan angungrum garwa.

Kacarita ing mangke sang kekalih wus kalampahan mangun karasikan, Sang Dewi Surtikanthi katingal hangga hangglasah lesah kaya-kaya wus antuk jatining pemarem, nalika mangke sigra sare les pules, sare kepati mustaka den tumpangaken ing astane ingkang raka, lon-lonan Narpati Awangga andudut astanira, kinarya hangarasi wadanane ingkang garwa, pinangka gantining pamit, daya-daya Narpati Awangga anilaraken ingkang garwa miyos saking papreman, nanging jroning manah ngunandika. Mangkana lamun kawedharing lesan.

Adipati Karna

Yayi-yayi muskaraning pun kakang, bawane sira wanita ingkang krubyuk kabotan pinjung, teka semono gedhene kasoking katresnanmu marang pun kakang.

Pocapan

Nalika ing mangke wus nya miyos saking papreman kadadak wonten sowanipun ingkang putra kekalih Sang Warsasena dalah Sang Warsakusuma, kumleyanging lampah Sang Adipati Karna yayah layangan pedhot saking tampanan

Caking Sabet

Kayon ingkang tumancep ing tengahing gawang katancepaken malih tumutup ing simpingan wayang sisih tengen, gangsa mantun saking sirepan, saking gawang tengen kawedalaken Narpati Awangga lajeng tancep ing gawang tengen debog nginggil.

Raden Warsasena dhateng saking gawang kiwa dhateng majeng nyembah lajeng karangkul dening Adipati Karna, kapetha kaelus-elus rikmanipun, lajeng tancep ing gawang kiwa debog ngandhap kanthi asta kabanda. Raden Warsakusuma cakipun sami kalia Raden Warsasena. sasampunipun tumata tanceping ringgit, ayak-ayakan dipun suwuk kasambet pathet sanga jugag lajeng ginem.

Pathet Sanga Jugag

6 6 6 6 6 6 6 6 6 6 6 6 561 1 1 1
Lir sad padengsun tumiling hangulati pus- pita ing

61 2 1.2 1 1 1 16 5
Kang me-dem endah kang war-ni.

Adipati Karna

Ndak waspadakake iki kaya sowane putraku sakloron, ngger Warsasena lan sira Warsakusuma padha becik sasowanmu, ngger.

Warsasena

Nuwun inggih raharja pisowan kula rama, pangabekti kula konjuka ing sahandhap pepadani pun kanjeng rama.

Adipati Karna

Banget panarimane pun rama ngger, amung pangestune pun rama wae dienggal tampanana, kulup !

Warsasena

Dahat katedha kalingga murda mugi sageta anyembuh dhateng kayuwanan kula, rama.

Warsakusuma

Sanadyan ingkang putra pun Warsakusuma mboten purun kantun rama, ingkang putra ugi ngaturaken sembah sungkem pangabekti rama.

Adipati Karna

Putraku ngger bocah bagus, bocah sigit ndak tampa dene sira ngaturake pangabekti marang pun rama, bali pangestune pun rama wae tampanana ya, ngger !

Warsakusuma

Nuwun inggih rama, sampun kula tampi ing asta kalih, kapeteg ing pranaja mugi saget amemanjang yuswanipun ingkang putra, rama.

Adipati Karna

Mbanjur ana apa ngger dene sira bocah sakloron katon marepegi marang tindake pun rama, ngger ?

Warsasena

Inggih rama kajawi ingkang putra sampun kapanggih dhumateng paduka, miturut undhanging wadya saking Bulupitu ingkang sampun kula tampi anelakaken bilih paduka kanjeng rama ing dinten punika badhe jumeneng senapati, angadoni pupuh tetandhingan kalia paman kula Pandhawa

Adipati Karna

Iya ngger dhasar kapara nyata lamunta dinane kiya pun bapa bakal madeg Senapati, kanggo anyaur sakabehe utange pun rama marang Narendra Ngastina, anggone wis kepareng amisudha badan wadage pun rama, lan anyenyeger sariraku, ngger !

Raden Warsasena

Nuwun inggih rama, keparenga kula ndherek kanjeng rama, ingkang putra mboten purun kantun.

Raden Warsakusuma

Semanten ugi kula inggih ndherek kanjeng dewaji.

Adipati Karna

Aja ya ngger, ing palagan iku isine paten-pinaten, pun rama ora seneng lamunta putraku sakloron kena ing gegaman, luwih becik sira keria ana praja wae ya ngger, karia mukti wibawa, sira bocah sakloron, sokur pun bapa iki bali urip ewodene ora, padha nggonana kamuktene rama, gumantia ngrenggani ing nagara Awangga kene, ya ngger !

Raden Warsasena

Mboten rama, iba loking akathah dhateng ingkang putra, ing atasipun ingkang wredha kewala kersa ngedali ing payudan, lajeng kula pinangka sipating mudha mboten sabyantu punika kados pundi, rama. Sadaya kala wau ingkang putra namung nuhoni pangudang paduka, taruna ngungkulana bapa, kanjeng rama, rumaos siniksa ing batos kula, kanjeng rama. Menawi ingkang putra mboten pinarengaken ndherek angapit-apit jumenengipun kanjeng rama angawaki senapati mangka yudaning kewuh.

Kanthi makaten badhe anyembuh suka bingahing manahipun ingkang putra, manawi kula tansah cecaketan kalian paduka kanjeng rama, sanadyanta kedah nguningani muncrating ludira, gumlundhunging mustaka labet pakarti kejeming paprangan.

Warsakusuma

Inggih rama sanadyanta ingkang putra kedah lebur tumpur, paripaos kinarya tawuring Bharatayuda, kanthi rila legawaning manah. Mugi kalilanana ingkang putra ndherek satindak paduka, kanjeng rama.

Adipati Karna

Ngger anakku bocah sigit, dene semono kang dadi anteb ubayaning atimu, ora ngilang-ilangake pangudange pun rama. Ya ngger yenta kaya mangkono kanthi gumolonging tekadmu pun bapa ora kuwasa mambengi kang dadi sedyamu. Tumuli ayo ndak kanthi tumuju ing pakuwon Bulupitu luwih dhisik, ya ngger !

Warsasena

Sumangga kula dherekaken kanjeng rama.

Warsakusuma

Inggih sumangga kula dherekaken kanjeng rama.

Caking Sabet

Satelasing ginemipun Raden Warsakusuma, gangsa mlebet dhateng srepeg sanga, ingkang dipun sasmitani saking dhodhoganipun Ki Dhalang. Tumunten Raden Warsakusuma kabedhol nyembah lajeng lumebet ing gawang kiwa, Raden Warsasena cakipun sami kalian Raden Warsakusuma. Adipati Karna kabedhol lajeng mlebet ing

gawang kiwa, kalampahaken satunggal rambahan-satunggal rambahan; Adipati Karna tancep malih kados kala wau saking gawang kiwa medal raden Durta dhateng mangajen sembah tumunten tancep ing debog ngandhap kanthi asta ngapurancang.

Raden Jayarata cakipun sami kaliaan Raden Durta tumunten tancep ing wingkingipun Raden Durta, srepegas kasuwuk sinambet ada-ada lajeng ginem, dene Patih Hadimanggala tancepipun ing wingkingipun Raden Jayarata tancep ing debog ngandhap kanthi asta ngapurancang.

Ada-Ada Sanga

1 1 1 1 1 1 1 1 1 1 1 1 1 2

Tandya bala pandhawa mbyuk gumulung mangungsir, ring

2 2 2 2 2 21 6 1

sata kurawa kam-bah, O---,

Adipati Karna

Ndak wespadakake iki kaya kadanguku yayi Durta lan Jayarata?

Raden Durta

Nuwun inggih kaka Prabu, ari paduka kula ingkang sampun dangu anengga miyos paduka kaka Prabu.

Adipati Karna

Patih Hadimanggala, parandene sira ora matur marang jeneng ingsun.

Patih Hadimanggala

Hinggih sinuwun, labet ingkang abdi ajrih matur. labet gustu kula ingkang sinuwun nembe wonten nglebet.

Adipati Karna

Banjur ana wigati apa yayi, dene sira marak ana ngarsaningsun?

Raden Durta

Inggih kaka Prabu kajawi ingkang rayi sampun kapang dhumateng paduka, lan miturut undhanging wadya Bulupitu ingkang sampun kula tampi, ing dinten samangke kaka Prabu mandhegani dados Senapatining Kurawa, punapa undhanging wadya Bulupitu punika kapara yektos, kaka Prabu. Mila saking punika ingkang rayi kepengin badhe hanakynaken pawartos punika, kaka Prabu.

Adipati Karna

Dhasar kapara nyata yayi lamunta ing dina iki pun kakang bakal hangesuhi para kadang Kurawa, anempuh ana ing palagan, Tegal Kuru Kasetra, yayi.

Raden Durta

Mila keparenga ingkang rayi ndherek kaka Prabu, badhe sabela paduka.

Raden Jayarata

Inggih kaka Prabu nadyanta ari paduka ugi badhe ndherek sabela paduka, angapit-apit jumenengipun kaka Prabu magut suraning ndriya.

Adipati Karna

Yayi Durta lan sira yayi Jayarata, pun kakang rak wis nate nilar weling marang jeneng sira sakloron, yen ta jeneng sira ndak patah supaya njaga kayuwanane kanjeng rama. Amarga kanjeng rama iku wis sepuh, ora bakal permana pamawase, yen ora sinambungan ing kaca tingal, lan ora

bakal jejeg anggone jumeneng yenta ora tinuwak kanthi wuluh gadhing. Parandene sira sakloron malah arep ninggalake kanjeng rama, melu marang kadangmu tuwa kang bakal angadani pupuh manjing ing palagan. Ndak kandhani ya yayi lamunta paprangan iku papane paten pinaten, lupute dipateni ya kudu tegel mateni, pranyata kejem kahanane paprangan. Mula kang saka iku yayi, yenta si adhi andhahar marang pangandikane pun kakang, sira baliya wae marang Perthapralaya, ya dhi tunggunen lan openana kanjeng rama.

Raden Durta

Dhuh kaka Prabu aluwung dumugining pejah ubayanipun ingkeng rayi manawi mboten sesandhingan kalian paduka, nadyanta mulya gesang kula, kirang remen saha marem manawi ari paduka tebih saking kaka Prabu.

Jayarata

Inggih kaka Prabu awit sadaya kala wau ari paduka namung nuhoni piwucal saking paduka kaka Prabu, awit cundhuk lawan jiwaning satriya ingkang mili wonten ing jasad kula.

Adipati Karna

Ya jagad, ya dewa bathara, semono kang dadi katresnane si adhi marang pun kakang, ngungkuli marang garwa. Ya ta yayi yen kaya mangkono sing dadi kersane si adhi, pun kakang wis ora wenang mambengi marang gumolonging tekadira. Tumuli ayo enggal daya-daya tumekeng pakuwon Bulupitu luwih dhisik yayi, lan sira Patih Hadimanggala, tumuli sawegakna wadyabala ing nagara Awangga !

Hadimanggala

Nuwun inggih sinuwun, sendika ngestokaken dhawuh.

Durta

Sumangga kaka Prabu kula dherekaken !

Caking Sabet

Satelasing ginem tumunten dhalang andhodhog kothak, sasmita aba-aba srepegan sanga, Patih Hadimanggala kabadhol nyembah, lajeng kaentas mangiwa lumebet ing gawang. Raden Jayarata kabadhol sembah lajeng kaentas lumebet ing gawang kiwa, Raden Durta kabadhol cakipun sami kalian Patih Hadi Manggala lan Raden Jayarata.

Adipati Karna kabadhol kaentas mlebet ing gawang kiwa, kalampahaken satunggal rambahan-satunggal rambahan, srepegan kawalik dados ayak-ayak an: Prabu Duryudana medal saking gawang kiwa tancep ugi ing gawang kiwa debog nginggil kanthi asta malang kadhak.

Saking gawang kiwa medal Prabu Salyapati dhateng sembah karna lajeng tancep ing debog nginggil gawang kiwa kanthi asta ngapurancang, Adipati Karna cakipun sami kalian Prabu Salyapati lajeng tancep ing wingkingipun Prabu Salyapati. Patih Harya Sengkuni medal saking gawang kiwa dhateng sembah karna lajeng tancep ing ngajengipun Prabu Salyapati ing debog ngandhap kanthi asta ngapurancang, ayak-ayakkan kasuwuk sinambet pathet Sanga Jugag, lajeng ginem.

Pathet Sanga Jugag

6 6 6 6 6 6 6 6 6 6 6 6 6 561. 1

Myat langening kalangyan aglar pandam muncar ti- non

1 1 1 2. 1.2. 1 1 1 1 16 5
 Lir keko- g, su- rem soro te tan pa- dhang.

Prabu Duryudana

Punika kakang dipati ing Wangga ingkang sampun kepareng rawuh ing panuwon Bulupitu, lajeng kados pundi kasagahan paduka aningkes dhateng para Pandhawa, kakang ?

Adipati Karna

Inggih yayi sampun dados atur kula ing ngajeng, kula tetep badhe madeg suraning ndriya aningkes dhateng para kadang Pandhawa. Salajengipun kados pundi panyuwun kula ing ngajeng yayi ?

Prabu Duryudana

Dhuh kakang dipati, anggen paduka memuji mandi, katitik ing mangke kanjeng rama ing Mandaraka sagah angayomi kakang dipati pinangka kusiring Kreta Jatisurya.

Adipati Karna

Adhuh pepundhen kula kanjeng rama.

Caking Sabet

Gangsa sinambet sampak, Adipati Karna kabedhol lajeng ngrungkepi padanipun Prabu Salyapati, tancep ing debog ngandhap, madhep dhateng lenggahipun Prabu Salyapati, kanthi asta ngapurancang, sampak kasuwuk lajeng ginem.

Prabu Salyapati

Ana apa mlorot saka palenggahan, Karna ?

Adipati Karna

Nuwun inggih kanjeng rama, awit saking bingahing manah ingkang tanpa pepindhan, rama.

Prabu Salyapati

Iya kowe bungah atimu, Karna bisa ngremehake drajate maratuwamu, ing sakawit mrempeing atiku nampa panudingmu !

Adipati Karna

Rama Prabu punapa mbofen dhawah kosok wangsul, rama ?

Prabu Salyapati

Wis Karna sira ora susah wangsulan, mundhak dadi rame, ora patut dirungokake wong akeh, kanthi kasaguhanku iki saiki uga aku genti nduwe panjaluk marang jeneng sira Karna, apa sira uga bisa nuruti kekarepaningsun, apa ora ?

Adipati Karna

Kawula nuwun inggih rama, sagah.

Prabu Salyapati

Yen saguh mara wigatekna pamundhutku Karna Prabu Salya ora seneng marang wataking Senopati ingkang ngucira jurit, lire Senopati mau mundur karana durung nganti bucik kulite, pecah balunge. Yenta kowe duwe watak kang kaya mangkono dudu sapa-sapa sing nyikara, malah kepara bakal ndak sirnakake dhewe. Sabanjure apik elek lakune kreta kowe ora kena ngelokake, piye saguh apa ora ?

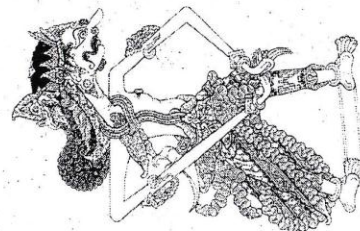
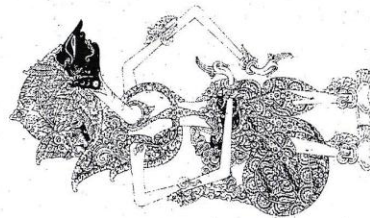
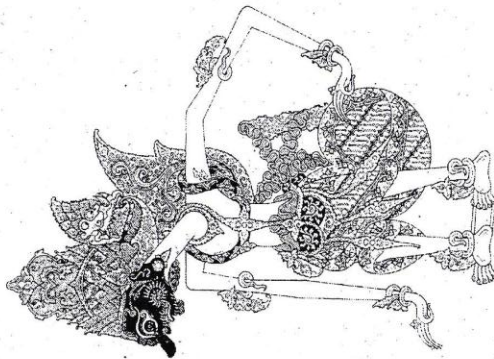
Adipati Karna

Nuwun inggih sagah rama, ing mangke awon lan saening lampahing kreta borong ing asta paduka kanjeng rama, Prabu Salyapati.

Prabu Duryudana

Kakang dipati, saderengipun bidhal, ing mangke badhe ngginakaken gelar baris punapa kakang Dipati ?

Prabu Duryudana, Adipati Karna lan Hadimanggala

Adipati Karna

Yayi Prabu, mugé kadhawuhna, ing mangke rakanta badhe ngginakaken gelaring perang utawi gelaring baris garudha nglayang, kanthi peprincenipun baris makaten, yayi. Pinangka garudha rakanta piyambak swiwining garudha anak kula pun Warsasena dalah Warsakusuma.

Prabu Salya

E, lho anakmu melu.

Adipati Karna

Nuwun inggih ndherek rama Prabu, ing mangke salajengipun sukuning garudha, kadang kula yayi Durta dalah yayi Jayarata, pethiting garudha borong paduka yayi Prabu !

Prabu Duryudana

Inggih kakang dipati ing mangke badhe kula dhawuhaken.

Adipati Karna

Sumangga yayi enggal-enggal manjing dhateng Tegal Kuru Kasetra.

Caking Sabet

Telasing ginemipun Prabu Duryudana gangsa dados srepeg sanga Patih Harya Sengkuni kabedhol sembah karna/kurmat lajeng kaentas mangiwa. Prabu Salya kabedhol sembah karna lajeng kaentas mangiwa. Prabu Duryudana kabedhol tumunten kawalik lajeng kaentas manengen, Raden Warsasena dhateng saking gawang kiwa, ulap-ulap kawalik ngawe wadya, mundur sakedhik ampyak dhateng saking gawang kiwa, tumunten kalampahaken mlebet ing gawang tengen, Raden Warsasena kapetha mimpin barisan.

Cakipun Raden Warsakusuma, Raden Durta lan Jayarata sami kalia Raden Warsasena, Prabu Duryudana kanthi nitih gajah kalampahaken saking gawang kiwa manengen, Kreta Jatisurya medal saking gawang kiwa lajeng tancep. Prabu Salyapati sarimbit kalia Adipati Karna, ugi medal saking gawang kiwa.

Prabu Salyapati tancep ngadhepaken Kreta Jatisurya, dene Narpati Ngawangga tancep ing debog ngandhap sajajar kalia pagedhonganing Kreta. Srepeg kasirep lajeng ginem.

Prabu Salya

He Karna, kena apa ingatase aku durung lenggah kowe wis wani methangkrengh awahana rata, Karna ?

Adipati Karna

Dhuh kanjeng rama Prabu, miturut padatan Senapati ingkang langkung rumiyin awahana rata, rama Prabu !

Prabu Salyapati

Hwa iya bener, kuwi yen senapati lan kusir lumrah, balik saiki aku, sapa aku iki, hem ? Parat dituruti panjaluke malah wong tuwa dilangkahi.

Adipati Karna

Swawi kanjeng rama kula aturi enggal mapan ing pakusiran, tumunten ingkang putra badhe sumusul ing pagedhongan.

Salyapati

Parat ayo, wong bola-bali ..... Ayo gek ndang mangkat !

Caking Sabet

Srepeg mantun sirepan, Prabu Salya lajeng manjing ing pakusiran, sumusul Adipati Karna lumebet ing pagedhongan, tumunten Kreta Jatisurya kabedhol kalampahaken manengen kalampahaken satunggal rambahan malih, anyarengi seseging srepeg ampyak kalampahaken satunggal rambahan, manengen kayon kabedhol katancepaken ing tengahing gawang, pathet sanga jugag.

Pathet Sanga Jugag

6 6 6 6 6 6 6 6 6 6 6 6 561 1
Myat langening kalangyan aglar pandam muncar ti non

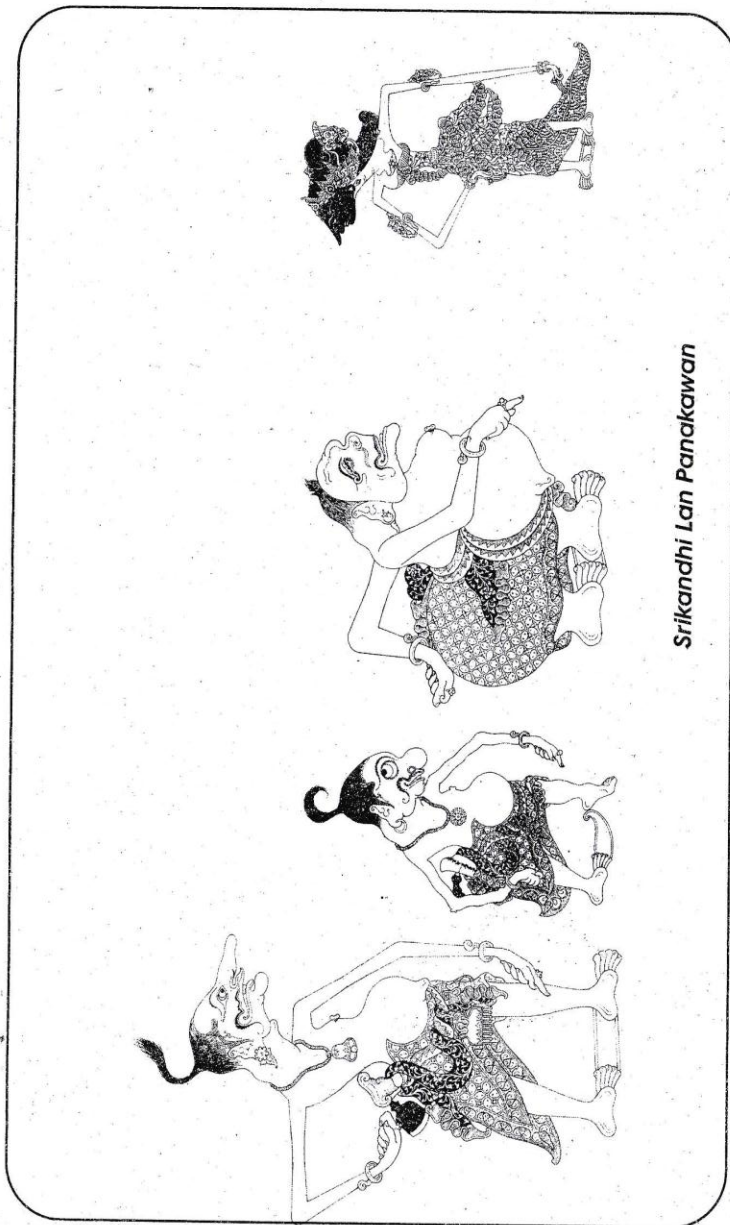
1 1 1 61 2. 1.2. 1 1 1 1 16 5.
Lir keko nang su- rem so ro te tan pa- dhang

Pocapan

Lah ing kana ta wau sampun bidhal Sang Senapati saking pasanggrahan Bulupitu, Narpati ing Awangga Sang Prabu Basusena, katingal adhampyak-dhampyak ndalidir untaping para wadyabala ingkang humiring tindaking Sang Senapati.

Inkang sinanjata liring enggala prapteng palagan Tegal Kurukasetra, sinigeg ingkang andon lampah ing mangke datan kadi ingkang mapan wonten ing pakuwon Glagah Tinunu nenggih pakuwoning prajurit wanita dewi Wara Srikandhi, katingal sang dewi nedheng hanandhang kingkin, yen cinandra kadi lekasing jalma ingkang kapanduk nyenyeping pusaka.

Srikandhi Lan Panakawan

Caking Sabet

Kasambet ungeling gendhing Renyep laras sulendro pathet sanga dhawah kenong kaping tiga kayon ingkang tumancep ing tengahing gawang kabedhol, katancepaken tumutup ing simpingan wayang sisih tengen. Dewi Wara Srikandhi medal saking gawang tengen lajeng tancep ing gawang tengen debog nginggil kanthi asta kapetha tiyang ingkang nembe sisah ing penggalih.

Kyai Semar medal saking gawang kiwa kanthi lampah gecul, kurmat dhateng Dewi Wara Srikandhi lajeng tancep ing debog nginggil, Gareng, Petruk, Bagong cakipun sami kaliaan Kyai Senar, lajeng tancep ing debog ngandhap sadaya. Sasampunipun tumata tanceping ringgit gendhing Renyep kasirep lajeng kajantur, telasing janturan gangsa dipun wudhari saking sirep, ngantos suwuk.

Adegan Pakuwon Glagah Tinunu

Mapan aneng Tegal Kuru Kasetra ering kidul kilen, lah punika ta warnanira Pakuwon Glagah Tinunu, pinangka pagering pasanggrahan Hupalawiya. Yekti Pakuwon Glagah Tinunu, pakuwon pinayu tendha awangun jamur barat kang nedheng megar, jinajaran bangsal bebanjengan ingkang sadaya sarwi pengkuh bakuh, gora tur sembada.

Adeg-adeg wesi balitung kinancing wesi kuning, pinagut wesi Pulosani, jinejed wesi mangangkang, tur ta taksih jinangkepan uwat-uwat talining baita sak lengen gedhene. Permila nadyan hamung wujud pakuwon parandene datan ebah dening prahara, nora gonjing dening lindhu lan petak bumi.

Dhasar sasana jembar tur ta alandhesan sela padhas winaradin, pinageran sela prabata,

jinagang sela kartika, pramila pantes ta lamun dadya sasana palenggahan garwaning satria Panengah Pandhawa Dyan Arjuna, ingkang wewangi Dewi Wara Srikandhi, sanadyanta Sang Dewi awujud wanita nanging pinangka prajurit lebda ulah tangkising curiga, larap ing warastra myang gelaring prang labet ginula wentah dening Raden Janaka.

Nalika mangke Sang Dewi Wara Srikandhi kajibah pinangka tetungguling prajurit wanita ingkang sabyantu dhateng para Pandhawa. Nadyanta wus pepak andher para prajurit wanita ingkang samya ngadhep dhateng Kusuma Dewi Wara Srikandhi parandene saklimah dereng kawijil ingkang dadya pangañdikane, panawang ing penggalih katingal nglangut, ing netra tansah katingal gegambaripun ingkang rama Prabu Drupada nedheng kapagut yuda katancepaken pusakaning Senapati Maha Rata saking Bulupitu Dhayang Durna.

Sanadyan Kyai Lurah Semar dalasan para putra tetiga wus atur panglipur parandene atur tutur kalantur tan bangkit ngisas rentenging penggalihira Sang Dewi. Eling-eling Kyai Lurah Semar minangka pamonging Baratayuda, ya pinituwaning para satria ingkang mapan ing Hupalawiya, marma kanthi sabar ing manah tansah angliru dhateng kang ndhaweg kataman ing kingkin, kaya mangkana wijiling pangandika saking Kyai Nayantaka yenta kawijil ing lesan.

Sendhon Rencasih

2̣ 2̣ 2̣ 2̣ 2̣ 2̣ 1̣ 5 5 5 5 53 3.2. 1̣ 2̣
La-wa lawa guman-dhul nengpang kebet ke- bet O---

5 5 5 5 35. 6 1̣ 2̣ 1̣ 1̣ 16 5. 561̣ 561̣ 5 5
lir melu su-sah, yen ta bisa mu-wus pa- ge- ne Pan

53 21. 6 6 6 6165 5. 6 1̣ 2̣ 1̣ 1̣ 16 5. 561̣
dha-wa tan ana tu- mut, pri-ba- di a- min- ta, pra-

561̣ 5 5 53 21. 2̣ 2̣ 2̣ 2̣ 1̣ 2̣. 6165 5. 5
Jan- ta sa pa- lih, kang sekar tan- jung, ru- ru am-

5 5 35. 6 1̣ 2̣ 1̣ 1̣ 165 5. 561̣ 561̣ 5 53
be- la- sah le- sah, kadi su- sah su- sah ka- pi

21. 6.
Sah, O---,

Ompak gender : 6 6 1̣ 5 6 1̣ 2̣ . 3̣ 5̣ 2̣ 1̣ 6̣
2 1 6 5 5 5 5 5 53 3.532. 3.
Sumrambahing kis- ma, O--,

Ompak gender :
333 .235 .356 3532 1̣ 1̣ 6̣ 1̣ 5̣ 6̣ 1̣ 2̣

Semar

Aih-aih blegegegeg ugeg-ugeg sadulita hemel-hemel, kusuma Dewi pinangka panutaning para prajurit wanita, ingkang mapan wonten ing pakuwon Glagah Tinunu. Mangga Kusuma Dewi kula aturi enggal-enggal hangrucat sungkawaning penggalih, punapa darunanipun paduka, neng kados watu ning kados banyu. Aih-aih mangga enggala paring dhawuh nggih den, iki piye thole anak-anakku ngger, dene bendaramu putri ora kersa paring dhawuh.

Gareng

Mbok manawa Gusti putri isih kelingan marang sedane ingkang rama sawargi Prabu Drupada, narendra ing nagara Pancala Radya, awit kena kaprawasa dening Senapati Kurawa kang nalika samana cinepeng dening Beghawan Duren.

Semar

Ih hi hi hi mbok manawa ya mangkono ngger, saikine supaya ndara enggal paring dhawuh, ayo awake dhewe padha ngaturake sendhon sindhen sesendhonan, lelagon kang jumbuh lawan jejibahane dhewe pinangka Panakawan. Pana tegese weruh kawan iku kanca dadine tansah weruh glagate kanca, iki bendarane dhewe lagi nandhang susah, ayo padha atur panglipur.

Caking Sabet

Tumunten dhalang angiseni lelagon-lelagon ingkang cocok lan jumbuh kalian swasana perang sokur saged medharaken intining lelagon ingkang saget gathuk lan intining Bharatayuda. Tumunten wonten peranganing lelagon ingkang kanton piyambak mlebed dhateng srepegan, srepeg dipun sirep kasambet pocapan, telasing pocapan gangsa dipun kandelaken malih wiramanipun lajeng kasuwuk tinampi ada-ada sanga.

Pocapan

Nahenta ingkang kacarita gelaring pakuwon Glagah Tinunu, anenggih Risang Dewi Wara Srikandhi ingkang nedheng sungkawa ing manah labet katabetan karana emut sedane ingkang rama ing dinten kang wus kapengker, nadyan Kyai Lurah Semar saanake wus atur lelipur lumantar lelagon-lelagon parandene tan bangkit mberat sungkawaning nggalih kadadak ing mangke ana sowane Raden Sanjaya, gupuh denya angacarani, praptane ingkang rayi.

Ada-ada Sanga

1 1 1 1 1 1 1 1 1 1 1 1 1 2 2 2
Tandya bala Pandhawa mbyuk gumulung mangungsir, ring sata

2 2 2 21 6. 1.
Kurwa kam-bah, O-----,

Srikandhi

Lamun ora silib panduluku iki kaya adhimas Sanjaya ingkang prapta ing pakuwon Glagah Tinunu, adhimas padha becik saksowanmu, yayi ?

Sanjaya

Kawula nuwun inggih kakang mbok manggih rahayu wilujeng niskala pisowan kula, mboten langkung wangsul ingkang rayi ngaturaken sembah pangabekti, kakang mbok !

Srikandhi

Iya-ya dhimas banget ing panarimaku ora liwat pangestune pun kakang wae tampanana, dhimas.

Sanjaya

Kawula nuwun inggih dahat katedha kalingga murda mugi amimbuhana dhateng bagya kayuwananipun ingkang rayi, kakang mbok.

Semar

Aih-aih kula waspadakaken punika kados rawuhipun Raden Sanjaya, eh, eh, eh, rak inggih manggih karaharjan ta gus lampah paduka prapta ing pakuwon Glagah Tinunu, ngriki ?

Sanjaya

Iya-ya kakang Semar banget ing panarimaku, dene sira kakang Nayantaka wis kepareng mangayubagya marang aku.

Gareng

Nadyan ingkang abdi pun Nala Gareng ugi ngaturaken pambagya wilujeng, dhateng ndara kula Sanjaya.

Sanjaya

Nala Gareng banget ing panarimaku dene sira ngayubagya marang praptaku, pangestuku tampanana, Gareng !

Gareng

Kawula nok nok non, nuwun inggih raden sampun hamba tampi kapeteg ing pranaja mugi amimbuhi widadaning gesang kula, kawula nuwun, nuwun.

Petruk

Kaya jejer sabrang wae Reng-reng, rak inggih sami raharja ta gus rawuhipun wonten pakuwon Glagah Tinunu ngriki, mboten langkung bekti kula katur, kula nuwun.

Sanjaya

Petruk wis ndak tampa pambagyaamu, Petruk, amung pangestuku wae tampanana, ya Petruk !

Petruk

Inggih den sampun kula tampi pangestu saking ndara Sanjaya mboten langkung dipun prayogakaken lenggah den !

Sanjaya

O, iya-iya kaya ora kurang prayoga anggonku marak marang kakang mbok Wara Srikandhi.

Bagong

Bekti kula den !

Sanjaya

Iya Bagong wis ndak trima.

Srikandhi

Janur gunung, yayi dene jeneng para wani nrajang marang ramening Bharatayuda, sowan ana ngarsane pun kakang mbanjur ana wigati apa yayi, tumuli enggal matura ?

Sanjaya

Kawula nuwun inggih kakang mbok, sadereng lan sasampunipun ingkang rayi tansah nyuwun rumentahing samodra pangaksami dene mboten karana tinimbalan ingkang rayi kumawantun adamel kagyating manah paduka, sumusup ing Pakuwon Glagah Tinunu. Inggih sadaya kala wau awit kadereng saking raosing manah ingkang sampun dangu dados pangidham-idhaming manah kula. Sadaya panguneg-uneging manah kula kala wau inggih namung paduka ingkang kula raos saget paring kali damar, ngudhari reruwet kala wau.

Srikandhi

Mbanjur reruwet apa dhimas, ingkang lagi nggubel marang rasamu ?

Sanajaya

Kakang mbok sejatosipun ingkang rayi nedya amalik tingal, ngiloni dhateng kadang kula Pandhawa ingkang satuhu sengsem ing reh kautaman, jumbuh kalian isining manah kula, kakang mbok. Kosok wangsulipun mboten jenak raosing manah kula manawi ingkang rayi kedah kekempalan kalian para kadang Kurawa, ingkang satuhu kebak hambeging para cidra. Mila saking punika keparenga paduka kersa anglarapaken pun Sanjaya, sowan ing ngarsanipun kaka Prabu Puntadewa, kakang mbok.

Srikandhi

Yayi Sanjaya, ing swasananing perang Bharatayuda iki, rasa sujana kudu dinokok ngayun. Awit yen ora mangkono kanthi

Gampang mungsuh sumusup/anyusupake telik sandi supaya mangerteni kekuataning mungsuh kang ana. Semono uga marang jeneng sira yayi Sanjaya, rehne biyen iku sira ngiloni marang barisaning Sata Kurawa, bareng saikine dumadi Bharatayuda jeneng para nedya amalik tingal. Kanthi mangkono apa ora sujana rasaning atiku yayi Sanjaya. Paribasan trenggiling apai-api mati, kutuk api lamur yenta jeneng para ndulu ringkihing barisaning Pandhawa ora wurung sira uga bakal tega lan tegel marang Pandhawa, tan beda kaya kang mbok tindakake ing dina iki ?

Sanjaya

Oh, inggih kakang mbok, sadaya pangandikanipun kakang mbok kala wau kapara leres, mboten wonten ingkang lepat, jumbuh kalian kewajiban paduka, ingkang pinatah kinen angreksa katentremaning Pakuwon Glagah Tinunu, minggahipun dhateng katentremaning pasanggrahan Hupalawiya. Nanging ceceging raos kula tebih saking pandakwa paduka punika kakang mbok. Sadaya kala wau kula landhesi kanthi sucining manah kula, kakang mbok.

Srikandhi

Jroning segara kena dijajagi, nanging apa bisa njajagi atining manugsa, yayi Sanjaya ?

Sanajaya

Inggih kakang mbok, ing semu paduka mboten pitados dhumateng ingkang rayi, nanging ing mangke paduka keparenga anampi prasetyaning manah kula, anggen kula labuh labet dhateng para kadang Pandhawa sayekti badhe kula tohi kanthi pecahing dhadha wutahing ludira ngantos titiking ludira kula ingkang wekasan, kakang mbok. Saha ing mangke keparenga anekseni, bilih ing dinten punika ugi mboten badhe kalampahan kakang mas Janaka tetandhingan kalian kakang Ngawangga menawi sirahing Sanajaya dereng gumlundhunging kisma, sampun kakang mbok nyuwun pamit.

Caking Sabet

Telasing ginemipun Sanjaya Dhalang ndhodhog kothak, gangsa dados sampak, Raden Sanajaya kabadhol, nyembah lajeng nggeblas mangiwa, Punakawan kaelih tancepipun kawangsulaken ing papan sakawit, ing gawang kiwa ngajengaken Dewi Wara Srikandhi. Sasampunipun tumata tanceping ringgit, sampak kasuwuk kalajengaken ginem.

Semar

Aih-ai blegegeg ugeg-ugeg sadulita hemel-hemel, ndara putri ing atasipun sedya sae kok malah paduka tampik punika kala wau kados pundi gusti. Lajeng kanthi mutunging penggalih rayimu badhe mapakaken dhateng mengsah, ratu ing Awangga, kados pundi den lampahaning rayimu ing mangke, den ?

Srikandhi

Ya abot-abote kakang Semar aku pinercaya rumeksa katentremaning Pakuwon Glagah Tinunu, saka telik sandi upayaning Kurawa. Nadyanta iku sifating kadang nanging uga perlu disujanakake, kakang !

Petruk

Ning ya bener ndara putri, kok ya Gong. Ing ramening Bharatayuda iki kudu tansah waspada, nanging uga bener ndaramu Raden Sanjaya, kanthi prasetyaning ati, ndara Janaka ora bakal ketemu klawan sinuwun Ngawangga yenta durung gumlundhung mustakaning ndara Sanjaya.

Bagong

Pancen ing, antarane ndara Sanjaya lan ndara putri bener kabeh kok kang.

Semar

Aih, aih ndara putri, sumangga enggal dipun tungka tindakipun ndara Sanjaya ingkang badhe mengsah yuda !

Srikandhi

Ayo kakang enggal ditungka lakune yayi Sanjaya, kakang.

Caking Sabet

Satelasing ginemipun Wara Srikandhi, dhalang anggedhog kothak pratandha nyuwun srepeg sanga, Dewi Wara Srikandhi kabedhol kaentas mangiwa, Semar ugi kabedhol lajeng kaentas mangiwa. Semanten ugi Gareng Petruk lan Bagong, kabedhol lajeng kaentas mangiwa, Raden Sanjaya medal saking gawang tengen lajeng tancep ing gawang tengen kanthi asta malang kadhak.

Anyarengi seseging srepeg Patih Jaya Semedi medal saking gawang kiwa nyembah lajeng tancep ing gawang kiwa kanthi ngapurancang ing debog ngandhap. Srepeg sanga kasuwuk sinambet ada-ada sanga, telasing ada-ada lajeng ginem.

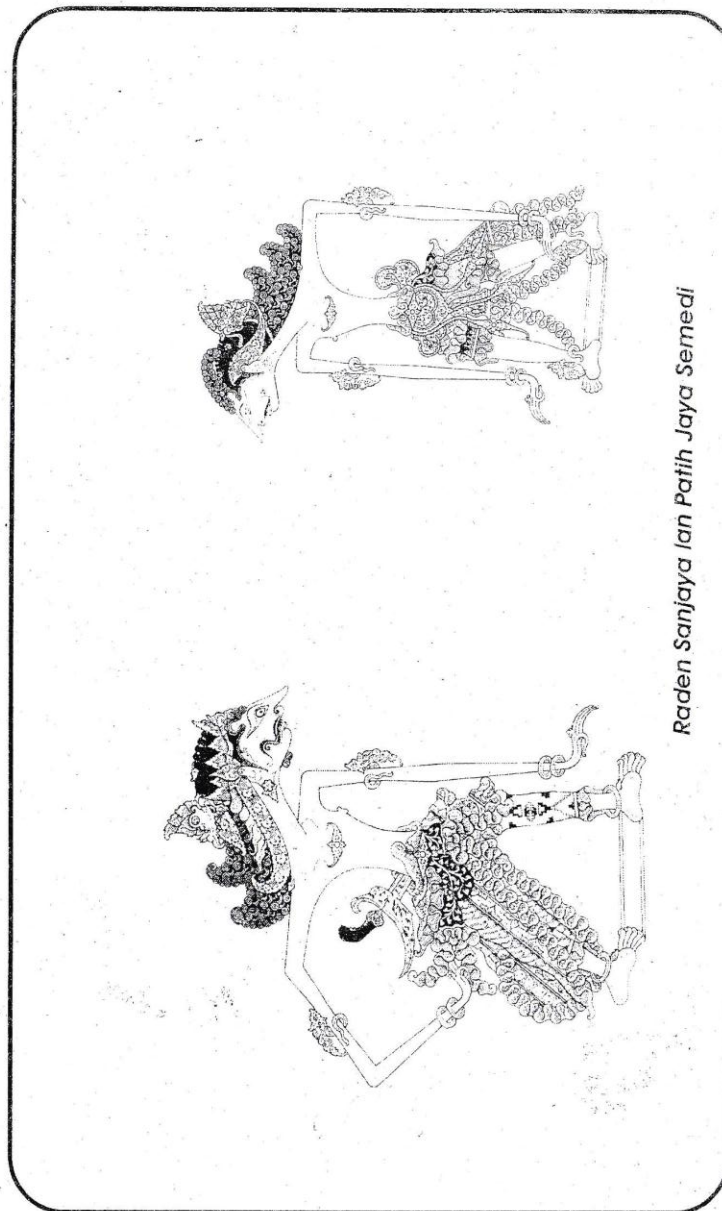
Ada-ada Sanga

2 3 5 5 5 5 56 5. 1 1 1 1 1 1 2 2
Jumangkah hanggro sesum-bar, lindhu bumi gonjing, guma-

2 2 2 2 2 12 16 6 6 6 6 6 1
Ludhug guntur ke- tug u- mub kang jaladri, O---,

Patih Jayasemedi

Gusti kula Raden Sanjaya, ingkang sampun kepareng miyos saking Pakuwon Glagah Tinunu, gusti keparenga ingkang abdi nyuwun dhawuh gusti.

Raden Sanjaya lan Patih Jaya Semedi

Sanjaya

Kakang Patih Jayasemedi, kakang, ing dina iki jeneng ingsun binobotan pagaweyan ingkang abot, kanthi gedhening kasujananing kakang mbok Wara Srikandhi aku dinakwa dadi mata pitaning para Kurawa. Mula saka iku kakang Patih, kanggo ambuktekake sucining atiku, enggal sawegakna para wadyabala gawan saka kasatriyan Panggombakan, tumuli ndak kanthi mapakake yudaning kakang Narpati Basukarna.

Patih Jaya Semedi

Sumangga Gusti, kula dherekaken.

Caking Sabet

Gangsa dados srepeg, Patih Jayasemedi kabedhol nyembah lajeng kaentas mlebet ing gawang kiwa, Raden Sanjaya kabedhol lajeng kalampahaken mlebet ing gawang kiwa. Tumunten saking gawang tengen medal Patih Jayasemedi dhateng ulap-ulap kawalik lajeng kapetha ngawe para wadyabala, tumunten saking gawang tengen medal ampyak kangge anggamar bebarisaning para wadyabala.

Lajeng kalampahaken mangiwa, Patih Jayasemedi kapetha mimpin barisan/mlebet ing barisan, kalampahaken mlebet ing gawang kiwa. Salajengipun saking gawang kiwa lan tengen medal Patih Jayasemedi lan Patih Hadimanggala, medal sareng lajeng tancep adhep-adhepan, sami tancep ing debog nginggil kanthi asta malang kadhak, anyarengi medaling Patih Jayasemedi lan Patih Hadimanggala, srepegan sampun dipun sesegaken. Srepegan kasuwuk lajeng kasambet ada-ada tumunten ginem.

Ada-ada Sanga

1 1 1 1 1 1 1 1 1 1 1 1 1 2
Tandya bala Pandhawa mbyuk gumulung mangungsir, ing

2 2 2 2 2 21 6. 1.
Sata Kurawa kam-bah, O---,

Hadimanggala

Ndak waspadakake iki kaya Patih Jayasemedi ingkang nedya amalik tingal, medhot saka barisaning para Kurawa, angiloni marang barisaning para Pandhawa ?

Jayasemedi

Dhasar kepara nyata Patih Hadimanggala, aku kang nedya ngiloni marang barisaning para Pandhawa awit, wis cengkah antaraning rasaku lan kanyatan. Rasaning atiku ingkang gandrung marang kautaman, nanging aku kudu ngiloni marang angkaraning Kurawa. Mula saka iku wiwit dina iki wis gembleng teklatku aku kudu angiloni wong kang hambeg utama, ambela marang bebener.

Hadimanggala

He Patih Jayasemedi ora susah kakehan wuwus, gandheng jeneng sira ana barisaning para Pandhawa, yekti dadi mungsuhe Patih Hadimanggala.

Jayasemedi

He Patih Hadimanggala, aku ora bakal gigrik hangadhepi marang kridhamu, ayo sak gendhingmu bakal ndak ladeni, janji aja tinggal glanggang colong playu.

Hadimanggala

Lena pangendhamu sabet pedhang gumlundhung sirahmu.

Caking Sabet

Satelasing ginemipun Patih Hadimanggala, dhalang ndhodhog kothak gangsa dados sampak. Patih Hadimanggala capeng lajeng cancut tumunten badhe ngantem Patih Jayasemedi, nanging sampun kerumiyinan astanipun Patih Jayasemedi, Patih Hadimanggala lajeng dhawah ngantos lumebet ing gawang kiwa, ing perangan punika kekalihipun sami mati sampyuh.

Tumunten saking gawang tengen medal Raden Sanjaya, dene saking gawang kiwa medal Raden Warsasena. Kekalihipun lajeng tancep adhep-adhepan, Raden Sanjaya ing gawang tengen debog nginggil kanthi asta malang kadhak, dene ing gawang kiwa tancep Raden Warsasena kanthi asta ugi malangkadhak, debog nginggil, sasampunipun tumata tancebing ringgit, sampak kasuwuk lajeng ginem.

Warsaena

Iki ndak waspadakake kaya paman Sanjaya ingkang methukake anggonku nggelar yuda, ngayati perang. Paman Sanjaya kalingane jeneng sira paman, nedya amalik tinggal manunggal marang barisaning Pandhawa ?

Sanjaya

Bayi wingi sore ngertimu apa, ora keduga sumingkir klakon langga kyai Sarungga mbrodhol wadhukmu !

Warsasena

Janji ora endha ndak lepas jemparing sida tugel gulumu !

Caking Sabet

Gangsa dados sampak malih, Raden Warsasena kabedhol lajeng badhe ngantem Raden Sanjaya, nanging saget dipun endhani dening Raden Sanjaya, tumunten Raden Warsasena dipun cepeng dening Sanjaya, lajeng kasawataken lumebet gawang kiwa.

Tumunten Raden Sanjaya nututi dhateng Raden Warsasena lumebet ing gawang kiwa. Salajengipun tokoh kalih dipun perangaken, ing perang punika Raden Warsasena gugur kencing pusakanipun Raden Sanjaya. Raden Warsakusuma kawedalaken saking gawang kiwa lajeng tancep ing debog nginggil kanthi asta malang kadhak. Sampak kasuwuk kasambet ada-ada lajeng ginem.

Ada-ada Gregetsaut Sanga Jugag

1 1 1 1 1 1 1 1 1 1 1 1 1
Jumang-kah ang- gro se- sum-bar, lindhu bu- mi gon-jing

2 2 2 2 2 2 2 2 2 2 2 2 21 6 .1
Guma- lu-dhug guntur ke- tug, gora reh ga-ra ga- ra, O--,

Warsakusuma

Paman Sanjaya, aja girang gumuyu paman, sira bisa merjaya marang kadanging Warsakusuma, iki Warsakusuma kang bakal mbelani marang patine kadangu !

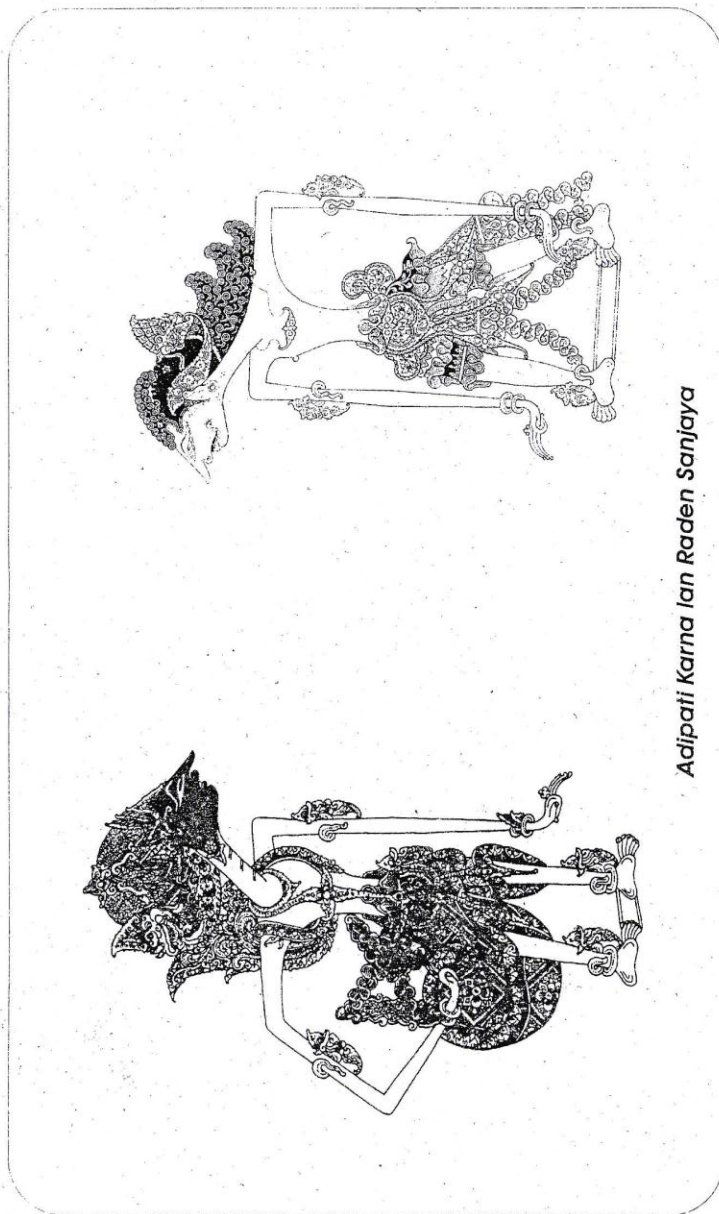
Sanjaya

Mara majua mrene, yen kepingin ndak untapake nyawamu, ingkene sira bakal dadi rangkaning pusakaKu Kyai Sarungga !

Caking Sabet

Gangsa dados sampak malih Raden Warsakusuma kabedhol lajeng kaentas manengen. Tokoh kekalih lajeng sami dipun perangaken, ing perangan punika Raden Warsakusuma ugi gugur dening Raden Sanjaya. Tumunten Raden Sanjaya medal saking gawang tengen lajeng tancep ing gawang tengen debog nginggil kanthi asta malang kadhak. Sampak kasuwuk tumunten Raden Sanjaya sumbar dhateng Karna.

Adipati Karna lan Raden Sanjaya

Sanjaya

Ana wong anake padha tumekaning pati teka malah enak kepenak, lungguh ana baking kreta, sira kakang Basukarna, klakon ndak lepas jemparing saka kene ora pedhot gulumu meguru bathangmu, parat !

Caking Sabet

Gangsa dados srepeg sanga Raden Sanjaya angambat jemparing kalepasaken mangiwa, Raden Sanjaya ugi kaentas mangiwa. Dene saking gawang kiwa medal Kreta Jatisurya, Adipati Karna katancepaken ing ngajengipun Kreta Jatisurya, tumunten kadhawahan jemparingipun Raden Sanjaya saking gawang tengen, srepeg kasirep lajeng ginem.

Adipati Karna

E lho sapa iki wani nibakake jemparing tanpa paliwara. Mokal yen yayi Janaka durung krungu sumbare wis wani nibakake sanjata. E lho kae rak Sanjaya ta kae, we lha wis ora karuan ane.

Caking Sabet

Srepeg dipun kandelaken iramanipun, Adipati Karna kapetha manjing pagedhonganing kreta Jatisurya. Lajeng kaentas manengen, saking gawang tengen medal Raden Sanjaya tumunten tancep ing gawang tengen ugi debog nginggil kanthi asta malang kadhak.

Dene saking gawang kiwa medal Adipati Karna lajeng tancep ing debog nginggil kanthi asta ugi malang kadhak. Sasampunipun tumata tanceping Ringgit srepegan lajeng kasuwuk sinambet ada-ada kalajengaken ginem.

Ada-ada Sanga Jugag

2 3 5 5 5 5 5 5 5 5 5 56 5. 1 1
Tandya bala Pandhawa mbyuk gumulung ma ngungsir, ri sa
1 1 1 1 1 1 2 2 2 2 21 6 1.
Ta Kurawa kambah kongkih sru ka ti tih, O----,

Adipati Karna

Heh Sanjaya, kalingane ing dina iki sira kang wis amalik tinggal manunggal marang barisaning para Pandhawa, apa kang kaya mangkono iku kena den arani sipating satriya ?

Sanjaya

Heh sira Prabu Karna, tumrape Sanjaya kang wis ngerti marang ugering sarasilah, lan uga ngerti mring reh kautaman, mula gumolonging ati, Sanjaya nedya hanglabuhi marang para kadang Pandhawa. Ora kaya jeneng sira kang kanggonan pakarti, hamung ngrojongi tumindak kang nistha, wuta ing kautaman, kaya wong kang mendem kamukten.

Adipati Karna

Heh Sanjaya, tumraping Prabu Karna bener lan luput iku dudu garapaning satriya, hamung Gusti ingkang Maha Wikan ingkang bakal ambiji sakehing tumindak, ora kaya patrapmu iku Sanjaya. Pranyata kanthi anggonmu malik tinggal gumolong marang Pandhawa, iku nandhakake yenta sejatine jeneng sira iku Satria ingkang jirih getih, hanyingkiri marang bebaya pati.

Sanjaya

Ora usah kakehan sumbar Prabu Karna, aja enak kepenak, yenta ing dina iki anakmu sakloron wis ndak perjaya. Saiki tiba gilirane sing tuwa bakal tak katutake, dosane ndak dadekake tumbale Tegal Kuru, parat !

Adipati Karna

Sanjaya, sanjaya, eman-eman jeneng sira Sanjaya, pageneya budimu kalah karo bocah. Anakku wae semono kang dadi tekade, gelem labuh marang ratu Gustine lan bumi kelahirane. Gegandhengan jeneng sira kang wus malik tinggal, mula ing kene Sanajaya bakal ndak sirnakake minangka lesing jemparingku.

Caking Sabet

Dhalang handhodhog kothak, tumunten gangsa dados sampak, Prabu Karna kabedhol lajeng nganem nanging saget dipun tangkis dening Raden Sanjaya, tumunten Adipati Karna kabalangaken mangiwa. Sasampunipun punika kekalih dipun perangaken, ing paprangan punika Raden Sanjaya pejah dening Adipati Karna.

Salajengipun Dhalang ambedhol kayon ingkang tumancep ing gawang tengen, sampak kasuwuk kalajengaken pocapan.

Pocapan

Lah ing kana ta wau, gugur ing palagan Tegal Kuru Kasetra nenggih Raden Sanjaya labet kencing pusaka ageming Ratu Awangga, ing mangke wonten kaelokaning kahanan, raganing Raden Sanjaya dados sendhang ingkang wening tirtane.

Caking Sabet

Kanthi telasing pocapan gangsa dados sampak malih. Kayon katancepaken ing papan sakawit, tumunten saking gawang kiwa ngedalaken Adipati Karna lajeng tancep ing gawang kiwa debog nginggil kanthi asta malangkadhak, sampak kasuwuk sinambet ginem.

Adipati Karna

Inkene sirna dening tanganku sira Sanjaya, ayo endi tunggale ?

Caking Sabet

Gangsa dados sampak malih, Adipati Karna kabedhol kaentas lumebet ing gawang tengen. Saking gawang tengen kawedalaken Dewi Wara Srikandhi, lajeng tancep ing debog nginggil, dene para Punakawan tancep ing wingkingipun, sampak kasuwuk lajeng ginem.

Srikandhi

Adhiku dhi Sanjaya, pun kakang arsa ngrakul ngrungkebi marang ragamu, parandene raganira musna malah dadi sendhang kaya mangkono, yayi, yayi Sanjaya.

Semar

Haih aih aih aih aih, blegegeg ugeg, ugeg, ndara putri kanthi ndara Sanjaya dumados sendhang punika, mratandhani lair terusing batin anggenipun labuh labet dhateng Pandhawa. E, anak-anakku padha seksenana, sendhang ingkang dumadi saka bendaramu Sanjaya iki ndak jenengake Sendhang Sanjaya.

Gareng

Iya ma, aku melu nekseni !

Petruk

Iya ma, aku uga melu nekseni, sakabehing ngendikamu iku mau ma !

Srikandhi

Kakang Basukarna ayo kakang, iki Srikandhi kang arep sabela marang patine dhimas Sanjaya.

Caking Sabet

Gangsa dados sampak malih, Srikandhi kabedhol lajeng kaentas mangiwa semanten ugi para Punakawan ugi kalampahaken mlebet ing gawang kiwa. Saking gawang kiwa medal Adipati Karna, dene saking gawang tengen medal Dewi Wara Srikandhi. Kekalihipun lajeng tancep arep-arepan ing debog nginggil. Gangsa kasuwuk lajeng ginem.

Adipati Karna

Ana apa yayi Srikandhi, dene jeneng sira mrepegi nggonku jumeneng Senapati, yayi ?

Srikandhi

Kakang Basukarna, aja kami tambuh, ayo kakang belakna marang patine yayi Sanjaya !

Adipati Karna

O lha dalah wataking Prabu Karna mungsuh wong pinjungan, malah sira balia wae Srikandhi aturna marang ingkang raka, yayi Janaka lamun pun kakang wis nggenteni ana kene, yayi !

Srikandhi

Ora susah nggoleki pangeran Arjuna, ayo Srikandhi tandhingana !

Adipati Karna

Ora yayi, amarga jeneng sira iku garwane adhiku kang ndak tresnani, sepisan maneh yayi, baliya wae matura marang garwamu yayi Janaka, lamun pun kakang wis nggenteni !

Srikandhi

Lena pangendhamu ketiban jemparing sida sirna dening aku, kakang Ngawangga.

Caking Sabet

Gangsa dados sampak malih, Adipati Karna kabedhol mundur mlebet ing gawang kiwa, Srikandhi kabedhol kaentas mangiwa, tumunten Dewi Wara Srikandhi medal saking gawang tengen malih kanthi ngasta jemparing lajeng kaentas mangiwa.

Prabu Karna medal saking gawang kiwa, kasarengan kaliyan lepasing panahipun Srikandhi, nanging ing mriki Adipati Karna mboten punapa-punapa, lajeng tancep, gangsa kasuwuk lajeng ginem.

Adipati Karna

Oh Srikandhi, yayi Srikandhi, pancen jeneng sira ora kena ndak eman srananing arih, amung perkara gaman kaya mangkene kok tibakake marang pun kakang. Gandheng jeneng sira wus ora kena ndak eman srananing becik maneh, rasakna iki jemparinge pun kakang, mbuh dadimu !

Caking Sabet

Gangsa dados sampak malih, Prabu Karna nglepasaken panah manengen, lajeng kaentas mlebet ing gawang tengen, saking gawang tengen medal Dewi Wara Srikandhi, anyarengi kaliyan lepasing jemparingipun Prabu Karna, ingkang lajeng ngingingi rikmanipun.

Dewi Srikandhi kapetha kontal manengen ngantos lumebet ing gawang. Semar medal saking gawang tengen lajeng tancep ing gawang tengen, semanten ugi para Punakawan sanesipun. Dewi Srikandhi medal saking gawang kiwa lajeng ngrungkepi pangkonipun Kyai Semar. Sampak kasuwuk lajeng ginem.

Semar

Aih, aih, aih, onten napa niki kok jeleh, jeleh, kados tiyang ingkang nandhang wirang, enten napa ndara putri ?

Srikandhi

Kakang Semar, kakang Semar, yen kaya mangkene iki aku aluwung tumekeng pati wae kakang.

Semar

Aih aih ampun ngantos ngenthengake pati ndaraputri, sajatosipun onten napa den ?

Srikandhi

Aku ginawe wirang dening kakang Basukarna, dheweke nibani gaman marang aku ora dipenerake dhadha utawa jangga, nanging ditibakake marang rikmaku, kakang nganti bodhol sak tekem akehe !

Semar

Eh, eh, eh, ambakna mungsuh kok isih duwe rasa pangeman dhateng sampeyan den, sakniki cobi dipun wiradati, ndika kula aturi jamas wonten sendhang ingkang kedadosan saking adhimu Sanjaya. Yen sampeyan temen-temen nyuwun tulung mbok manawi Gusti enggal badhe ngusadani pulih kadi wingi uni.

Srikandhi

Yen kaya mangkono, bakal ndak estokake pangandikamu kakang !

Caking Sabet

Gangsa dados sampak malih, kayon ingkang tumancep ing simpingan ringgit sisih tengen, kabedhol kapetha sendhang ing gawang sisih kiwa. Dewi Wara Srikandhi lajeng kabedhol kapetha ambyur ing sendhang. Dewi Srikandhi mentas malih lajeng tancep ing ngajengipun Kyai Semar ing gawang kiwa, kayon katancepaken malih ing simpingan ringgit sisih tengen; sampak dipun suwuk lajeng ginem.

Semar

Kados pundi den ?

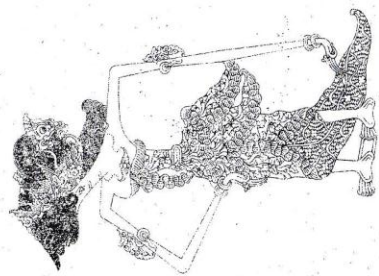
Srikandhi

Bener kang dadi pangandikamu kakang, saiki rambutku katon wus pulih maneh, kepara luwih ketel, kakang.

Semar

He inggih den panci sendhang Sanjaya punika benjingipun remen tetulung dhateng sinten kemawon ingkang estu-estu mbetahaken pitulunganipun, den. Ing salajengipun mangga dipun upadi garwamu ndara Janaka wonten ing pundi papan dunungipun, rakamu den ?

Wara Srikandhi lan Kyai Semar

Srikandhi

Ayo kakang enggal-enggal diupadi ana ngendi dununge pangeran Arjuna, kakang ?

Caking Sabet

Telasing ginemipun Dewi Wara Srikandhi, gangsa dados ayak-ayakkan Sanga, Srikandhi kabedhol lajeng kaentas mangiwa, semanten ugi Kyai Semar ugi kaentas mlebet ing gawang kiwa.

Dhalang tumunten ambedhol kayon ingkang tumancep ing simpingan wayang sisih tengen, lajeng katancepaken ing tengahing gawang ndhering manengen, ayak-ayakkan kasuwuk sinambet pathet Manyura Wantah, bakda pathetan sinambed kocapan.

Pathet Manyura Wetah

3 3 3 3 3 3 3 3 3 3 3 3. 3532 2 2 2 2
Gumelaring jagad raya katongton, pra- banya surya

2 2 12 3 3 3 3 3 3 3 3. 356 6 6 6
sumi- rat, ing samodra myang wanadri, ju- rang jro wus

6 6 56 2.3 3 3 3 3 3 3 3 3 321 1. 612
Ngale- la, O---, salwiring pra janma jagad ra- ya, hang-

2. 2 2 2 2 12 3.21.216 1 1 1 1 1 1 1
gung sa- eka kap- ti, O-----, mring sri nata kang sudi-

1 1 1 61 2.1.653
ra wiba- wa, O-----,

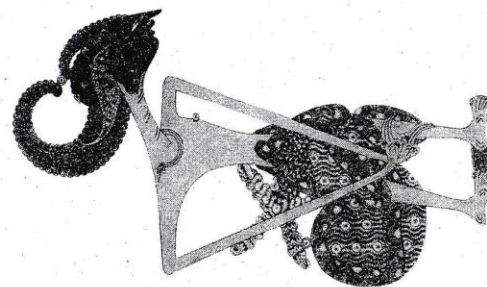
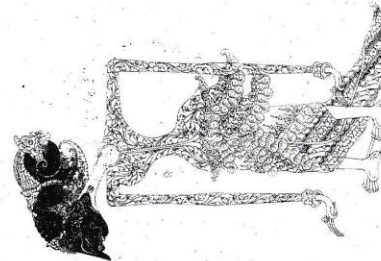
Kocapan

Lah ing kana ta wau, rame nggenya mangun bandawalapati, Raden Sanjaya mangsah tandhing lawan Raden Warsasena dalah Raden Warsakusuma, awit kridhaning Raden Sanjaya, klakon amupuh marang yudaning narpaputra ing Ngawangga. Mulat guguring ingkang putra kekalih, Sang Narpati Awangga gya nandhingi mring kridhaning Raden Sanjaya. Titis ulah tangkeping curiga lepas ing jemparing Narpati Ngawangga temah bangkit anatoni mring dhadhane Raden Sanjaya, temah gugur ing palagan.

Eloking kahanan, ical raganing Raden Sanjaya, wenteh temah dados sendhang. Mulat kasangsayaning kadang, Dewi Wara Srikandhi arsa ngupaya pepulih anandhingi dhateng kridhaning wong agung Ngawangga, eling-eling Narpati Ngawangga wus wikan dhateng ulah kridhaning jemparing, marma titis panjemparingipun satemah tumama marang rikmane Dewi Wara Srikandhi.

Awit pituduhe Ki Nayantaka, Sang Dewi Wara Srikandhi kinen jamas dhateng sendhang ingkang kadadosan saking raganipun Raden Sanjaya. Katarima jamase Dewi Srikandhi temah pulih kadi wingi uni. Riwusnya pulih ponang rikma, daya-daya Kyai Semar atur pamrayogi dhateng Sang Srikandhi, kaajak hangupadi wonten pundi dunungipun Raden Janaka.

Sinigeg nengna ingkang kinocap, gancang ing wong kang amunggel kandha, ing mangke datan kadi gumelaring kasatriyan Panggombakan, lah sinten ta ingkang nedheng kinandha ing carita tan kadi Dewi Kunthi Talibrata hanampi sowanipun ingkang putra dyan Janaka, yen cinandra lelewane Sang Janaka kadi kekandhane peksi manyura.

Dewi Kunthi Lan Raden Janaka

Caking Sabet

Telasing kocapan/pocapan tumunten Dhalang andhodhog kothak dherodhog, tumunten mungel gendhing Kandha Manyura, kayon ingkang tumancep ing tengahing gawang kabadhol tumutup ing simpingan wayang ingkang sisih tengen, tumunten ngedalaken Dewi Kunthi saking gawang tengen lajeng tancep ing gawang tengen debog nginggil kanthi asta kajojoraken, Raden Yamawidura dhateng saking gawang kiwa dhateng nyembah lajeng tancep ing gawang kiwa ugi debog nginggil kanthi asta kaslonjoraken.

Raden Janaka medal saking gawang kiwa dhateng nyembah dipun arasi dening Dewi Kunthi lajeng kawalik sembah dhateng Raden Yamawidura, kawalik lajeng tancep ing ngajengipun Raden Yamawidura ngadhepaken Dewi Kunthi ing debog ngandhap kanthi asta ngapurancang, sasampunipun tumata tanceping ringgit, gendhing Kandha Manyura kasirep lajeng kajantur.

Janturan adegan Kasatriyan Panggomabakan

Wancine bedhug tengange panase kaworan mendhung, mendhung tumiyung imbanging gunung sayekti maweh prabawa goreh jroning kasatriyan Panggomabakan, katon lembut lulut sekar melathi, mulat kang sekar cepaka miwah lunging gadhung, gegandhengan kembang kenanga, kongas arum hangalela adi tuhu hanenangi rasa mulya.

Rinaras mekaring budaya, dupi tumanduking paningal wus gambuh kaliyan eseming kembang bakung ingkang tinunu ing pinggir beji pethak memplak sumeblak yayah salju hengemuli samodra, sinela-sela pancuran toya tinalang anjoging puri pinara-para, saperangan hanyiram sesekaran, saperangan

Kumricik tinampi banon gung ginambar hapsari kang lagi lelumban. Lumut rumambat imbanging balumbang lambat-lambat warni wilis, jenar kang sarta wungu, kaseblaking toya kumrembyah ron gundha lan weweyan, kesampar kepeting mina kang sobeng tirta dadya katon endah lamun sinawang.

Kekembangan manca warni kinembong ijeming gegodhongan, sajuru-juru jinembangan anut gastraning pepanthan. Ingang jingga nenangi luhuring budaya, inggang pethak memangun sigrak sumarak, inggang jenar hambabar raos bingar, inggang wungu myang dadu weh prabawa sumelanging kalbu.

Tabuh sanga enjing, nalika samana Hyang arka nedheng sumunar temah prabane hambelah keblat hanyeblak sanggya paningal, dadya pajar saisining bawana. Parandene paripaksa wonten teja wangkawa hangenguwung bangkit liru prabawa kaliyan Hyang Pratanggapati, hanenggih punika ta warnanira tilas garwa prameswari Narendra Ngastina Sawarga Prabu Pandhu Dewanata, putri Mandura kekasih Dewi Kunthi Talibrata, ya Dewi Prita.

Nalika samana Sang Dewi Kunthi nedheng pinarak lelenggahan wonten madyaning taman sari, kadherekaken dening inggang rayi Raden Yamawidura ya Sang Jaksa Agung, nedhengipun lelenggahan Sang Dewi tan supe amemuji mring Dzat inggang Akarya Jagat murih jayaning para purta Pandhawa, salebetipun angayahi Baratayuda Jayabinangun, angudi wangsuling Nagari Astina dalah pura Indraparahastha sak wilayahe.

Anyirnakaken angkara murka saking lumahing Bawana inggang sinandhang dening para Kurawa, datan kanyana kadadak wonten sowanipun inggang putra satriya Panengah

Pandhawa Raden Janaka, sawusnya prapta ingarsaning ingkang ibu gya mangsah sumembah tumungkul hamarikelu yayah konjem bantala wadanane sang pekik.

Gupuh-gupuh Dewi Kunthi hangrasi mring ingkang putra Raden Harjuna, eling-eling Sang Dewi dahat kelangkung ing tresnanira dateng ingkang putra, teka mangkana pangudasmaring driya yenta kawijil ing lesan.

Caking Sabet

Telasing janturan, gendhing Kandha Manyura dipun wudhari saking sirep, sasuwuking gendhing Kandha Manyura kasambet pathet Manyura jugag lajeng ginem.

Pathet Manyura Jugag

1 1 1 1 1 1 1 1 1 1 1 1 1. 612 2 2
Mulat mara sang Harjuna esmu kamanungsan ka- srepan

2 2 2 2 2 12 3.21.216 1 1 1 1 1 61 2.16.53
tingkahireng mung suh, O-----, niran padha ta ya, O-----,

Kunthi

Iki ndak waspadakake kaya sowane putraku Arjuna ingkang prapta ing Kasatriyan Panggombakan, ngger Janaka padha winantu ing karaharjan, sowanira kulup !

Janaka

Kawula nuwun inggih kanjeng ibu, niskala pisowanipun ingkang putra, mboten langkung ngaturaken sembah sungkem pangabekti kanjeng ibu.

Kunthi

Banget panarimane pun ibu ya ngger, amung bali pangestune pun ibu wae tampanana, ya ngger Janaka.

Janaka

Dahat katedha kalingga murda, mugu saget anyembuh dhateng bagya kayuwananipun ingkang putra, kanjeng ibu.

Yamawidura

Anakku ngger, anakku wong asigid Pamadi kanthi raharja sowanira ana ing kasatriyan Panggombakan, ngger !

Janaka

Kawula nuwun inggih paman, raharja pisowanipun ingkang putra, mboten langkung pangabektinipun ingkang putra konjuka ing sahandhap pepadani pun paman Widura.

Yamawidura

Iya, iya ngger banget panarimane pun bapa, ora liwat pangestune pun bapa wae tampanana, ya ngger Janaka.

Janaka

Kawula nuwun inggih paman, sampun kula tampi ing asta kalih, kapeteg ing njaja pan mugya dadya jimat paripih.

Kunthi

Anakku ngger Janaka, ana parigawe apa sira sowan marang pun ibu, kulup. Apa wis rampung nggonmu ngayahi Bharatayuda, ngger, Janaka ?

Janaka

Kawula nuwun inggih kanjeng ibu, saestunipun sowanipun ingkang putra kajawi, Pamadi sampun kapang dhumateng kanjeng ibu. Inggih kaping kalihipun ingkang putra badhe nyuwun usada awit kula nembe nandhang sisah, karana tinilar dening Bapa Guru Druna, ingkang sampun kapagut ing madyalaga. Awit wiwit alit Pamadi dipun lelithing saengga dewasa, pinaringan guna kasekten, kanuragan miwah jaya kawijayan. Inggih punika ibu, rumaos ngendhelong raosing

manah kula dupi tinilar seda dening Bapa Guru. Nalikanipun Bapa Guru maksih sugeng wonten ingkang kula suwuni pitedah, ing mangke sareng Bapa Guru sampun seda mboten wonten malih ingkang kula suwuni pangertosan, kanjeng ibu.

Kunthi

Anakku ngger Janaka, pancen pun ibu uga anekseni nalikane sira isih timur winulang sakehing guna kanuragan, lan ulah gelaring prang, Janaka. Nanging ngger anakku Janaka, mara timbangan rehning Pandhita Durna iku mungsuh, dudu guru kang ana kono, yenta sira anakku Janaka ora tegel mateni, sira ingkang bakal pinagas dening gurunira Pandhita Durna, Janaka. Janaka mung kelangan Guru wae aboting panandhang kok ngungkuli kelangan anak. Ing mangka gurunira wis milih mbelani tindak angkara murka, beda lawan yoganira Abimanyu ingkang gugur pinangka kusumaning bangsa, kabeh para bebrayan bakal anyathet lan ngeling-eling marang jenenging anak ira, ngger Janaka.

Yamawidura

Ya jagad, ya Dewa Bathara, semono luhuring bebudening anak-anakku para Pandhawa. Lagi sumitra becik ing kang seda wae semono susahing atine para anak-anakku Pandhawa. Balik para Kurawa aja maneh sumitra becik, sedheng wong tuwa sing seda mbok manawa bakal gembira atine. Ngger Janaka, perkara patining gurunira Pandhita Durna, aja mbok pikir. Marga gelem ora gelem Pandhita Durna kudu magut yuda, awit ngelingi ragane wis dilelemu lan diwisudha dening Duryudana. Mula kanggo tetombok ya mung jiwa lan ragane kinarya ambela marang Duryudana ingkang ngadani Baratayuda. Ngger Pamadi enggal biraten sungkawaning atimu ya ngger, kanthi sungkawaning atimu bakal anjalari ringkihing para Pandhawa, ora bakal jaya, malah kapara kosok bali, bakal anjalari angkaraning Jagad, ya ngger !

Caking Sabet

Kanthi telasing ginemipun Yamawidura, kasambet ada-ada
Manyura, bakda ada-ada kalajengaken pocapan.

Ada-ada Manyura Jangkep

1 1 1 1 1 1 1 1 1 1 61. 65 36 6 6
 Denira campuh prang sang Harjuna sa- sra la- wan raden
 6 6 6 3.2 2 2 2 21 6. 65 32 2 2 2 2
 Sumantri a- liru pra- ba- wa tan a- na kasoran mang
 2 2 2 2 2 123 6 6 6 6 65 3. 1 1 1 1
 kana sri narendra mangun triwi- kra- ma, tedhak saking
 1 61. 65 36 6 6 6 6 6 3.2.3.2. 2 2 2 2 2 2
 rata mre- peg gi mungsuhira, O-----, jawateng ngawiyat
 3 3 3 3 3 3 23. 21 1 1 1 1 1. 2
 anudanaken kem-bang su- merbak gandanya, O-----,

Pocapan

Lah ing kana ta wau, lagi eca imbal pangandika Risang Dewi Kunthi Talibrata dalah ingkang rayi Raden Yamawidura hangarih-arih dateng nalangsaning batin Raden Janaka. Paribasana nginanga durung abang lamunta kecoha durung pelesi bantala katungka praptaning wong agung Dwarawati.

Caking Sabet

Tumunten dhalang anggedhog kothak, gangsa dados sampak manyura, Raden Yamawidura kaalih ing wingkingipun Dewi Kunthi, Prabu Kresna dhateng saking gawang kiwa lajeng sembah karna tumunten tancep ing wingkingipun Raden Janaka ing debog nginggil kanthi asta lurus, gangsa suwuk sinambet ada-ada, terus qinem.

Ada-ada Manyura jugag

2 2 2 2 2 2 2 3 3 3 3 3 3 2.3. 21
Sang Baladewa Narpati, tuwin narendra Kres-na, ka-

1 1 1 1 1 1 2.
langkung tresna nira, O-----

Kunthi

Yen ndak waspadakake kaya praptane anak Prabu ing Dwarawati ingkang rawuh ana ing kasatriyan Panggombakan, ngger Kresna padha kanthi karaharjan sak praptane anak Prabu ing Dwarawati ?

Kresna

Kawula nuwun inggih bibi, niskala pisowanipun ingkang putra ing Dwarawati, mboten langkung pangabektinipun ingkang putra konjuka ing sahandhapa pepadani pun, bibi Ratu !

Kunthi

Iya-ya ngger banget panarimane pun bibi, amung pangestune bibi wae tampanana ya ngger, Kresna.

Kresna

Nuwun inggih bibi, dahat katédha kalingga murda mugi amimbuhana dhateng kuncaranipun ingkang putra, bibi.

Yamawidura

Anak Prabu, sakrawuhipun anak Prabu ing Dwarawati, sami manggih basuki, ta ngger anak Prabu ?

Kresna

Kawula nuwun inggih paman sampun kula tampi, mboten langkung pangabekti kula konjuka, paman !

Yamawidura

Inggih ngger, sampun kula tampi, dhawah sami-sami nggih ngger, mboten langkung dipun prayogekaken anggenipun lenggah, ngger anak Prabu !

Kresna

Kawula nuwun inggih kados mboten kirang sekeca paman.

Janaka

Nadyan ingkang rayi pun Janaka ngaturaken sembah sungkem pangabekti, kaka Prabu.

Kresna

Ndak urut metu pinggiring kali Gangga, nanging gandane lisah jayeng katong ora kena ndak colong, jebul si adhi mapan ana ing kene, ya wis ndak tampa dene si adhi ngaturake bekti marang pun kakang, bali pangestuku wae tampanana Janaka !

Janaka

Nuwun inggih kaka Prabu, sampun kula tampi ing asta kalih kapeteg ing pranaja mugi anyembuh dhateng bagya kayuwanan kula, kaka Prabu.

Kresna

Kawula nuwun kanjeng bibi, saha paman, nyuwun pangapunten kula badhe paring dhawuh dhateng kadang kula Janaka.

Kunthi

Iya-ya ngger Kresna, sejatine pun bibi lan ingkang paman mau uga wis paring dhawuh marang kadangmu si Premadi, lamunta anak Prabu kepengin paring dhawuh marang adhimu, mangsa borong, ngger Kresna !

Kresna

Janaka, ingkene pun kakang bakal takon marang si adhi, jeneng sira isih gelem nutukake Bharatayuda, apa ora mara enggal wangsulana, Janaka !

Janaka

Takasih purun kaka Prabu !

Kresna

Ya gene isih gelem ngayahi Bharatayuda, uger ana kadang kang tumeka ing lena mbanjur ngengleng kang dadi penggalihmu, Janaka. Kabeh mau pancen wis jinarak, perang Bratayuda iku perange kadang, pada kadang, mbok yoa si adhi rada mesakake marang pun kakang sawetara, ta dhi, dhi. Kanthi ngenglenge si adhi, jeneng sira ora mangerteni lamun ing dina iki para Kurawa wis ngedegake senapati maneh, kang jumeneng Senapati ing dina iki ora liya kadangmu dhewe ing Ngawangga, yayi Basukarna, kang ndhisiki maju perang yaiku ratu sabrang loro cacahé. Tujune kuwat panjagane para wadyabala Pandhawa, yenta ora kuwat mbok manawa bakal gampang tinrobos dening ratu sabrang, rahayune kanthi gampang ratu sabrang mau disirnakake dening kadangmu Dresthajumpena kalawan kakangmu Werkodara.

Janaka

Dhuh kaka Prabu, saya awrat ayahaning Bharatayuda punika kaka Prab ?

Kresna

Lho ngono wae rak wis arep susah maneh, ta !

Yamawidura

Ngger Janaka, aja mbok anggep lamunta pangandikane ingkang raka, kang sora iku ndukani marang sira ya ngger. Amarga temen-temen keng raka ing Dwarawati iku tresna marang anak-anakku Pandhawa !

Janaka

Nuwun inggih babar pisan ingkang putra pun Janaka mboten rumaos dinukanan dening kaka Prabu Kresna, paman.

Kunthi

Yayi Widura apa kalingane aku bakal nyumurupi marang tetandhingane kulit daging dhewe, yayi ?

Yamawidura

Kasinggihan pangandika paduka kakang mbok, awit sadaya kala wau sampun jinarak dening Ratu Ngestina pun Kurupati. Sadaya kala wau ingkang putra pembayun sampun hangrumaosi bilih Ratu Ngestina punika ingkang sampun kepareng hanyenyeger dhumateng badan saliranipun lan sampun kawisudha raganipun minangka Narpati ing Awangga, kakang mbok.

Kunthi

Yen kaya mangkono yayi, ayo dherekna pun kakang nemoni marang putraku pembayun, saperlu bakal ndak reripih supaya gelem manunggal lawan adhi-adhine !

Yamawidura

Inggih kakang mbok, manawi kersa paduka makaten sumangga kula dherekaken kakang mbok !

Caking Pakeliran

Kanthi telasing ginemipun Raden Yamawidura, katampi sampak Manyura, tumunten Dewi Kunthi kabadhol, lajeng kaentas mlampah mangiwa, semanten ugi Raden Yamawidura ugi kalampahaken mlebet ing gawang kiwa.

Prabu Kresna tumunten kabadhol kaalih tancepipun ing gawang tengen kanthi asta lurus. Sasampunipun tumata tanceping ringgit sampak dipun suwuk, sinambet ginem.

Kresna

Ya jagad, ya dewa Bathara kelacut kang dadi tembungku, martakake marang bibi Kunthi manawa ing dina iki yayi Ngawangga madeg suraning ndriya.

Janaka

Dhuh kaka Prabu, saya awrat sesanggenipun, kaka Prabu !

Prabu Kresna

Yen ora abot dudu Bharatayudha, jenenge, kabeh mau amung kari gumantung marang jenengsira Janaka, kepiye anggonmu netepi marang jiwaning kasatriyanmu, yenta sira ngendhelong bakale kelangan wong sak nagara, amarga kanthi kendhoning kasatriyanmu bakal mahanani ringkihing para Pandhawa. Kosok baline yayi, yenta sira mantep lan hangantepi marang jiwaning kasatriyanmu, yayi Janaka bakal Jaya, sarta bakal mahanani sirnaning para angkara. Semono uga jeneng sira bakal pinuji dening para bebrayan ing lumahing bawana minangka satriya ingkang tuhu setya ing sesanggeman. Wis ta yayi, ora susah ngreronce rembug, tumuli ayo ndak gandheng koncamu tumuju ing rana madyalaga, mapakake yudane ingkeng raka yayi Ngawangga, kanthi awahana Kreta Jaladara, pun kakang kang bakal ngusiri, yayi !

Caking Sabet

Telasing ginemipun Prabu Kresna, kasambet srepeg Manyura, Janaka kabedhol sembah lajeng dipun kendelaken, Prabu Kresna kabedhol lajeng mlampah sareng lumebet ing gawang kiwa. Kreta Jaladara medal saking gawang tengen tancep tumunten Prabu Kresna lan Raden Janaka medal saking gawang tengen tancep tumunten Prabu Kresna lan Raden Janaka medal saking gawang tengen sareng lajeng kekalihipun kapetha nitih Kreta Jaladara.

Kreta Jaladara kabedhol lajeng kalampahaken mangiwa, lumebet ing gawang, kalampahaken satunggal rambahan malih. Kayon ingkang tumancep tumutup ing simpingan gawang sisih tengen kabedhol. Srepeg kasirep kayon kakedheraken, sinambet pocapan.

Pocapan

Lah ing kana ta wau, sigra awahana rata Jaladara, narendra Dwarawati dalah satriya ing Madukara Raden Janaka, nedya lumawat ing palagan Tegal Kuru Kasetra. Sedyaning kayon arsa mapakaken kridhaning narendra Ngawangga Risang Narpati Basukarna.

Sinigeg ingkang nedheng adon lampah, ing mangke amangsuli carios ing ngajeng, nenggih angsahing narendra Ngawangga mring Tegal Kuru Kasetra, Raden Durta Jayarata, ngamuk punggung suratantaha pinapagaken dening Raden Werkudara.

Caking Sabet

Srepeg dipun kandelaken malih iramanipun, kayon katancepaken tumutup ing simpingan ringgit sisih tengen, Raden Setyaki medal saking gawang tengen lajeng tancep ing palenggahan sisih tengen kanthi asta malang kadhak ing debog nginggil.

Anyarengi srepeg dipun sesegaken, saking gawang kiwa medal Raden Durta, sareng dumugi gawang kawalik, lajeng ngawe wadyabala, tumunten kawalik malih lajeng tancep ing gawang kiwa debog nginggil ugi kanthi asta malang kadhak. Sasampunipun tumata tanceping ringgit srepegan kasuwuk sinambet ada-ada Manyura lajeng ginem.

Ada-ada Manyura

3 5 6 6 6 6 6 6 6 6 6 2 2 2 2 2 2 2
Anut lakuning Kurawa ing ngu-ni, patine sang Bimanyu,

3 3 3 3 23 21 1 1 1 1 1 2
Kena ing ci- dra, tan- dya Sang Setyaki, O---,

Durta

Ora pangling kang ngaglah ing palagan, Setyaki ?

Setyaki

Dhasar kapara nyata, aku kang bakal nyirnakake wong kang mbela marang angkaraning Jagad.

Durta

Wah pharat, sumbarmu kaya bisa mecahake wesi gligen kowe Setyaki, lena pangendhamu klakon kepruk bindhi nglayang nyawamu.

Setyaki

Ing papan kene Durta bakal ndak pecat nyawane !

Caking Sabet

Gangsa dados sampak, raden Durta lajeng capeng semanten ugi raden Setyaki, raden Durta kabedhol tumunten ngantem Raden Setyaki, nanging saget kacepeng astanipun lajeng kabalangaken ngantos lumebet ing gawang kiwa.

Saking gawang kiwa medal Raden Jayarata, lajeng tancep ing gawang kiwa debog nginggil kanthi asta malang kadhak, sampak kasirep lajeng Raden Jayarata sumbar.

Jayarata

Ndak waspadakake kaya Werkudara iki. He Werkudara, aja mung sira kang maju ing palagan, ayo endi Senapati Hupalawiya kon nyerepi nyawamu !

Werkudara

Ora susah kakehan sumbar, janji ora minggat klakon tibani gada Rujakpolo pecah sirahmu !

Jayarata

Lena pangendhamu ndak tubruk sesep-sesep getihmu, kowe Werkudara !

Werkudara

Majua leganing atiku !

Caking Sabet

Sampak dipun kendelaken malih iramanipun, Raden Jayarata kaentas malebet ing gawang tengen, tumunten tokoh kekalih dipun perangaken. Ing perangan punika Raden Jayarata gugur ing palagan dening Raden Werkudara, sampak kawalik dados ayak-ayakkan.

Tumunten saking gawang tengen kawedalaken Dewi Kunthi, lajeng tancep ing gawang tengen debog nginggil kanthi asta dipun slonjoraken. Narpati Basukarna medal saking gawang kiwa debog nginggil kanthi asta dipun lurusaken/ngapurancang, gangsa kasuwuk lajeng ginem.

Kunthi

Anakku ngger, anakku wong bagus, anakku wong asigit tumuli mandhega ya ngger anggonmu nyumbari marang kadangmu.

Karna

Dhuh Sang Dewi wonten wigatos punapa dene paduka mrepegi dhateng pun Karna ?

Kunthi

Ngger Karna, Basusena putraku kang ndak tresnani, lerena nggonmu dadi Senapati ya ngger, ayo tumuli ndak gandheng manunggal lawan adhi-adhimu para Pandhawa, ya ngger. Sabubaring Baratayuda adhi-adhimu para Pandhawa bakal kasdu njumenengake sira pinangka Narendra, ya ngger !

Karna

Dhuh Sang Dewi ngaturaken gunging panuwun, awit kepareng paduka, andhaku dhumateng putra dhateng jasad kula, lan saderengipun nyuwun gunging pangapuntèn ibu, kapeksa ingkang putra mboten saget minangkani pamundhut paduka kanjeng ibu, karana kula sampun mboten saget tresna dhateng ingkang naminipun Pandhawa, kanjeng ibu. Sadaya kala wau sampun jinarak dening kanjeng ibu piyambak, kenging punapa rumiyin kanjeng ibu kumawantun lan wentala ngendhangaken bebayi ingkang dereng kalepetan ing dedosan, hamegataken sih katresnanipun ibu dhumateng putra. Ibu, inggih namung nyai Noda lan bapa Adirata ingkang sampun paring panggulawentah dhumateng pun Basukarna, saengga manggih kamulyan, saking peparingipun yayi Prabu Kurupati/Duryudana. Ingkang punika ibu, sepisan malih kula nyuwun pangapuntèn awit mboten saget minangkani pamundhut paduka, ibu !

Kunthi

Karna, Karna, pancen bener kabeh kang dadi panutuhmu, ngger, lamunta pun ibu iki ora pantes dibekteni, awit wis wani medhot lan misahake sih katresnan sarta sih kasetyaning wong tuwa marang putra kang kudune isih di lela-lela, malah kakintirake marang ilining bengawan Jamuna. Oh Karna-Karna sewu lakon dadi siji nggonku angendhangake jeneng sira iku nganggo dhasar Karna. Wiwit timur pun ibu darbe gegayuhan, mbesuk rikalané ngancik dewasa, kepengin banget pun ibu ngarumake kuncaraning negara, ya negaraku Mandura ingkang rikala samana kawengku dening eyangamu swargi Prabu Kunthiboja. Ya marga pun ibu kena kemayaning aji peparinge guruku Resi Druwasa, ingkang kawastanan aji Kuntawekasing tunggal ingkang tanpa lawanan, satemah pun ibu hanggarbini. Kamangka pun ibu durung kawengku sipating pria, ya ing kono mau, pun ibu pinojokake ing kahanan, ingkang kudu milih salah

sawiji, ing antarane katresnan lan kwajiban. Yenta pun ibu abot marang katresnan, sayekti bakal anggawe kuceming asmaning para kenya ing nagara Mandura, dene ana kenya putrane narendra gung Binathara darbe atmaja, tumindak murang kasusilan. Ing kamangka durung winengku dening sipating pria. Kanthi gumolonging atiku, kanggo ngreksa kuncaraning negara, pun ibu kudu nengenake marang kuwajiban, angalahake marang katresnan, kapeksa aku angendhangake jeneng sira, ya ngger !

Karna

Dhuh kanjeng ibu, sadaya kala wau ingkang putra sampun kaparingan dhawuh dening kaka Prabu Kresna duk nalika kanjeng kaka Prabu anyarirani mangka dados pengawak dutaning kadang kula Pandhawa, ibu. Nanging mbok manawi kanthi kapribadenipun kanjeng ibu ingkang tuhu setya mring kwajiban, sayekti rumesep ing sanubari kula satemah ingkang putra badhe anyanggemi jiwaning Satriya, ibu. Saiba badhe dados gegujenganing Jagad, manawi wonten satriya ingkang amalik tingal nyingkiri bebaya pejah mamrih dhateng kamukten ingkang mboten mingsra ajinipun, punika kanjeng ibu. Mila saking punika ibu, kula tetep badhe tetandhingan yuda kaliyan kadang-kadang kula piyambak, para kadang Pandhawa, kanjeng ibu.

Kunthi

Yen mangkono karsanira Karna, apa bakal ana lelakon salah sawijining putraku gugur ing palagan. Pandhawa, Pandhawa, sira bakal sirna dening kadangmu tua, Pandhawa !

Karna

O..... lha mangke rumiyin kanjeng ibu, andadosna ing pamirsa ibu. Kanthi angсах kula ing mangke, sejatosipun ingkeng putra namung pinangka urub-urub, murih enggaling

sirna angkaraning jagad, ingkang sinandhang dening yayi Prabu Duryudana, sak Kurawanipun. Kajawi punika kanjeng ibu, manawi pun yayi Janaka ingkang sirna Pandhawa maksih tetep gangsal cacahipun. Awit kula ingkang badhe hanggentosi yayi Janaka, semanten ugi ingkang putra purun gugur kangge hanyembuh dhateng kautamanipun para kadang-kadang kula pun Pandhawa, kanjeng ibu.

Kunthi

Karna, Karna anakku ngger, mbok manawa wis ginaris dening purbaning kawasa, sira duwe watak kang kaya mangkono iku. Aku pinangka sipating ibu, wis ora kainan maneh, ngajak marang dalaning kautaman, parandene sira wis wangkot.

Karna

Sampun kanjeng ibu ingkang putra nyuwun pangestu, saha wilujeng pinanggih ing korining kaswargan, ibu !

Caking Sabet

Sinambet sampak Prabu Basukarna sembah dhateng Dewi Kunthi, tumunten kaentas lumebet ing gawang tengen, Dewi Kunthi ugi kawalik lajeng mlebet ing gawang tengen. Tumunten sampak kasuwuk tinampi ada-ada, kayon ingkang tumancep ing simpingan wayang sisih tengen kabedhol, telasing ada-ada sinambet kocapan..

Ada-ada Manyura

1 1 1 1 1 1 1 61. 65 36 6 6 6 6 6 6.
Kauon katiyubing a- ngin ngge-rèng swaraning wana gung,

2 2 2 2 2 2 3 3 3 3 1. 2.
mateg sang Bima kurda, tan pringga ba- ya, O---,

Pocapan

Wauta pinangka sambeting carita, kinarya panjanging lampah, ing akasa katingal gembuleng kaya wujud ingkang lumayang nanging sajatine iku dudu mendhung. Sejatosisipun punika kumarane Ratu ula jenenge Prabu Hardawalika, ingkang kepengin nglebur lara centhang males lara wirang marang satriya panengah Pandhawa Raden Janaka.

Katingal miling-miling anjejangkung nilingaken ing pundi papan padununganipun Raden Janaka. Dupi ing mangke umiyat dhateng lampahing Narendra Ngawangga Sang Basukarna, gya tumiyup saking Dirgantara, mrepegi dhateng sang Prabu Basusena/Basukarna.

Caking Sabet

Sinambet sampak, kayon ingkang kaasta dening Ki Dhalang katancepaken ing simpingan Wayang sisih tengen, saking nginggil tengen medal Prabu Hardawalika, kanthi wujud sawer tumunten nyolorot dhateng gawang kiwa, kalampahaken satunggal rambahan malih.

Adipati Karna (Prabu Basukarna) medal saking gawang tengen lajeng tancep ing gawang tengen debog nginggil kanthi asta malang kadhak. Saking gawang kiwa medal Prabu Hardawalika lajeng tancep ing gawang kiwa debog ngandhap. Sasampunipun tumata tanceping ringgit, sampak dipun suwuk sinambet ada-ada kalajengaken ginem, namung notasi lan cakepan ada-ada saget mendhet tuladha sulukan ing lembaran ngajeng.

Karna

Katon mbengongok kaya ula sendhok, isthane kaya kawula ngadhep marang ratu gustine, kanthi tutuk hangemu wisa biyuh ana ula semene gedhene, sapa iki ?

Hardawalika

Dhuh sinuwun kepareng ingkang abdi ndherek tepang, bilih kula punika pun Hardawalika. Nalika semanten kula jumeneng narendra ing tlatah sendhang Sanga. Sendhang Sanga punika pundi temtunipun kanjeng sinuwun, kula kinten sampun priksa. Mboten gantalan dangu ing tlatah Sendhang Sanga dipun orak-arik ingkang nami Pandhawa sinuwun, lan kula kinadhar kedah kawon kalian ingkang asma pun Premadi, ngantos keng abdi dados sukma. Sinuwun kanthi seriking manah, kula mbenjang punapa dados perang Baratayudha. Kula badhe males dhateng Premadi (Janaka) inggih ing wekdal titiwanci punika sinuwun, mbok manawi sampun dumugi kalamangsani pun kula kedah amales dhateng Janaka, pinangka pangleburing sakiting manah kula sinuwun. Malah kapara kaleresan, kanjeng sinuwun ing wekdal punika paduka katingal badhe tetandhingan kaliyan pun Janaka. Mila saking punika sinuwun keparenga paduka kanton sekeca lenggah, pundi pusaka paduka, ingkang abdi badhe amulet ing warastra paduka, ing mangke kanjeng sinuwun kanton nampi bangkening Janaka, sinuwun !

Caking Sabet

Kasambet ada-ada, Adipati Karna hangelus dhadha, bakda ada-ada sinambet ginem.

Ada-ada Manyura

3 5 6 6 6 6 6 6 6 6 6 6 2 2 2 2 2 2 2
Anut lakuning Kurawa ing ngu-ni patine Sang Bimanyu

2 3 3 3 23 21 1 1 1 1 1 2
Kena ing ci-dra, tan dya sang Setyaki, O----

Karna

Keparat ula kompra, murang tata, katone sira bakal mbyantu marang jenengingsun, nanging jeneng sira malah ngilani dhadhane Basukarna. He, Hardawalika, yenta katon cethoa mono sira iku wis wedi tetandhingan lawan adhiku Janaka, Hardawalika mara melekn mripatmu, jerengen kupingmu, sapata sejatine Janaka lawan Basukarna iku ? Gegandhengan sira bakal nyikara marang kadangu Janaka mula aku pinangka kadange wredha ora rila yenta Janaka bakal mbok sirnakake. Heh, Hardawalika, janji sira ora oncat, ndak les kyai Tulak Balak pedhöt gulumu ?

Hardawalika

We lha dalah, keparat !

Caking Sabet

Telasing ginemipun Adipati Karna, sinambet Sampak, Prabu Hardawalika kabedhol lajeng kaentas manengen minggah. Adipati Karna ugi kawalik lajeng mlebet ing gawang tengen. Sampak kasuwuk sinambet ginemipun Prabu Hardawalika, sarwi kalampahaken ing nggawang nginggil.

Hardawalika

Hemmm, pambyantu kang ora tinampa, malah kelara-lara rasaning atiku. Wangune rada kesesaken iket pyayi iki. Hem ora susah nganggo gamanmu Karna, dikira aku jirih getih wedi mati. Heh Karna mara tontonen, dudu Hardawalika yenta ora bisa mateni Janaka.

Caking Sabet

Gangsa dados sampak malih Prabu Hardawalika kaentas mlebet ing gawang tengen nginggil, saking gawang tengen ngedalaken Prabu Kresna ingkang sarimbit kaliyan Raden Janaka. Prabu Kresna lajeng tancep ing gawang tengen debog nginggil, Raden Janaka tancep ing wingkingipun Prabu Kresna ing debog ngandhap. Sampak kasuwuk sinambet ginem.

Kresna

Yayi, yayi Janaka, sajroning sira bakal tetandhingan lawan kadangmu tua, yayi Basukarna apa kang kadulu ing sira, yayi ?

Janaka

Dhuh kaka Prabu, ingkang katingal ing netrakula, namung kaka Prabu ing Ngawangga, kaka Prabu.

Kresna

Sak liyane ingkang raka, apa sing mbok sumurupi ing palagan yayi ?

Janaka

Dhuh Kaka Prabu, sanesipun kakang Basukarna mboten wonten malih kaka Prabu.

Kresna

Yayi tumuli sawangen ing akasa kae, ana mendhung lumayang nanging kae sajatine dudu mendhung. Si adhi kelingan apa ora marang mungsuhmu biyen, duk nalika para Pandhawa babat alas Marta, ing tlatah Sendhang Sanga, yayi ?

Janaka

Punapa Prabu Hardawalika, kaka Prabu ?

Kresna

Sokur bage si adhi maksih kelingan marang Prabu Hardawalika. Kang wektu saiki kawujudane wus abadan sukma katon miling-miling anjejangkung hangupadi marang jeneng sira yayi. Kareping ati nedya males anglebur lara centhang, males seriking ati duk nalika jaman samana kinalahake dening yayi Janaka. Mula yayi, aja andedawa wektu, tumuli enggal sipaten jemparing, dhimen enggal sampurna kumaraning Prabu Hardawalika, yayi.

Janaka

Sendika ngestokaken dhawuh kaka Prabu.

Caking Sabet

Sinambet ada-ada, telasing ada-ada/greget saut katampi pocapan, Raden Janaka dipun sedhakepaken isthanipun kapetha tiyang mangsah semedi, dene ada-ada saget mendhet tuladha sulukan perangan ngajeng.

Pocapan

Katingal sedhakep saluku juga, Sang Arjuna, jroning batos hangesthi marang sanjata Kyai Pasupati kang mapan aneng endhoning pusaka. Eling-eling Raden Janaka wus licin kang dadi semedine, sigra cumlorot saking endhoning langkap nyamber dhateng mustakanipun Sang Hardawalika sukma, dadi lan sampurnane kumaraning Prabu Hardawalika, wangsul mring ngayunaning Gusti.

Caking Sabet

Telasing pocapan sinambet sampak. Saking dhadhanipun Raden Janaka, medal pusaka Kyai Pasupati. Kawedalaken manginggil dhateng gawang kiwa, tumunten Prabu Kresna lan Janaka kabedhol mlebet ing gawang kiwa.

Prabu Hardawalika sukma medal saking gawang kiwa nginggil lajeng kasamber Kyai Pasupati. Kapetha kontal mlebet ing gawang kiwa. Tumunten saking gawang tengen medal Prabu Kresna lan Raden Janaka.

Prabu Kresna lajeng tancep ing debog nginggil gawang tengen, dene Raden Janaka tancep ing gawang kiwa debog ngandhap kanthi asta ngapurancang, sasampunipun tumata tanceping ringgit. Sampak dipun suwuk lajeng ginem.

Kresna

Yayi Janaka, sira iku kepiye ta dhi, durung ilang nggonku paring dhawuh marang sira, katone yayi Janaka wis kendho maneh. Janaka, pancen perang Baratayuda iku wis ginaris dening ingkang akarya Jagad, kudu dumadi ing antarane kadang mungsuh kadang, kang kabeh mau maksih kulit daging dhewe. Saiki sira yayi Janaka bakal dak tanting, yen ta yayi Janaka maksih keduga nutugake perang Bharatayuda ya bakal ndak botohi, ewadene yen ora mangsa bodhoha bakal ndak tinggal lunga !

Janaka

Punapa kula kedah tetandhingan kaliyan kakang Basukarna, kaka Prabu ?

Saking lebet Dewi Wara Srikandhi nyuwanten.

Caking Sabet

Tumunten kasambet sampak, saking gawang kiwa kawedalaken Dewi Wara Srikandhi, dhateng nyembah Prabu Kresna lajeng tancep ing ngajengipun Raden Janaka, ugi ing debog ngandhap gawang kiwa, sampak dipun suwuk sinambet ginem.

Jakana

Ana apa yayi Wara Srikandhi, dene jeneng sira katon mlayu-mlayu, yayi ?

Srikandhi

Dhuh pangeran-pangeran kula kadamel wirang dening kaka Prabu Ngawangga pangeran, kanthi jemparing rikma kula, pangeran.

Janaka

Wong tuwa murang tata patrape, ora pantes dibekteni dening kadang mudha, Wara Srikandhi tumuli sumingkira, sepira kasektene kakang Ngawangga !

Kresna

Janaka .....

Janaka

Wonten dhawuh pangandika kaka Prabu.

Kresna

Yayi Janaka, ing sakawit sira katon kendho, lan nglokro nalika bakal ngadhepi kadangmu yayi Basukarna, bareng saiki yayi Janaka diwaduli dening Srikandhi, katon mbanjur mrempong serik atimu kepengin enggal merjaya lawan kadangmu. Mara saiki aku ndak takon luwih dhisik marang si adhi. Janaka, nggonmu mangsah yuda bakal tetandhingan lawan kadangmu yayi Karna iki mangko, kang utama bakal mbela sapa ?

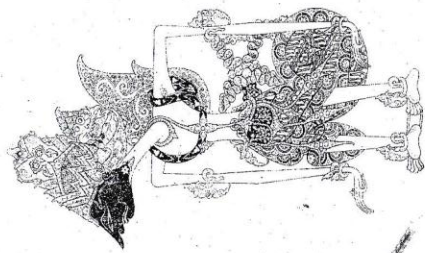
Janaka

Mbela dhateng para warga bebrayan kula kaka Prabu.

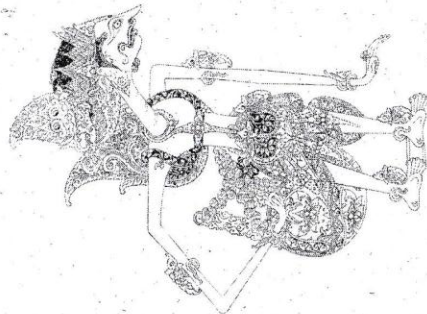
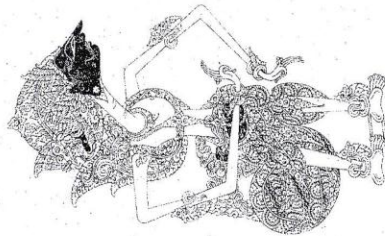
Kresna

Titis wangsulanmu Janaka, umpama ora titis, pidana apa kang bakal tumanduk marang jeneng sira yayi. Mara yayi ayo ndak

Adipati Karna, Janaka, Kresna lan Salya

kanthi mapagake rakamu ing Awangga yayi, nanging sadurunge jeneng sira yayi ayun-ayunan lawan yayi Basukarna, luwih dhisik sira kudu ngaturake pangabekti, ya, yayi !

Janaka

Kawula nuwun inggih sendika ngestokaken dhawuh kaka Prabu.

Caking Sabet

Tumunten sinambet Srepegan Manyura, Janaka lajeng kabadhol nyembah tumunten kaentas mlebet ing gawang kiwa. Prabu Kresna kabadhol lajeng mlebet ing gawang kiwa, saking gawang kiwa kawedalaken Adipati Karna, dene saking gawang tengen kawedalaken Raden Janaka.

Adipati Karna lajeng tancep ing gawang kiwa debog nginggil, Janaka nyembah lajeng tancep ing gawang tengen ugi ing debog nginggil kanthi asta dipun lurusaken dene astanipun Adipati Karna malang kadhak. Srepeg kasuwuk tinampi ada-ada kasambet ginem.

Ada-ada Manyura

3 5 6 6 6 6 6 6 6 6 6 6 2 2 2 2 2 2 2.
Anut lakuning Kurawa ing ngu-ni, patine sang Bimanyu,

3 3 3 3 23 21 1 1 1 1 1 2.
kena ing ci- dra tan dya sang Setyaki, O---,

Karna

Kang ndak anti-anti wus prapti, kang ndak tenga-tenga wis teka, Janaka, tumuli ayo enggal tetandhingan lawan pun kakang, yayi.

Janaka

Pangabekti kula katur kaka Prabu !

Karna

Janaka, ora ninggal subasita jeneng sira hangaturake bekti marang wong tuwa. Ya dhi ndak tampa dene sira ngaturake pangabekti, bali pangestune pun kakang tampanana, yayi Janaka !

Janaka

Kawula nuwun inggih kaka Prabu, kula tampi asta kalih kapetek ing pranaja hamewahana dhateng yuwananing gesang kula kaka Prabu. Kaka Prabu punapa paduka sampun tega dhumateng pun Premadi, kaka Prabu saiba nalangsaning manahipun kanjeng ibu, hanguningani tetandhinganipun atmaja ingkang sayekti maksih nunggil kulit daging piyambak, saha sisahing manah labet tinilar dening putra pembayun ingkang dahat tinresnanan, kaka Prabu. Sumangga paduka kersoa makempal kaliyan para kadang Pandhawa. Ri Paduka Pandhawa sampun gumolonging tekad nedya anjumenengaken paduka kaka Prabu pinangka Narendra, sapurnaning Baratayuda punika kaka Prabu.

Caking Sabet sinelingan pathetan Manyura Jugag.

Pathet Manyura

1 1 1 1 1 1 1 1 1 1 1 1 1. 612 2 2
Mulat maras sang Harjuna esmu kamanungsan, ka- srepan

2 2 2 2 2 12 3.21.216 1 1 1 1 1 61 2.16.53
tingkahireng mung suh, O-----, niran padha ta-ya, O-----,

Karna

Yayi, yayi, kadange pun kakang kang ndak tresnani, yayi ora sah ngreronce tembung kang ngeres-eresi atine pun kakang, yayi, pancen wis kinodrat dening Jagad lamunta jeneng sira lawan

pun kakang iku kinodratake dadi satriya, embuh bener embuh luput satriya kudu tansah hanetepi darmaning satriya hangrungkepi marang nagara lan Ratu Gusti kang marentah, mbahwakake nagara. Wis ta yayi ora sah ndedawa wektu ngreronce tembung, tumuli ayo enggal kembarana kridhane pun kakang, endi ta sing dadi, muride guru biyen, yayi !

Caking Sabet

Satelasing ginemipun Adipati Karna dhalang handhodhog kothak pratandha nyuwun srepegan, Adipati Karna kabedhol lajeng badhe ngantem Janaka nanging astanipun saget dipun tangkep lajeng kalampahaken mlebet ing gawang kiwa.

Raden Janaka kabedhol nututi Karna mlebet gawang kiwa, lajeng kekalihipun dipun perangaken, perang cara satriya kanthi sami-sami ngasta curiga/perang madras. Srepeg dipun suwuk, Karna tancep ing gawang kiwa debog nginggil kanthi asta malangkadhak. Sasuwuking srepeg Adipati Karna lajeng sumbar.

Karna

Yayi Janaka, marem rasaning atine pun kakang dene si adhi wis widadagda ngladeni marang kridhane pun kakang, katon trampil nggonmu ulah tangkeping curiga. Sawise padha perang curiga, saikine ayo yayi tumuli padha munggah ing baking kreta tampanana pengabarane pun kakang !

Janaka

Swawi kaka Prabu, kula aturi ndhawahaken !

Caking Sabet

Sinambet ada-ada, Adipati Karna dipun sedhakepaken, telasing ada-ada sinambet kocapan.

Cakepan ada-ada Manyura.

Tan samar pamoring suksma, sinukmaya ing asepi, O-----,

Pocapan

Wauta katingal sedhakep saluku juga nenggi narendra
Awangga Sang Narpati Basukarna, eling-eling anak Dewa
hanggulung ponang sabuk, katarima pamujaning Prabu
Basusena ical wujuding sabuk wenteh wujud naga sakilir
kombang gedhene.

Caking Sabet

Telasing pocapan dhalang handhodhog kothak pratandha
gangsa mungel sampak. Saking angganipun/badanipun Karna
medal naga lajeng kalampahaken manengen. Adipati Karna
kabedhol ugi kaentas mlebet gawang tengen, naga
kalampahaken satunggal rambahan mlampah mlebet gawang
tengen. Kayon kabedhol sampak dipun suwuk sinambet
pocapan, kayon dipun kedheraken.

Pocapan

Lah ing kana ta wau, sanadyanta Raden Janaka datan
purun kanton, mulat ingkang raka Ngawangga amuja ponang
sabuk, eling-eling Raden Janaka satriya titis Bathara Wisnu, ing
mangke kanthi mereming netra muja ponang sekar melathi kang
kinarya sumping. Kauncalaken ing ngajenging naga pujane
Adipati Karna jleg dadi Garudha sak gerdhu gedhene, sigra
mrawasa ponang naga.

Caking Sabet

Kanthi telasing pocapan sinambet sampak malih, kayon
ingkang dipun kedheraken Ki Dhalang katancepaken malih
tutup ing simpingan ringgit ingkang sisih tengen.

Tumunten saking gawang tengen nginggil kawedalaken
Garudha, lajeng dipun perangaken kaliyan naga, saking
perangan punika Adipati Karna medal saking gawang kiwa
tumunten tancep kanthi asta malangkadhak, lajeng sumbar
malih.

Karna

Janaka, jumbuh lawan kuncaraning asmamu kang hangambar
arum saindhenging bawana. Pranyata sira tuhu satriya ingkang
tuhu sekti mahambara pilih tandhing wudhu mungsuh. Janaka.
Saiki pun kakang bakal hamuja dahana, klakon lebur
kwandhamu, Janaka !

Caking Sabet/lan pocapan.

Mandi sabdaning nata Ngawangga, bel murub ana
dahana saklumbung bandhung gedhene arsa mrawasa marang
Raden Janaka. Sinambet sampak kayon kabedhol kapetha
gambar latu mijil saking raganipun Adipati Karna,
kalampahaken manengen, Karna ugi kaentas mlebet ing
gawang tengen.

Latu kalampahaken satunggal rambahan, saking gawang
tengen kawedalaken ampyak mlampah mangiwa kangge
nggambar para wadyabala. Tumunten ampyak kasapu dening
kayon, kagambaraken satunggal rambahan malih, kayon taksih
kacepeng Ki Dhalang, sampak dipun suwuk lajeng dipun
kocapaken.

Pocapan

Mubal mangalat-alat yayah sumundhul ing antariksa
ngebeki palagan Tegal Kuru Kasetra, dahana pujaning wong
agung Ngawangga Narpati Basukarna. Hambesmi saperangan
para wadyabalanipun para Pandhawa.

Mulat kasangsaraning para wadya, Raden Janaka gya menthang langkap sinartan mantram sakti jinepretaken ponang jemparing dados jawah deres tanpa terang, anyirep ponang dahana ingkang nedheng mubal mangalat-alat ing palagan.

Caking Sabet

Telasing pocapan sinambet sampak kayon katancepaken malih, dene saking gawang tengen medal Raden Janaka angambat jemparing lajeng dipun lepasaken mangiwa. Janaka ugi kaentas mangiwa, tumunten kayon ingkang tumancep ing gawang kiwa lan tengen sami-sami kabedhol kangge hanggambar dhahana ingkang kasirep dening jawah. Kalampahaken/kagambaraken kalih rambahan, tumunten kayon kekalih dipun tancepaken malih.

Lajeng Prabu Salyapati medal saking gawang tengen lajeng tancep ing gawang tengen debog nginggil kanthi asta malang kadhak. Adipati Karna medal saking gawang kiwa sembah karna lajeng tancep ing gawang kiwa debog ngandhap kanthi asta ngapurancang. Sasampunipun tumata tanceping Ringgit Sampak dipun suwuk kasambet ginem.

Salya

Ana apa Senapati, kok kaya wong gumun, ana apa hem ?

Karna

Dhuh rama Prabu, pranyata mboten kenging sinangga entheng kadigdayanipun yayi Janaka, rama Prabu !

Salya

Wiwit biyen mula, pancen Janaka iku ora kena sinangga entheng. Rak ya mung wong-wong sing wis minger keblate kuwi, sing wani nyunbari lan nganggèp entheng marang Janaka.

Karna

Awit saking punika rama Prabu keparenga paring rerigen dhateng ingkang putra, rama Prabu !

Salya

Aku ora duwe rerigen apa-apa, aku iki mung sipate kusir, isaku ya mung njereng rendeng, lan ngudhak dhedhak.

Karna

Rama Prabu mbok nggih keparenga paring sabda dhateng ingkang putra, rama Prabu !

Salya

Karna, Karna, sira rak wis kondhang kaloka pinter jemparing, sira rak duwe nracabala, ta ?

Caking Sabet

Tumunten Adipati Karna kabedhol, nyembah dhateng Prabu Salyapati lajeng kaentas mangiwa, Prabu Salyapati ugi kaentas mlebet ing gawang tengen. Adipati Karna medal malih saking gawang kiwa angambat jemparing kalepasaken manenging kagambaraken dados panah sewu.

Ampyak medal saking gawang tengen kagambaraken kenging panahipun Adipati Karna ingkang sampun dados sewu lajeng mundur mlebet ing gawang tengen. Sampak kasuwuk kayon kabedhol kaasta Ki Dhalang sinambet Pocapan.

Pocapan

Mbarubul ponang Nracabala ingkang mijil saking kendhening langkap ingkang kaasta dening Nerpati Ngawangga, Nracabala anenggih prajurit ingkang alit-alit, satemah dadya korban panganing Nracabala.

Mulat Raden Janaka mring kasangsaraning para wadyabala, gya hanyipta angin garudha, angin sejagad den kempalaken dadya sawiji, sigra anyapu ponang Nracabala, gentanibani prajurit Kurawa.

Caking Sabet

Gangsa dados sampak malih Raden Janaka medal saking gawang tengen ingkang katutup ing kayon, lajeng tancep ing gawang tengen kanthi asta dipun sedhakepaken kapetha tiyang ingkang mangsah semedi. Kayon kawedalaken saking sampingipun Raden Janaka kangge hanggambar angin ingkang mijil saking angganipun Raden Janaka, lajeng kalampahaken mlebet ing gawang kiwa kagambaraken tigang ambalan, tumunten Raden Janaka kabedhol nututi mlebet ing gawang kiwa.

Kayon kalampahaken mangiwa jemparing kalampahaken manengen, tempuk ing tengah lajeng kasapu mlebet mangiwa, kagambaraken tigang ambalan, tumunten saking gawang kiwa kawedalaken Kreta Jatisurya, lajeng tancep ing gawang kiwa.

Prabu Salyapati kapetha nitih ing pakusiran dene Narpati Awangga kapetha mitih ing pagedhongan, tumunten Kreta kalampahaken manengen 2 rambahan. Dene saking gawang tengen medal Kreta Jaladara tumunten tancep ing gawang tengen debog nginggil. Prabu Kresna sarimbit kaliyan Raden Janaka, kekalihipun kapetha nitih Kreta Jaladara, ing salajengipun Kreta kalampahaken mlebet ing gawang kiwa kalih rambahan, sampak kasuwuk sinambet pocapan, kayon kabedhol.

Pocapan

Lah ing kana ta wau Senapati kekalih wus katingal sami-sami awahana rata, mobat-mabit lampahing kreta Jatisurya kinusiran dening narendra wredha Sang Prabu Salyapati. Dhatan kantun Kreta Jaladara titihane Raden Janaka kinusiran dening Prabu Kresna. Eling-eling narendra Dwarawati dadi titising Sang Hyang Wisnu, wus wikan hanyepeng dhateng lising kendhali marma katingal tajem lampahing Kreta Jaladara. Tempuking Kreta kekalih dadya tarung jaran, padha jaran, kuda padha kuda.

Caking sabet

Kreta Jatisurya medal saking gawang kiwa, dene saking gawang tengen medal Kreta Jaladara, lajeng katarungaken, Kreta Jatisurya kadhesek mlebet ing gawang kiwa. Semanten ugi Kreta Jaladara mlebet ing gawang. Kreta Jatisurya kawedalaken malih saking gawang kiwa lajeng tancep ing gawang kiwa debog nginggil. Sampak kasuwuk sinambet ginem.

Karna

Janaka aku percaya marang kaka Prabu Kresna ingkang wikan hangasta lising kuda pinangka panariking Kreta Jaladara. Mbok manawa ing wektu iki wis tumeka titi wancine sira ndak untapaken sowan mring ngayunan, kanthi ndak sifat kyai Tulak Balak pedhot janggamu, Janaka.

Pocapan

Kacarita nalika samana kusir Prabu Salya midhanget sumbare ingkang putra mantu, Narpati Basukarna, jroning manah Sang Prabu Salyapati wus hanyipta badhe titis panjemparingipun Sang Basukarna. Eling-eling Sang Prabu

Salyapati tresna lan ngeman dhateng kawilujenganipun Raden Janaka. Sigra anyengkrak lampahing Kreta Jatisurya, dadya oling lampahing kreta temah hanjalari mleset jemparingipun Wong Agung Ngawangga, temah ngenani rikmane Raden Janaka, kagyat Prabu Kresna.

Caking Pakeliran

Satelasing pocapan sinambet sampak. Adipati Karna kawedalaken saking gawang kiwa tumunten angembat-embat jemparing, kalepasaken manengen. Tumunten saking gawang tengen kawedalaken Kreta Jaladara. Raden Janaka katancepaken celak pagedhonganing Kreta Jaladara dene Prabu Kresna katancepaken ing pakusiraning Kreta Jaladara. Tumunten Janaka kapetha kenging jemparingipun Karna, sampak kasuwuk sinambet ginem.

Kresna

Nratab rasaning atiku Janaka kena apamu, yayi ?

Janaka

Dhuh kaka Prabu awit pangestunipun kaka Prabu kula taksih pinayungan Gusti ingkang akarya loka, ri paduka pinaringan wilujeng, namung kenging rikma kula kaka Prabu.

Kresna

Yen mung rikma tumuli ndak tambale rikmamu, lan kanggo ngormati angsahe keng raka siru ngagem topong iki yayi, tumuli untapna sedane kadangira wredha marang kaswargan, yayi !

Janaka

Nuwun inggih sendika mangestokaken dhawuh, kaka Prabu ?

Pocapan

Lah ing kana ta wau wusnya tinambal ponang rikma sarta binusanan dening ingkang raka narendra Dwarawati, Sang Harjuna kaageman topong ingkang mirip kalawan toponge Narpati Ngawangga, loking akeh yayah Basukarna kembar.

Eling-eling Raden Janaka ingkang tuhu setya ing darma, kondhang titis ing reh panjemparingipun, sigra menthang langkap sinandhangan warastra dinya Pasopati, ingkang pinenthangaken saking kendhening langkap wangun wulan tumanggal.

Gumerit swarane, ngebegi ing Palagan Tegal Kuru Kasetra, ing mangke sigra jumepret swarane pener janggane wong agung Ngawangga dadya lan sedane, sirna ing palagan Sang Basusena, mustaka gumlundhunging kisma, kwandha sumampiring kreta. Mulat guguring putra mantu gya lumajar hanggendring Sang Prabu Salyapati, wangsul mring pasanggrahan Cemasewu.

Caking Sabet

Tumunten sinambet Sampak Tlutur, Raden Janaka nglepasaken jemparing mangiwa, Raden Janaka kapetha manjing ing pakusiran lan pagedhonganing Kreta, tumunten Kreta Jaladara kalampahaken mlebet ing gawang kiwa.

Adipati Karna medal saking gawang kiwa tumunten saking gawang tengen lumrap panah Pasopati ingkang ngingingi jangganing Prabu Karna, saking gawang tengen medal Prabu Kresna sarimbit kaliyan Raden Janaka. Prabu Kresna tancep ing gawang tengen debog nginggil dene Raden Janaka tancep debog ngandhap, ngajengipun Prabu Kresna, sampak kasuwuk sinambet pocapan.

Pocapan

Lang ing kana ta wau gugur ing palagan narendra
Ngawangga Sang Narpati Basukarna, nanging maksih ana
gendhenganing daging sakedhik, mangka Sang Ratu
Ngawangga maksih amusthi Kyai Jalak, marma maksih saget
gineman, mangkana wijiling pangandika.

Karna

Yayi, yayi Janaka, tumuli majua mreng, yayi ndak rangkul
lungayamu yayi, yayi ?

Janaka

Dhuh kaka Prabu !

Kresna

Yayi Janaka, jeneng sira arep menyang endi yayi ?

Janaka

Badhe nyaketi kakang Narpati Ngawangga kaka Prabu, punika
kaka Prabu Ngawangga badhe kepengin ngrangkul
lungayanipun ing rayi, pun Janaka, kaka Prabu.

Kresna

Janaka ngendi ana wong mati bisa guneman yayi, mara
tontonen, lan delengen sing guneman iku sejatine dudu
inggang raka Ngawangga, nanging Kyai Jalak, yayi, wis kana
nyedhaka, nanging pun kakang ora tanggung keslametanmu,
Janaka !

Janaka

Dhuh kaka Prabu, kaka Prabu, ri paduka rumaos lepat kaka
Prabu !

Pocapan

Wauta katingal kantaka Raden Janaka, labet mulat
guguring inggang raka ing Ngawangga, laju pinondhong dening
inggang raka Sri Bathara Kresna manjing pagedhonganing Kreta
Jaladara wangsul mring pakuwon Hupalawiya.

Caking Sabet

Telasing Pocapan sinambet sampak, Adipati Karna
malebet ing gawang kiwa dene sang Prabu Kresna lan Janaka,
kaentas malebet ing gawang tengen, saking tengen medal
Werkudara dene saking gawang kiwa medal Adirata. Raden
Werkudara tancep ing gawang tengen kanthi asta
malangkadhak, dene Adirata tancep ing gawang kiwa. Sampak
kasuwuk sinambet ginem.

Werkudara

He mbah iki wis sore, Bharatayuda wis rampung, ayo mulih,
mulih. Yen ora mulih tak gebuki kowe.

Pocapan

Wa uta Sang Adirata tukang nggawe Kreta mulat Raden
Werkudara inggang ngasta Gada Kyai Rujakplo, dhasare Sang
Adirata wis tuwa pikun tur wis wanci sore, datan premana
pandulune, numbuk bentus salang tunjang kajegur jurang dadi
lan patine.

Caking Sabet

Tumunten Adirata kaentas mlajar mangiwa, Werkudara
kabedhol kapetha mbujung Adirata. Adirata kawedalaken saking
gawang tengen mlajar mangiwa, kapetha kacemplung jurang.
Sampak kawalik dados ayak-ayakan pamungkas, kayon
katutupaken ing tengahing gawang.